BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.

Nos. 56, 67 AND 70.

THE

NYA'YA DARS'ANA,

WITH

THE COMMENTARY OF VA'TSYA'YANA.

EDITED BY

PAṆDITA JAYANA'RA'YAṆA TA'RKAPANCHA'NANA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1865.

16099

PREFACE.

The Series of ancient Nyáya works is as follows:—

I. The original *Sútras* ascribed to the Rishi Gotama.

II. The *Nyáya-bháshya*,—a commentary on No. I. by Pakshila Swámin or Vátsyáyana.

III. The *Nyáya-várttika*,—a commentary on No. II. by Uddyotakara A'chárya.

IV. The *Nyáya-várttika-tátparya-ṭíká*,—a commentary on No. III. by Váchaspati Mis'ra.

V. The *Nyáya-várttika-tátparya-paris'uddhi*,—a commentary on No. IV. by Udayana A'chárya.

Of these, the second is the work now published in the Bibliotheca Indica. Colebrooke mentions* that the Bháshya "is repeatedly cited by modern commentators as well as by writers of separate treatises," but he had never met with a copy of the work; and in fact, although it is, after the Sútras, the most ancient authority for the Naiyáyika system, few paṇdits know more of it than the name.

It has been edited from three MSS.

I. A very correct MS. belonging to the Benares College library.

II. A fair MS. in the Bengali character, belonging to a paṇdit of Nuddea.

III. An imperfect MS. belonging to the editor, Paṇdita Jayanáráyaṇa Tarkapanchánana.

* Essays, Vol. I. p. 262.

गौतम-मुनि-प्रणीतम् ।

न्यायदर्शनम् ।

वात्स्यायनमुनिप्रणीतभाष्यसहितम् ।

श्रीयुक्त-जयनारायण-तर्कपञ्चाननेन

परिशोधितम् ।

कलिकातानगरे

बाप्तिष्ट-मिशन्-यन्त्रे ग्रन्थोऽयं मुद्राङ्कितोऽभूत् ।

शकाब्दाः १७८६ । ई० १८६५ ।

न्यायवात्स्यायनभाष्यमुद्रणविवरणपत्रम् ।

भागैश्चतुभिर्भक्ताभूरियमिंलण्डपण्डितैः ।
यद्भागे भारतं वर्षमाश्रिया सोऽभिधीयते ॥ १ ॥
तत्र यावन्ति वस्तूनि तिष्ठन्ति स्थितवन्ति च ।
अत्यन्तस्वान्तहारीणि तत्प्रकाशनतत्परा ॥ २ ॥
कल्यातास्व्येऽत्र नगरे विख्याता याश्रियासभा ।
विद्योतमाना विद्वद्भिर्नानाविद्याविशारदैः ॥ ३ ॥
कीर्त्तिः प्राक्तनमान्यानामायुःशेषमुपेयुषी ।
चिरायुषी पुनः सैव यत्प्रभावाद्भवेदिह ॥ ४ ॥
ये ग्रन्था लुप्तपदवीपान्थास्ते यत्प्रयत्नतः ।
विद्यन्ते मुद्रिताः सन्तः कायव्यूहं वहन्ति च ॥ ५ ॥
न्यायभाष्यमिदं पूर्व्वं विरलं लुप्तवत् स्थितं ।
मुद्रणशोधनेऽस्येयं सा सभा मां न्ययोजयत् ॥ ६ ॥
नप्ताहं रामचन्द्रस्य तर्कालङ्कारसंज्ञिनः ।
न्यायादिनानाविद्यासु विख्यातस्य महात्मनः ॥ ७ ॥
पुत्रस्तथा हरिश्चन्द्रविद्यासागरधीमतः ।
स्मृतौ व्युत्पत्तिमाप्तस्य पुराणादौ च तत्त्वतः ॥ ८ ॥
अवाच्यां नगरादस्माद्दूरः प्रहरमात्रतः ।
वड्स्याख्यः प्रथितः ग्रामस्तत्र वासः पुरा मम ॥ ९ ॥

बाल्ये व्याकरणादीनि धर्म्मशास्त्राणि कानिचित् ।
पितुः सकाशात् प्राप्तोऽहमन्नवस्त्रादिवत् पुरा ॥ १० ॥
रामतोषणसंज्ञस्य विद्यालङ्कारधीमतः ।
छात्रोऽहं सुप्रसिद्धस्यालङ्कारग्रन्थपाठने ॥ ११ ॥
वेदान्तादीनि शास्त्राणि नाथूरामस्य शास्त्रिणः ।
सकाशादाप्तवानस्मि पुरा गुर्ज्जरवासिनः ॥ १२ ॥
तर्कसिद्धान्तसंज्ञस्य जगन्मोहनशर्म्मणः ।
शुश्रूषयाप्तवानस्मि न्यायविद्यां महामतेः ॥ १३ ॥
अद्यापि शालिकाग्रामे मज्ज्येष्ठो मधुसूदनः ।
तर्कवागीशसंज्ञोऽस्य छात्रोऽध्यापयति ध्रुवं ॥ १४ ॥
अहन्तु नगरप्राच्यां पल्ल्यां लोहाध्वसन्निधौ ।
नारिकेलस्थलाख्यायां पाठयामि मठेऽधुना ॥ १५ ॥
तथा मठे राजकीये नगरेऽस्मिन् नियोजितः ।
दर्शनाध्यापने राज्ञा पञ्चविंशतिवत्सरान् ॥ १६ ॥
रसाष्टाचलभूमाने शाकाब्दे सौरचैत्रिके ।
मुद्रामेतस्य भाष्यस्य सम्पन्नां कृतवानहम् ॥ १७ ॥

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य निर्घण्टपत्रम् ।

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य निर्घण्टपत्रम् ।

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य निर्घण्टपत्रम्।

इति न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य निर्घण्टपत्रं समाप्तम्।

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य शुद्धिपत्रम्।

पृष्ठाङ्कः।			पङ्क्त्यङ्कः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
४	..	..	१	लाकिक	लौकिक
६	..	..	१०	पृथगुदेश	पृथगुपदेश
१४	..	..	१८	प्रतिपत्तिरूपमा	प्रतिपत्तिरुपमा
१९	..	..	१३	बुद्धिरूपलब्धि	बुद्धिरुपलब्धि
२१	..	..	१६	फलमुपात्तं	फलमुपात्तमुपात्तं
२१	..	..	१७	त्यक्तात्यक्तं	त्यक्तं त्यक्तं
२२	..	..	५	निर्व्विन्नो	निर्व्विसो
२३	..	..	७	नित्यान्तरं	निमित्तान्तरं
२६	..	..	४	गन्धवत्वात्	गन्धवत्त्वात्
४४	..	..	१२	प्रागूर्द्धंञ्च	प्रागूर्द्धञ्च
७१	..	..	३	अङ्गन्तु भवान् पृष्टो	अङ्ग तु भवान् पृष्टो
७४	..	..	१९	समानाधिकरण्यात्	सामानाधिकरण्यात्
७६	..	..	२०	स्यार्थेन्तरस्य	स्यार्थान्तरस्य
७८	..	..	३	यदूर्ध्वं	यदूर्द्धं
८९	..	..	५	धारयन्ति	धारयन्ति
९०	..	..	१८	निषण्या	निषस्य
१०३	..	..	३	ऊर्ध्वं	ऊर्द्धं
१२७	..	..	४	ख्येपं	ख्येयं
१३३	..	..	३	कत्तृकाग्नि	कर्त्तृकाग्नि
१३३	..	..	८	कत्तृकः	कर्त्तृकः
१३८	..	..	५	लोष्ठादयः	लोष्टादयः
१३८	..	..	१२	वाधते	बाधते

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य शुद्धिपत्रम्।

पृष्ठाङ्कः।			पङ्क्त्यङ्कः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
१३८	..	..	१४	लोष्ठ	लोष्ट
१५४	..	..	६	मिन्द्रियाणां	मिन्द्रियाणां
१५६	..	..	१२	पञ्चेन्द्रियाणाम्	पञ्चेन्द्रियाणाम्
१६०	..	..	१२	पार्थिवप्ययोः	पार्थिवाप्ययोः
१७६	..	..	१७	सयोग	संयोग
१८१	..	..	६	एवात्यन्तो	एवात्यन्तो
१८३	..	...	१८	परमोत्यन्त	परमोऽत्यन्त
१८३	..	..	२०	प्रतिषधः	प्रतिषेधः
२०७	..	..	१६	भतितव्यं	भवितव्यं
२१०	..	..	७	तत्वज्ञानं	तत्त्वज्ञानं
२४१	..	..	३	च्छया	च्छया
२४४	..	..	१६	वयवव्यभिमानः	वयव्यभिमानः
२५३	..	..	१	पत्तस्य	पक्षेस्य
२५८	..	..	४	विपर्य्यय	विपर्य्यये
२५८	..	..	१७	बुद्धेदविध्यो	बुद्धैर्द्वैविध्यो
२७७	..	..	११	दुष्टाहरणां	दुदाहरणां
२८१	..	..	३	च्छेतो	च्छेतो

समाप्तम् शुद्धिपत्रम्।

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यं।

ॐ नमः प्रमाणाय।

प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ * प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम्। प्रमाणमन्तरेण नार्थप्रतिपत्तिः। नार्थप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रवृत्तिसामर्थ्यम्। प्रमाणेन खल्वयं ज्ञाताऽर्थमुपलभ्य तमर्थमभीप्सति जिहासति वा। तस्येप्साजिहासा प्रयुक्तस्य समीहा प्रवृत्तिरित्युच्यते सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाभिसम्बन्धः। समीहमानस्तमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा तमर्थमाप्नोति जहाति वा। अर्थस्तु सुखं सुखहेतुः दुखं दुःखहेतुश्च, सोऽयं प्रमाणार्थोऽपरिसङ्ख्येयः प्राणभृद्भेदस्यापरिसङ्ख्येयत्वात्। अर्थवति च प्रमाणे प्रमाता प्रमेयं प्रमितिरित्यर्थवन्ति भवन्ति, कस्मात् अन्यतमापायेऽर्थस्यानुपपत्तेः। तत्र यस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्रमाता। स येनार्थं प्रमिणोति तत् प्रमाणम्। योऽर्थः † प्रतीयते तत् प्रमेयम्। यदर्थविज्ञानं सा प्रमितिः। चतसृषु चैवंविधास्वर्थतत्त्वं परिसमाप्यते। किं पुनस्तत्त्वं। सतश्च सद्भावोऽसतश्चासद्भावः। सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वम् भवति, असच्चासदिति गृह्यमाणं

* 'समर्थं प्रवृत्तिजनकत्वात्'। † प्रमीयते २।

भा० यथाभूतमविपरीतं तत्त्वम् भवति। कथमुत्तरस्य प्रमाणेनोपलब्धिरिति सत्यप्युपलभ्यमाने तदनुपलब्धेः प्रदीपवत यथा दर्शकेन दीपेन दृश्ये गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते तन्नास्ति यद्यभविष्यदिदमिव व्यज्ञास्यत विज्ञानाभावान्नास्तीति। एवं प्रमाणेन सति गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते तन्नास्ति यद्यभविष्यत् इदमिव व्यज्ञास्यत विज्ञानाभावान्नास्तीति तदेवं सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयतीति। सच्च खलु षोडशधाव्यूढमुपदेक्ष्यते तासां खल्वासां सद्विधानाम्॥

सू० प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः॥१॥

भा० निर्द्देशे यथावचनं विग्रहः। चार्थे द्वन्द्वः समासः। प्रमाणादीनान्तत्त्वमिति शैषिकी षष्ठी, तत्त्वस्य ज्ञानम् निःश्रेयसस्याधिगम इति कर्मणिषष्ठ्यौ, एतावन्तो विद्यमानार्थाः। एषामविपरीतज्ञानार्थमिहोपदेशः, सोऽयमनवयवेन* तन्त्रार्थ उद्दिष्टो वेदितव्यः, आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः। तच्चैतदुत्तरसूत्रेणानूद्यत इति। हेयं तस्य निर्वर्त्तकं हानमात्यन्तिकं तस्योपायोऽधिगन्तव्य इत्येतानि चत्वार्य्यर्थपदानि सम्यग्बुध्वा निःश्रेयसमधि-

* 'अल्पावयवेन'।

भा॰ गच्छति। तत्र संशयादीनां पृथग्वचनमनर्थकम् संशयादयो यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्त इति, सत्यमेतत्, इमास्तु चतस्रोविद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या। तस्याः पृथक्प्रस्थानाः संशयादयः पदार्थाः। तेषां पृथग्वचनमन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमियं स्यात् यथोपनिषदः। तस्मात् संशयादिभिः पदार्थैः पृथक् प्रस्थाप्यते। तत्र नानुपलब्धे न निर्णीतेर्थे न्यायः प्रवर्त्तते किन्तर्हि संशयितेर्थे, यथोक्तं "विमृश्यपक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति," विमर्शः संशयः। पक्षप्रतिपक्षौ न्यायप्रवृत्तिः। अर्थावधारणं निर्णयस्तत्त्वज्ञानमिति। स चायं किंस्विदितिवस्तुविमर्शमात्रमनवधारणं ज्ञानं संशयः प्रमेयेन्तर्भवन्नेवमर्थम्पृथगुच्यते। अथ प्रयोजनम्। येन प्रयुक्तः प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम्। यमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा कर्मारभते तेनानेन सर्वे प्राणिनः सर्व्वाणि कर्म्माणि सर्व्वाश्च विद्या व्याप्ताः, तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्त्तते, कः पुनरयं न्यायः। प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं सान्वीक्षा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तया प्रवर्त्तत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम्। यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति तत्र वादजल्पौ सप्रयोजनौ, वितण्डा तु परीक्ष्यते वितण्डया प्रवर्त्तमानो वैतण्डिकः। सप्रयोजन-

भा॰ यथाभूतमविपरीतं तत्त्वम् भवति। कथमुत्तरस्य प्रमाणेनोपलब्धिरिति सत्युपलभ्यमाने तदनुपलब्धेः प्रदीपवत्, यथा दर्शकेन दीपेन दृश्ये गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते तन्नास्ति यद्यभविष्यदिदमिव व्यज्ञास्यत विज्ञानाभावान्नास्तीति। एवं प्रमाणेन सति गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते तन्नास्ति यद्यभविष्यत् इदमिव व्यज्ञास्यत विज्ञानाभावान्नास्तीति तदेवं सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयतीति। सच्च खलु षोडशधाव्यूढमुपदेक्ष्यते तासां खल्वासां सद्विधानाम्॥

सू॰ प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः॥१॥

भा॰ निर्देशे यथावचनं विग्रहः। चार्थे द्वन्द्वः समासः। प्रमाणादीनान्तत्त्वमिति शैषिकी षष्ठी, तत्त्वस्य ज्ञानम् निःश्रेयसस्याधिगम इति कर्मणिषष्ठ्यौ, एतावन्तो विद्यमानार्थाः। एषामविपरीतज्ञानार्थमिहोपदेशः, सोऽयमनवयवेन* तन्त्रार्थ उद्दिष्टो वेदितव्यः, आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः। तच्चैतदुत्तरसूत्रेणानूद्यत इति। हेयं तस्य निर्वर्त्तकं हानमात्यन्तिकं तस्योपायोऽधिगन्तव्य इत्येतानि चत्वार्य्यर्थपदानि सम्यग्बुद्ध्वा निःश्रेयसमधि-

* 'अन्यावयवेन'।

भा॰ गच्छति। तत्र संशयादीनां पृथग्वचनमनर्थकम् संशयादयो यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्त इति, सत्यमेतत् इमास्तु चतस्रोविद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या। तस्याः पृथक्प्रस्थानाः संशयादयः पदार्थाः। तेषां पृथग् वचनमन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमियं स्यात् यथोपनिषदः। तस्मात् संशयादिभिः पदार्थैः पृथक् प्रस्थाप्यते। तत्र नानुपलब्धे न निर्णीतेर्थे न्यायः प्रवर्त्तते किन्तर्हि संशयितेर्थे, यथोक्तं "विमृश्यपक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति," विमर्शः संशयः। पक्षप्रतिपक्षौ न्यायप्रवृत्तिः। अर्थावधारणं निर्णयस्तत्त्वज्ञानमिति। स चायं किंस्विदितिवस्तुविमर्शमात्रमनवधारणं ज्ञानं संशयः प्रमेयेन्तर्भवन्नेवमर्थम्पृथगुच्यते। अथ प्रयोजनम्। येन प्रयुक्तः प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम्। यमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा कर्मारभते तेनानेन सर्वे प्राणिनः सर्व्वाणि कर्म्माणि सर्व्वाश्च विद्या व्याप्ताः, तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्त्तते, कः पुनरयं न्यायः। प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं सान्वीक्षा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तया प्रवर्त्तत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम्। यत् पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति तत्र वादजल्पौ सप्रयोजनौ, वितण्डा तु परीक्ष्यते वितण्डया प्रवर्त्तमानो वैतण्डिकः। सप्रयोजन-

भा॰ मनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः सोऽस्य सिद्धान्त इति वैतण्डिकत्वं जहाति। अथ न प्रतिपद्यते नायं लौकिको न परीक्षक इत्यापद्यते। अथापि परपक्षप्रतिषेध ज्ञापनं प्रयोजनं ब्रवीति, एतदपि तादृगेव। यो ज्ञापयति योजानाति यच्च ज्ञाप्यते एतच्च प्रतिपद्यते यदि, तदा वैतण्डिकत्वं जहाति। अथ न प्रतिपद्यते, परपक्षप्रतिषेध-ज्ञापनं प्रयोजनमित्येतदस्य वाक्यमनर्थकं भवति। वाक्य-समूहस्य स्थापनाहीनो वितण्डा, तस्य यद्यभिधेयं प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः स्थापनीयो भवति। अथ न प्रतिपद्यते प्रलापमात्रमनर्थकं भवति वितण्डात्वं निवर्त्तत इति।

अथ दृष्टान्तः। प्रत्यक्षविषयोऽर्थः। यत्र लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनं न व्याहन्यते स च प्रमेयं तस्य पृथग्वचनञ्च तदाश्रयावनुमानागमौ। तस्मिन् सति स्यातामनुमानागमावसति च न स्याताम्। तदाश्रया च न्यायप्रवृत्तिः। दृष्टान्तविरोधेन च परपक्षप्रतिषेधो वचनीयो भवति दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षः साधनीयो भवति, नास्तिकश्च दृष्टान्तमभ्युपगच्छन्नास्तिकत्वं जहाति अनभ्युपगच्छन् किंसाधनः परमुपालभेतेति निरुक्तेन दृष्टान्तेन शक्यमभिधातुम् "साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणं तद्विपरीता*द्विपरीतमिति" अस्त्ययमित्यनुज्ञायमानोऽर्थः सिद्धान्तः, स च प्रमेयं, तस्य पृथग्वचनम्,

---

* तद्विपर्य्ययात् इदमपि पाठान्तरं।

भा॰ सिद्धान्तभेदेषु वादजल्पवितण्डाः प्रवर्त्तन्ते नातोऽन्यथेति साधनीयार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते तस्य पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समूहमपेक्ष्यावयवा उच्यन्ते। तेषु प्रमाणसमवायश्चागमः प्रतिज्ञा, हेतुरनुमानम्, उदाहरणं प्रत्यक्षं, उपनयनमुपमानम्, सर्व्वेषामेकार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति सोऽयं परमोन्याय इति एतेन वादजल्पवितण्डाः प्रवर्त्तन्ते नातोन्यथेति तदाश्रया च तत्त्वव्यवस्था। ते चैतेऽवयवाः शब्दविशेषाः सन्तः प्रमेयेन्तर्भूता एवमर्थम् पृथगुच्यन्त इति। तर्को न प्रमाणसङ्गृहीतो न प्रमाणान्तरम् प्रमाणानामनुग्राहकस्तत्त्वज्ञानाय कल्प्यते, तस्योदाहरणं किमिदं जन्म कृतकेन हेतुना निवर्त्त्यते आहोस्विदकृतकेन अथाकस्मिकमिति एवमविज्ञातेर्थे कारणोपपत्त्या ऊहः प्रवर्त्तते यदि कृतकेन हेतुना निवर्त्त्यते हेतूच्छेदादुपपन्नोयं जन्मोच्छेदः। अथाकृतकेन हेतुना ततो हेतूच्छेदस्याशक्यत्वादनुपपन्नोऽयं जन्मोच्छेदः। अथाकस्मिकमतोऽकस्मान्निवर्त्त्यमानं न पुनर्निवर्त्स्यतीति निवृत्तिकारणं नोपपद्यते तेन जन्मानुच्छेद इति। एतस्मिंस्तर्कविषये कर्म्मनिमित्तं जन्मेति प्रमाणानि वर्त्तमानानि तर्केणानुगृह्यन्ते तत्त्वज्ञानविषयस्य विभागात्तत्त्वज्ञानाय कल्प्यते तर्क इति। सोयमित्थम्भूतस्तर्कः प्रमाणसहितो वादे साधनायोपा*लम्भाय वाऽर्थस्य भवतीत्येवमर्थम्पृथगुच्यते

* उपालम्भः परपक्षदूषणम्।

भा॰ प्रमेयान्तर्भूतोपीति, निर्णयस्तत्त्वज्ञानम् प्रमाणानां फलम्, तदवसानोवादः, तस्य पालनार्थं जल्पवितण्डे, तावेतौ तर्कनिर्णयौ लोकयात्रां वहत इति सोऽयं निर्णयः प्रमेयान्तर्भूत-एवमर्थम् पृथगुद्दिष्ट इति। वादः खलु नानाप्रवक्तृकः प्रत्यधिकरणसाधनोऽन्यतराधिकरणनिर्णयावसानोवाक्यसमूहः पृथगुद्दिष्ट-उपलक्षणार्थम्, उपलक्षितेन व्यवहारस्तत्त्वज्ञानाय भवतीति तद्विशेषौ जल्पवितण्डे तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थमित्युक्तम्। निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुद्दिष्टा हेत्वाभासा-वादे चोदनीया-भविष्यन्तीति, जल्पवितण्डयोस्तु निग्रहस्थानानीति छलजातिनिग्रहस्थानानाम् पृथगुदेश-उपलक्षणार्थं इति। उपलक्षितानां स्ववाक्ये परिवर्जनम्। छलजातिनिग्रहस्थानानाम् परवाक्ये पर्य्यनुयोगः। जातेश्च परेण प्रयुज्यमानायाः सुलभः समाधिः स्वयञ्च सुकरः प्रयोग इति। सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना "प्रदीपः सर्व्वविद्यानामुपायः सर्व्वकर्म्मणाम्। आश्रयः सर्व्वधर्म्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्त्तिता" तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमार्थं यथाविद्यं वेदितव्यम्। इहत्वध्यात्मविद्यायामात्मादितत्त्वज्ञानम्, निःश्रेयसाधिगमोऽपवर्गप्राप्तिः। तत् खलु निःश्रेयसं किन्तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति नेत्युच्यते किन्तर्हि तत्त्वज्ञानात्॥ १॥

सू॰ **दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः॥ २॥**

भा० तत्रात्माद्यपवर्गपर्य्यन्तप्रमेये मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारकं वर्त्तते आत्मनि तावन्नास्तीति अनात्मन्यात्मेति दुःखे सुखमिति अनित्ये नित्यमिति अत्राणे त्राणमिति सभये निर्भयमिति जुगुप्सितेऽभिमतमिति हातव्येऽप्रतिहातव्यमिति प्रवृत्तौ नास्ति कर्म्म, नास्ति कर्म्म-फलमिति दोषेषु नायं दोषनिमित्तः संसार इति प्रेत्यभावे नास्ति जन्तुर्जीवो वा सत्व आत्मा वा यः प्रेयात् प्रेत्य च भवेदिति। अनिमित्तं जन्म। अनिमित्तो जन्मोपरम इत्यादिमान् प्रेत्यभावोऽनन्तश्चेति नैमित्तिकः सन्न कर्म्मनिमित्तः प्रेत्यभाव इति। देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां निरात्मकः प्रेत्यभाव इति। अपवर्गो भीष्मः। स खल्वयं सर्व्वकार्य्योपरमः सर्व्वविप्रयोगेऽपवर्गे बहु च भद्रकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान् सर्व्वसुखोच्छेदमचैतन्यममुमपवर्गं रोचयेदिति। एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः रागद्वेषाधिकाराच्चासूयेर्ष्यामायालोभादयो दोषा भवन्ति। दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्त्तमानो हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति वाचाऽनृतपरुषसूचनासम्बद्धानि मनसा परद्रोहं परद्रव्याभीप्सां नास्तिक्यञ्चेति सेयं पापात्मिका प्रवृत्तिरधर्माय। अथ शुभा शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणञ्च। वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायञ्चेति। मनसा दयामस्पृहां श्रद्धाञ्चेति सेयं धर्माय। अत्र प्रवृत्तिसाधनौ धर्माधर्मौ प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ। यथाऽन्नसाधनाः

भा० प्राणाः। "अन्नं वै प्राणिनः प्राणा इति"। सेयं कुत्सितस्याभिपूजितस्य च जन्मनः कारणम्, जन्म पुनः शरीरेन्द्रिय-बुद्धीनां निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः। तस्मिन् सति दुःखम्, तत्पुनः प्रतिकूलवेदनीयम् बाधना पीडा ताप इति। इमे मिथ्याज्ञानादयोदुःखान्ता-धर्मा-अविच्छेदेनैव प्रवर्त्तमानाः संसार इति। यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा मिथ्याज्ञानापाये दोषा-अपयन्ति दोषापाये प्रवृत्तिरपैति प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति जन्मापाये दुःखमपैति दुःखापाये चात्यन्तिकोऽपवर्गोनिःश्रेयसमिति। तत्त्वज्ञानन्तु खलुमिथ्याज्ञानविपर्य्ययेण व्याख्यातम्, आत्मनि तावदस्तीति अनात्मन्यनात्मेति एवं दुःखेऽनित्येऽत्राणे सभये जुगुप्सिते हातव्ये च यथा-विषयं वेदितव्यम्, प्रवृत्तौ अस्ति कर्म्म अस्ति कर्म्मफलमिति दोषेषु दोषनिमित्तोऽयं संसार इति। प्रेत्यभावे खल्वस्ति जन्तुर्जीवः सत्त्व आत्मा-वा यः प्रेत्य भवेदिति। निमित्तवज्जन्म निमित्तवान् जन्मोपरम-इत्यनादिः प्रेत्यभावोऽपवर्गान्त-इति नैमित्तिकः सन् प्रेत्यभावः प्रवृत्तिनिमित्त इति सात्मकः सन् देहेन्द्रिय-बुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां प्रवर्त्तत इति। अपवर्गः शान्तः खल्वयं सर्व्वविप्रयोगः सर्व्वोपरमोऽवर्गः। बहु च कृच्छ्रं घोरं पापकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान् सर्व्वदुःखोच्छेदं सर्व्वदुःखासंविदपवर्गं न रोचयेदिति। तद्यथा मधुविषसंपृक्तान्नमनादेयमिति एवं सुखं दुःखानुषक्तमना-

भा॰ देयमिति। त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः। उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति, तत्र नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देशः, तत्रोद्दिष्टस्याऽतत्त्वव्यवच्छेदको धर्म्मो लक्षणम् लक्षितस्य यथालक्षणमुपपद्यते न वेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा, तत्रोद्दिष्टस्य प्रविभक्तस्य लक्षणमुच्यते यथा प्रमाणानां प्रमेयस्य च, उद्दिष्टस्य लक्षितस्य च विभागवचनं यथा छलस्य वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् तत् त्रिविधमिति। अथोद्दिष्टस्य विभागवचनम्॥

सू॰ प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि॥ ३॥

भा॰ अक्षस्याक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम्। वृत्तिस्तु सन्निकर्षो ज्ञानं वा यदा सन्निकर्षस्तदा ज्ञानं प्रमितिः यदा ज्ञानं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलम्। अनुमानम्। मितेन लिङ्गेनार्थस्य पश्चान्मानमनुमानम्। उपमानं सारूप्यज्ञानम् यथा गौरेवं गवय इति, सारूप्यन्तु सामान्ययोगः। शब्दः शब्द्यतेऽनेनार्थ इत्यभिधीयते ज्ञाप्यते उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानीति समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोद्धव्यम्, प्रमीयतेऽनेनेति करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दस्तद्विशेषसमाख्या*या अपि तथैव व्याख्यानम्। किं पुनः प्रमाणानि प्रमेयमभिसंप्लवन्ते अथ प्रमेयं व्यव-

* स्यापि इत्यपि क्वचित् पाठः।

भा॰ तिष्ठन्त इत्युभयथा दर्शनम्। अस्त्यात्मेत्याप्तोपदेशात् प्रतीयते तत्रानुमानमिच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति। प्रत्यक्षं युञ्जानस्य योगसमाधिजमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मा प्रत्यक्ष इति, अग्निराप्तोपदेशात् प्रतीयते अत्राग्निरिति, प्रत्यासीदता धूमदर्शनेनानुमीयते। प्रत्यासन्नेन च प्रत्यक्षत उपलभ्यते, व्यवस्था पुनरग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति। लौकिकस्य स्वर्गे न लिङ्गदर्शनं न प्रत्यक्षम्। स्तनयित्नुशब्दे श्रूयमाणे शब्दहेतोरनुमानम् तत्र न प्रत्यक्षं नागमः, पाणौ प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने नानुमानं नागम इति। सा चेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरा, जिज्ञासितमर्थमाप्तोपदेशात् प्रतिपद्यमानो लिङ्गदर्शनेनापि बुभुत्सते। लिङ्गदर्शनानुमितञ्च प्रत्यक्षतो दिदृक्षते, प्रत्यक्षत उपलब्धेऽर्थे जिज्ञासा निवर्त्तते। पूर्वोक्तमुदाहरणम् अग्निरिति प्रमातुः प्रमातव्येऽर्थे प्रमाणानां सङ्करोऽभि संप्लवः। असङ्करो व्यवस्थेति। *अथ विभक्तानां लक्षणवचनमिति॥

सू॰ इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकम् प्रत्यक्षम्॥ ४॥

भा॰ इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षादुत्पद्यते यत् ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम्। न तर्हीदानीमिदं भवति आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति, नेदं कारणावधारणमेता-

* इति त्रिसूत्रीभाष्यम्।

भा॰ वत् प्रत्यक्षे कारणमिति किन्तु विशिष्टकारणवचनमिति यत्प्रत्यक्षज्ञानस्य विशिष्टकारणं तदुच्यते, यत्तु समानमनुमानादिज्ञानस्य न तन्निवर्त्तत इति। मनसस्तर्हीन्द्रियेण संयोगो वक्तव्यः। भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नायं भिद्यत इति समानत्वान्नोक्त इति यावदर्थं वै नामधेयशब्दास्तैरर्थसंप्रत्ययः अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहारः। तत्रेदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नमर्थज्ञानं रूपमिति वा रस इत्येवं वा भवति, रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयम्। तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूपमिति जानीते रसइति जानीते नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सत् शाब्दम् प्रसज्यते अत आहाव्यपदेश्यमिति। यदिदमनुपयुक्ते शब्दार्थसम्बन्धेऽर्थज्ञानं तन्नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते, गृहीतेपि च शब्दार्थसम्बन्धेऽस्यार्थस्याऽयं शब्दो नामधेयमिति, यदातु सोर्थो गृह्यते तदा तत् पूर्व्वस्मादर्थज्ञानान्न विशिष्यते तदर्थविज्ञानं तादृगेव भवति तस्य त्वर्थज्ञानस्यान्यः समाख्याशब्दो नास्ति येन प्रतीयमानो व्यवहाराय कल्प्येत न चाप्रतीयमानेन व्यवहारः। *तस्माज्ज्ञेयस्यार्थस्य संज्ञाशब्देनेतिकरणयुक्तेन निर्दिश्यते रूपमिति ज्ञानं रस इति ज्ञानमिति तदेवमर्थज्ञानकाले स न समाख्याशब्दो व्याप्रियते व्यवहारकालेतु व्याप्रियते, तस्मादशाब्दमर्थज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति। ग्रीष्मे मरीचयो भौमे-

* तस्माज्ज्ञेयस्येति क्वचित् पाठः

भा॰ भोष्मणा संसृष्टाः स्पन्दमाना दूरस्थस्य चक्षुषा सन्निकृष्यन्ते तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुदकमितिज्ञानमुत्पद्यते तच्च प्रत्यक्षम् प्रसज्यतइत्यत आह अव्यभिचारीति यदतस्मिंस्तदिति तद्व्यभिचारि, यत्तु तस्मिंस्तदिति तदव्यभिचारि प्रत्यक्षमिति। दूराच्चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयति धूम इति वा, रेणुरिति वा वदेत् तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमनवधारणज्ञानम् प्रत्यक्षम प्रसज्यतइत्यत आह व्यवसायात्मकमिति, *तच्चैतन्मन्तव्यम् आत्ममनःसन्निकर्षजमेवानवधारणज्ञानमिति। चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयति †तथाचेन्द्रियेणोपलब्धमर्थं मनसोपलभते एवमिन्द्रियेणानवधारयन् मनसा नावधारयति यच्चैतदिन्द्रियानवधारणपूर्व्वकं मनसाऽनवधारणं तद्विशेषापेक्षं विमर्शमात्रं संशयोनपूर्वमिति सर्व्वत्र प्रत्यक्षविषये ज्ञातुरिन्द्रियेण व्यवसायः पश्चात् मनसाऽनुव्यवसायः उपहतेन्द्रियाणामनुव्यवसायाऽभावादिति। आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं वक्तव्यम् अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि तदिति, इन्द्रियस्य वै सतो मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धर्म्मभेदात्। भौतिकानीन्द्रियाणि नियतविषयाणि। सगुणानाञ्चैषामिन्द्रियभाव इति। मनस्त्वभौतिकं सर्व्वविषयञ्च नास्य सगुणस्येन्द्रियभाव इति सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सन्निधिमसन्निधिं चास्य युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिकारणं वक्ष्याम इति। मनस-

* न चैतदिति क्वचित्पाठः। † यथाचेति क्वचित्पाठः।

भा॰ श्चेन्द्रियभावान्न वाच्यं लक्षणान्तरमिति। तन्त्रान्तरसमाचाराच्चैतत् *प्रत्येतव्यमिति परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः॥ व्याख्यातम् प्रत्यक्षम्॥

सू॰ अथ तत्पूर्व्वकं त्रिविधमनुमानम् पूर्व्ववच्छेषवत् सामन्यतोदृष्टञ्च॥५॥

भा॰ तत्पूर्व्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनम् लिङ्गदर्शनञ्चाभिसम्बध्यते लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बद्धयोर्दर्शनेन लिङ्गस्मृतिरभिसम्बध्यते स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन चाप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयते। पूर्व्ववदिति यत्र कारणेन कार्य्यमनुमीयते। यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति। शेषवत्तत् यत्र कार्य्येण कारणमनुमीयते पूर्व्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते भूता रिति, सामान्यतोदृष्टं व्रज्यापूर्व्वकमन्यत्रदृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति तथाचादित्यस्य तस्मादस्यप्रत्यक्षाप्यादित्यस्य व्रज्येति। अथ वा पूर्व्ववदिति यत्र यथा पूर्व्वम्प्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्याप्रत्यक्षस्यानुमानम्। यथा धूमेनाग्निरिति। शेषवन्नाम परिशेषः स च प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः यथा सदनित्यमित्येवमादिना द्रव्यगुणकर्म्मणामविशेषेण समान्यविशेषसमवायेभ्यो निर्भक्तस्य शब्दस्य तस्मिन् द्रव्यकर्म्मगुणसंशये न

* प्रतिपत्तव्यमिति क्वचित् पाठः।

भा॰ द्रव्यमेकद्रव्यत्वात् न कर्म्म शब्दान्तरहेतुत्वात् यस्तु शिष्यते सोयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः। सामान्यतोदृष्टं नाम यत्राप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते यथेच्छादिभिरात्मा इच्छादयो गुणाः गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः तद्यदेषां स्थानं स आत्मेति विभागवचनादेतत्त्रिविधमितिसिद्धे त्रिविधवचनम् महतोमहाविषयस्य न्यायस्य लघीयसा सूत्रेणोपदेशात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्यान्यस्मिन् वाक्यलाघवेऽनादरः तथाचायमित्यम्भूतेन वाक्यविकल्पेन प्रवृत्तः सिद्धान्ते छले शब्दादिषु च बहुलं समाचारः शास्त्रे इति सद्विषयञ्च प्रत्यक्षं सदसद्विषयञ्चानुमानम्, कस्मात् त्रैकाल्यग्रहणात् त्रिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते भविष्यतीत्यनुमीयते भवतीति चाभूदिति च असच्च खल्वतीतमनागतञ्चेति। अथोपमानम्॥

सू॰ प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्॥ ६॥

भा॰ प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति। यथा गौरेवं गवय इति, किं पुनरत्रोपमानेन क्रियते यदा खल्वयं गवासमानधर्म्मं प्रतिपद्यते तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं प्रतिपद्यत इति समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ इत्याह। यथा गौरेवं गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्म्ममर्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभमानोऽस्य गवय-

भा॰ शब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यत इति। यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी यथामाषस्तथा माषपर्णीत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धम्प्रतिपद्यमानस्तामोषधीं भैषज्यायाहरति एवमन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो बुभुत्सितव्य इति। अथ शब्दः॥

सू॰ आप्तोपदेशः शब्दः॥ ७॥

भा॰ आप्तः खलु साक्षात् कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा साक्षात्करणमर्थस्याप्तिस्तया प्रवर्त्तत इत्याप्तः ऋष्यार्य्यम्लेच्छानां समानं लक्षणम्। तथा च सर्व्वेषां व्यवहाराः प्रवर्त्तन्त इति। एवमेभिः प्रमाणैर्देवमनुष्यतिरश्चां व्यवहाराः प्रकल्प्यन्ते नातोऽन्यथेति॥

सू॰ स द्विविधो दृष्टाऽदृष्टार्थत्वात्॥ ८॥

भा॰ यस्येह दृश्यतेऽर्थः स दृष्टार्थः यस्यामुत्र प्रतीयते सोऽदृष्टार्थः एवम*पि लौकिकवाक्यानां विभाग इति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते स न मन्येत दृष्टार्थएवाप्तोपदेशः प्रमाणम् अर्थस्यावधारणादिति। अदृष्टार्थोऽपि प्रमाणमर्थस्यानुमानादिति। †किं पुनरनेन प्रमाणेनार्थजातं प्रमातव्यमिति तदुच्यते॥

---

* मृषि इति क्वचित् पाठः। † इति प्रमाण भाष्यम्।

सू॰ आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥

भा॰ तत्रात्मा सर्वस्य द्रष्टा, सर्व्वस्य भोक्ता, सर्व्वज्ञः, सर्व्वानुभावी, तस्य भोगायतनं शरीरम्। भोगसाधनानीन्द्रियाणि भोक्तव्या इन्द्रियार्थाः भोगो बुद्धिः। सर्व्वार्थोपलब्धौ नेन्द्रियाणि प्रभवन्तीति सर्व्वविषयमन्तःकरणं मनः-शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिसुखवेदनानां निर्वृत्तिकारणम्, प्रवृत्तिर्दोषाश्च नास्य, इदं शरीरमपूर्व्वमनुत्तरञ्च, पूर्व्व शरीराणामादिर्नास्ति उत्तरेषामपवर्गोऽन्त इति प्रेत्यभावः। ससाधनसुखदुःखोपभोगः फलम्। दुःखमिति नेदमनुकूलवेदनीयस्य सुखस्य प्रतीतेः प्रत्याख्यानम्, किन्तर्हि जन्मनएवेदम्, ससुखसाधनस्य दुःखानुषङ्गाद्दुःखेनाविप्रयोगाद्विविधबाधनायोगाद्दुःखमितिसमाधिभावनमुपदिश्यते, समाहितो भावयति, भावयन्निर्विद्यते, निर्विण्णस्य वैराग्यम्, विरक्तस्यापवर्ग इति जन्ममरणप्रबन्धोच्छेदः सर्व्व दुःखप्रहाणमपवर्ग इति। अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम् तद्भेदेन चाऽपरिसङ्ख्येयम्। अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गः मिथ्याज्ञानात् संसार इत्यत एतदुपदिष्टं विशेषेणेति। तत्रात्मा तावत् प्रत्यक्षतो न गृह्यते स किमाप्तोपदेशमात्रादेव प्रतिपद्यत इति नेत्युच्यते अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्य इति कथम् ॥

सू० इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्ग-मिति ॥ १० ॥

भा० यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षात् सुखमात्मोपलब्धवान् तज्जातीयमेवार्थं पश्यन्नुपादातुमिच्छति सेयमादातुमिच्छा एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानाद्भवति लिङ्गमात्मनः, नियतविषये हि बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति। एवमेकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानाद्दुःखहेतौ द्वेषः, यज्जातीयो यस्यार्थः सुखहेतुः प्रसिद्धस्तज्जातीयमर्थम्पश्यन्नादातुम् प्रयतते सोऽयम् प्रयत्न एकमनेकार्थदर्शिनं दर्शनप्रतिसन्धातारमन्तरेण न स्यात् नियतविषये बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो व्याख्यातः। सुखदुःखस्मृत्या चायं तत्साधनमाददानः सुखमुपलभते दुःखमुपलभते सुखदुःखे वेदयते पूर्व्वोक्तएव हेतुः, बुभुत्समानः खल्वयं विमृशति किंस्विदिति विमृशन् जानीते इदमिति तदिदं ज्ञानं बुभुत्साविमर्शाभ्यामभिन्नकर्त्तृकं गृह्यमाणमात्मलिङ्गम् पूर्व्वोक्तएव हेतुरिति। तत्र देहान्तरवदिति विभज्यते। यथाऽनात्मवादिनो देहान्तरेषु नियतविषया बुद्धिभेदा न प्रतिसन्धीयन्ते तथैकदेहविषया अपि न प्रतिसन्धीयेरन् अविशेषात्, सो ऽयमेकसत्त्वस्य समाचारः स्वयं दृष्टस्य स्मरणं नान्यदृष्टस्येति एवं खलु नानासत्त्वानां

समाचारोऽन्यदृष्टमन्ये न स्मरन्तीति। तदेतदुभयमशक्य-मनात्मवादिना व्यवस्थापयितुमिति। एवमुपपन्नमस्त्यात्मेति। तस्य भोगाधिष्ठानम्॥

सू० चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम्॥ ११॥

भा० कथं चेष्टाश्रयः। ईप्सितं जिहासितं वाऽर्थमधिकृत्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा सा यत्र वर्त्तते तच्छरीरम्। कथमिन्द्रियाश्रयः। यस्यानुग्रहेणानुगृहीतानि उपघाते चोपहतानि स्वविषयेषु साध्वसाधुषु वर्त्तन्ते स एषामाश्रयस्तच्छरीरम्, कथमर्थाश्रयः यस्मिन्नायतने इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नयोः सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्त्तते स एषामाश्रयस्तच्छरीरमिति। भोगसाधनानि पुनः॥

सू० घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः॥ १२॥

भा० जिघ्रत्यनेनेति घ्राणं गन्धं गृह्णातीति, रसयत्यनेनेति रसनं रसं गृह्णातीति। चष्टेऽनेनेति चक्षुः रूपं पश्यतीति, स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनम् त्वक्स्थानमिन्द्रियं त्वक् तदुपचारः स्थानादिति। शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीति। एवं समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोध्यम्* स्वविषयग्रहणलक्षणानीन्द्रियाणीति। भूतेभ्य इति नानाप्रकृतीना-

* ध्यथमिति क्वचित् पाठः।

भा॰ मेषां सतां विषयनियमो नैकप्रकृतीनां सति च विषयनियमे स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं भवतीति। कानि पुनरिन्द्रियकारणानि॥

सू॰ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि॥ ॥१३॥

भा॰ संज्ञाशब्दैः पृथगुपदेशो भूतानां विभक्तानां सुवचं* कार्य्यम्भविष्यतीति। इमे तु खलु॥

सू॰ गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः॥ १४॥

भा॰ पृथिव्यादीनां यथाविनियोगं गुणा इन्द्रियाणां यथाक्रममर्था विषया इति। अचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिः चेतनस्याकर्त्तुरुपलब्धिरिति युक्तिविरुद्धमर्थं प्रत्याचक्षाणक इवेदमाह॥

सू॰ बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्॥ १५॥

भा॰ नाचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं भवितुमर्हति तद्धि चेतनं स्यात् एकश्चायं चेतनो देहेन्द्रियसङ्घातव्यतिरिक्त इति प्रमेयलक्षणार्थस्याऽपि वाक्यस्यान्यार्थप्रकाशनमुपपत्तिसामर्थ्यादिति। स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि तेषु सत्स्वियमपि॥

---

* वचनमिति क्वचित् पाठः।

सू॰ युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

भा॰ अनिन्द्रियनिमित्ताः स्मृत्यादयः करणान्तरनिमित्ता भवितुमर्हन्तीति युगपच्च खलु घ्राणादीनां गन्धादीनाञ्च सन्निकर्षेषु सत्सु युगपज्ज्ञानानि* नोत्पद्यन्ते तेनानुमीयते अस्ति तत्तदिन्द्रियसंयोगि सहकारिनिमित्तान्तरमव्यापि यस्यासन्निधेर्नोत्पद्यते ज्ञानं सन्निधेश्चोत्पद्यत इति मनः-संयोगानपेक्षस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानहेतुत्वे युगपदुत्पद्येरन् ज्ञानानीति। क्रमप्राप्ता तु ॥

सू॰ प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥

भा॰ मनोऽत्र बुद्धिरित्यभिप्रेतम्, बुध्यतेऽनेनेति बुद्धिः, सोयमारम्भः शरीरेण वाचा मनसा च पुण्यः पापश्च दशविधः, तदेतत् कृतभाष्यं द्वितीयसूत्र इति ॥

सू॰ प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

भा॰ प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम् ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्त्तयन्ति पुण्ये पापे वा। यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र रागद्वेषाविति प्रत्यात्मवेदनीया ह्येमे दोषाः कस्मात् लक्षणतो निर्दिश्यन्त इति। कर्म्मलक्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूढाः रक्तो हि तत्कर्म्म कुरुते येन कर्म्मणा सुखं दुःखं वा भजते, तथा द्विष्टस्तथा

---

* युगपज्ज्ञानानीति क्वचित् पाठः।

भा° मूढ इति दोषा रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने *बहुनोक्तं भवतीति ॥

सू° पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

भा° उत्पन्नस्य क्वचित् सत्वनिकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स† प्रेत्यभावः। उत्पन्नस्य सम्बद्धस्य सम्बन्धस्तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनाभिः, पुनरुत्पत्तिः पुनर्देहादिभिः सम्बन्धः पुनरित्यभ्यासाभिधानम्। यत्र क्वचित् प्राणभृन्निकाये वर्त्तमानः पूर्व्वोपात्तान् देहादीन् जहाति तत् प्रैति यत् तत्रान्यत्र वा देहादीनन्यानुपादत्ते तद्भवति प्रेत्यभावो मृत्वा पुनर्जन्म सोऽयं जन्ममरणप्रबन्धाभ्यासोऽनादिरपवर्गान्तः प्रेत्यभावो वेदितव्य इति ॥

सू° प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

भा° सुखदुःखसंवेदनं फलम् सुखविपाकं कर्म्म दुःखविपाकञ्च तत्पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् सर्व्वम्भवति तदेतत् फलमुपात्तं हेयं त्यक्तत्यक्तमुपादेयमिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा पर्य्यवसानं वाऽस्ति न खल्वयं फलस्य हानोपादानस्रोतसोह्यते लोक इति। अथैतदेव ॥

---

* बहुक्तोक्तमिति क्वचित् पाठः। † सा इति क्वचित् पाठः।

सू० बाधनालक्षणं दुःखमिति ॥ २१ ॥

भा० बाधना पीडा ताप इति। तयानुविद्धमनुषक्तमविनिर्भागेन वर्त्तमानं दुःखयोगाद्दुःखमिति सोऽयं सर्व्वं दुःखेनानुविद्धं दृष्टन्तमिति पश्यन् दुःखं जिहासुर्जन्मनि दुःखदर्शी निर्विद्यते निर्विन्नो विरज्यते विरक्तो विमुच्यते यत्र तु निष्ठा सोऽयं यत्र तु पर्य्यवसानं ॥

सू० तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

भा० तेन दुःखेन जन्मनात्यन्तं विमुक्तिरपवर्गः कथमुपात्तस्य जन्मनो हानमन्यस्य चानुपादानम् एतामवस्थामपर्य्यन्तामपवर्गं वेदयन्तेऽपवर्गविदः तदभयमजरममृत्युपदं ब्रह्मक्षेमप्राप्तिरिति। नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षे व्यज्यते तेनाभिव्यक्तेनात्यन्तं विमुक्तः सुखी भवतीति केचिन्मन्यन्ते तेषां प्रमाणाभावादनुपपत्तिः, न प्रत्यक्षं नानुमानं नागमो वा विद्यते नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षेऽभिव्यज्यत इति नित्यस्याभिव्यक्तिः संवेदनं ज्ञानमिति तस्य हेतुर्वाच्यो यतस्तदुपपद्यत इति, सुखवन्नित्यमिति चेत् संसारस्थस्य मुक्तेनाऽविशेषः यथा मुक्तः सुखेन तत्संवेदनेन च सन्नित्येनोपपन्नस्तथा संसारस्थोऽपि प्रसज्यत इति। उभयस्य नित्यत्वात् अभ्यनुज्ञाने च धर्म्माधर्म्मफलेन साहचर्य्यं यौगपद्यं गृह्येत यदिदमुत्पत्तिस्थानेषु धर्म्माधर्म्मफलं सुखं दुःखं वा संवेद्यते पर्य्यायेण तस्य च *नित्यं स्वसंवेदनस्य च

* नित्यसुखसंवेदनस्येति क्वचित् पाठः।

भा० सह भावो यौगपद्यं गृह्येत न सुखाभावो नाऽनभिव्यक्ति-रस्ति उभयस्य नित्यत्वात् अनित्यत्वे हेतुवचनम्। अथ मोक्षे नित्यस्य सुखस्य संवेदनमनित्यं यत उत्पद्यते स हेतुर्वाच्यः आत्ममनःसंयोगस्य निमित्तान्तरसहितस्य हेतुत्वम्। आत्ममनःसंयोगो हेतुरिति चेत् एवमपि तस्य सहकारिनिमित्तान्तरं वचनीयमिति धर्मस्य कारणवचनम् यदि धर्मो निमित्तान्तरं तस्य हेतुर्वाच्यो यत उत्पद्यत इति योगसमाधिजस्य कार्य्यावसायविरोधात् प्रलये* संवेदनानिवृत्तिः, यदि योगसमाधिजो धर्मो हेतुस्तस्य कार्य्यावसायविरोधात् प्रक्षये संवेदनमत्यन्तं निवर्त्तयति असंवेदने चाविद्यमानाविशेषः यदि धर्मक्षयात् संवेदनोपरमो नित्यं सुखं न संवेद्यत इति किं विद्यमानं न संवेद्यते अथाविद्यमानमिति नानुमानं विशिष्टेऽस्तीति अप्रक्षयस्य धर्मस्य निरनुमानमुत्पत्तिधर्मकत्वात् योगसमाधिजो धर्मो न क्षीयते इति नास्त्यनुमानमुत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति विपर्य्ययस्य त्वनुमानम् यस्य तु संवेदनोपरमो नास्ति तेन संवेदनेन हेतुर्नित्य इत्यनुमेयम्। नित्ये च मुक्तसंसारस्थयोरविशेषइत्युक्तम् यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं तत्संवेदनहेतुश्च संवेदनस्य तूपरमो नास्ति कारणस्य नित्यत्वात् तथा संसारस्थस्यापीति एवञ्च सति धर्माधर्मफलेन सुखदुःखसंवेदनेन साहचर्य्यं गृह्येतेति। शरी-

---

* प्रक्षये इति क्वचित् पाठः।

भा० रादिसम्बन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेत् न शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात् विपर्ययस्य चाननुमानात्। स्यान्मतं संसारावस्थस्य शरीरादिसम्बन्धो नित्यसुखसंवेदनहेतोः प्रतिबन्धकस्तेनाविशेषो नास्तीति, एतच्चायुक्तम् शरीरादय उपभोगार्थास्ते भोगप्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्यनुपपन्नम् न चास्त्यनुमानमशरीरस्यात्मनो भोगः कश्चिदस्तीति, इष्टाधिगमार्था प्रवृत्तिरिति चेत् न अनिष्टोपरमार्थत्वात् इष्टाधिगमार्थो मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणामिति नेष्टमनिष्टेनाननुविद्धं सम्भवतीति इष्टमप्यनिष्टं सम्पद्यते अनिष्टहानाय घटमान इष्टमपि जहाति विवेकहानस्याशक्यत्वादिति दृष्टातिक्रमश्च देहादिषु तुल्यः यथा दृष्टमनित्यं सुखं परित्यज्य नित्यं सुखं कामयते एवं देहेन्द्रियबुद्धीरनित्या दृष्टा अतिक्रम्य मुक्तस्य नित्या देहेन्द्रियबुद्धयः कल्पयितव्याः, साधीयश्चैवं मुक्तस्य *चैकात्म्यं कल्पितम्भवतीति, उपपत्तिविरुद्धमिति चेत् समानम्। देहादीनां नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यमिति समानं सुखस्यापि नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यमिति, आत्यन्तिके च संसारदुःखाभावे सुखवचनादागमेऽपि सत्यविरोधः यद्यपि कश्चिदागमः स्यान्मुक्तस्यात्यन्तिकं सुखमिति सुखशब्द आत्यन्तिके दुःखाभावे प्रयुक्त इत्येवमुपपद्यते। दृष्टो हि दुःखाभावे सुखशब्दप्रयोगो बहुलं लोक इति, नित्य-

* कैवल्यमिति क्वचित् पाठः।

भा॰ सुखरागस्याप्रहाणे मोक्षाधिगमाभावो रागस्य बन्धनस-
मानानात् यद्ययं मोक्षे नित्यं सुखमभिव्यज्यत इति नित्य-
सुखरागेण मोक्षाय घटमानो न मोक्षमधिगच्छेन्नाधि-
गन्तुमर्हतीति बन्धनसमाम्नातो* हि रागः न च बन्धने
सत्यपि कश्चिन्मुक्त इत्युपपद्यत इति प्रहीणनित्यसुखराग-
स्याप्रतिकूलत्वम् अथास्य नित्यसुखरागः प्रहीयते तस्मिन्
प्रहीणे नास्य नित्यसुखरागः प्रतिकूलो भवति यद्येवं मु-
क्तस्य नित्यं सुखं भवति अथापि न भवति नास्योभयोः
पक्षयो र्मोक्षाधिगमो विकल्प्यत इति। स्थानवत एव
तर्हि संशयस्य लक्षणं वाच्यमिति तदुच्यते॥

सू॰ समानानेकधर्म्मोपपत्ते र्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुप-
लब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः॥
॥२३॥

भा॰ समानधर्म्मोपपत्ते र्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति
स्थाणुपुरुषयोः समानं धर्म्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्व्व-
दृष्टञ्च तयो र्विशेषं बुभुत्समानः किंस्विदित्यन्यतरन्ना-
वधारयति तदनवधारणं ज्ञानं संशयः समानमनयो
र्धर्म्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य नोपलभ इत्येषा बुद्धिर-
पेक्षा संशयस्य प्रवर्त्तिका †वर्त्तते, तेन विशेषापेक्षो विमर्शः

* आम्नातो इत्यपि पाठः।　　† विद्यते इति क्वचित् पाठः।

भा॰ संशयः। अनेकधर्म्मोपपत्तेरिति समानजातीयमसमानजातीयञ्चानेकम् तस्यानेकस्य धर्म्मोपपत्ते र्विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चार्था विशिष्यन्ते। गन्धवत्त्वात् पृथिवी अवादिभ्यो विशिष्यते गुणकर्म्मभ्यश्च, अस्ति च शब्दे विभागजत्वं विशेषः, तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म्म वेति सन्देहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्म्मभ्यो विशेष आहोस्विद्गुणस्य सत इति अथ कर्म्मणः सत इति विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्म्मस्योपलभे इति बुद्धिरिति। विप्रतिपत्तेरिति व्याहतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः। व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनम् नास्त्यात्मेत्यपरम्, न च सद्भावासद्भावौ सहैकत्र सम्भवतः, न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति। उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वपि सच्चोदकमुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु* वाऽविद्यमानमुदकमिति ततः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यते अथासदिति संशयो भवति। अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि, असच्चानुत्पन्नं निरुद्धं वा, ततः क्वचिदनुपलभ्यमाने संशयः किं सन्नोपलभ्यते उतासदिति संशयो भवति विशेषापेक्षा पूर्ववत्, †पूर्व्वः समानोऽनेकश्च धर्म्मो ज्ञेयस्थः, उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्थे, एतावता विशेषेण पुनर्वचनम्, समानध-

* मरीचिषु चापि इति क्वचित् पाठः। † पूर्व्वमिति क्वचित् पाठः।

र्माधिगमात् समानधर्म्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति, स्थानवतां लक्षणवचनमिति समानम्॥

सू० यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम्॥ २४॥

भा० यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वाऽध्यवसाय तदाप्तिहानोपायमनुतिष्ठति प्रयोजनन्तद्वेदितव्यम्, प्रवृत्तिहेतुत्वादिममर्थमाप्स्यामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः, एवं व्यवसीयमानोऽर्थोऽधिक्रियत इति॥

सू० लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः॥ २५॥

भा० लोकसाम्यमनतीता लौकिका नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्धितिशयमप्राप्तास्तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्तीति, यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः। दृष्टान्तविरोधेन हि प्रतिपक्षाः प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति। दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः स्थापनीया भवन्तीति। अवयवेषु चोदाहरणाय कल्पत इति। अथ सिद्धान्तः। इदमित्थम्भूतञ्चेत्यभ्यनुज्ञायमानमर्थजातं सिद्धं सिद्धस्य संस्थितिः सिद्धान्तः। संस्थितिरित्थम्भावव्यवस्था, धर्म्मनियमः। स खल्वयं॥

सू० तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः॥२६॥

भा० तन्त्रार्थसंस्थितिस्तन्त्रसंस्थितिः। तन्त्रमितरेतराभि-

E 2

भा॰ सम्बद्धस्यार्थसमूहस्योपदेशः शास्त्रम्। अधिकरणानुषक्तार्था संस्थितिरधिकरणसंस्थितिः। अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रहः, तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धान्तः। तन्त्रभेदात्तु खलु स चतुर्व्विधः॥

सू॰ सर्व्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्॥ २७॥

भा॰ तत्रैताश्चतस्रः संस्थितयोऽर्थान्तरभूताः, तासां॥

सू॰ सर्व्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तः॥ २८॥

भा॰ यथा घ्राणादीनीन्द्रियाणि गन्धादय इन्द्रियार्थाः पृथिव्यादीनि भूतानि प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति॥

सू॰ समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः॥ २९॥

भा॰ यथा नासत आत्मलाभः न सत आत्महानं निरतिशयाश्चेतनाः देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेष इति सांख्यानाम्, पुरुषकर्म्मनिमित्तो भूतसर्गः, कर्म्महेतवो दोषाः प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः, असदुत्पद्यते, उत्पन्नं निरुध्यते इति योगानाम्॥

सू० यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३० ॥

भा० यस्यार्थस्य सिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यन्ते न तैर्विना सोऽर्थः सिद्ध्यति तेऽर्था यदधिष्ठानाः सोऽधिकरणसिद्धान्तः यथा देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति। अत्रानुषङ्गिणोऽर्था इन्द्रियनानात्वं नियतविषयाणीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलिङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि गन्धादिगुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणाधिकरणं नियतविषयाश्चेतना इति पूर्व्वार्थसिद्धावेतेऽर्थाः सिद्ध्यन्ति न तैर्विना सोऽर्थः सम्भवतीति ॥

सू० अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

भा० यत्र किञ्चिदर्थजातमभ्युपगम्यते अस्तु द्रव्यं शब्दः, स तु नित्योऽथाऽनित्य इति द्रव्यस्य सतो नित्यताऽनित्यता वा तद्विशेषः परीक्ष्यते सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः स्वबुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया परबुद्ध्यवज्ञानाच्च प्रवर्त्तत इति। अथावयवाः ॥

सू० प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ॥ ३२ ॥

भा॰　इत्यावयवानेके नैयायिका वाक्ये सञ्चक्षते । जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति, ते कस्मान्नोच्यन्त इति तत्राप्रतीयमानेऽर्थे प्रत्ययार्थस्य प्रवर्त्तिका जिज्ञासा अप्रतीयमानमर्थं कस्माज्जिज्ञासते तं तत्त्वतो ज्ञातं हास्यामि वोपादास्ये वा उपेक्षिष्ये वेति तावता हानोपादानोपेक्षाबुद्धयस्तत्त्वज्ञानस्यार्थस्तदर्थमयं जिज्ञासते सा खल्वियमसाधनमर्थस्येति, जिज्ञासाधिष्ठानं संशयस्य व्याहतधर्मोपसङ्घातात् तत्त्वज्ञाने प्रत्यासन्नः व्याहतयोर्हि धर्मयोरन्यतरत्तत्त्वं भवितुमर्हतीति स पृथगुपदिष्टोऽप्यसाधनमर्थस्येति, प्रमातुः प्रमाणानि प्रमेयाधिगमार्थानि सा शक्यप्राप्तिर्न साधकस्य वाक्यस्य भागेन युज्यते प्रतिज्ञादिवदिति प्रयोजनं तत्त्वावधारणमर्थसाधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेश इति, संशयव्युदासः प्रतिपक्षोपवर्णनम् तत्प्रतिषेधेन तत्त्वज्ञानाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वयं साधकवाक्यैकदेश इति प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्थाः अवधारणीयार्थोपकारा अर्थसाधकभावात्तु प्रतिज्ञादयः साधकवाक्यस्य भागः एकदेशा अवयवा इति । तेषां तु यथाविभक्तानाम् ॥

सू॰　साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

भा॰　प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनम् प्रतिज्ञा साध्यनिर्देशः अनित्यः शब्द इति ॥

सू॰　उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥

भा॰ उदाहरणेन सामान्यात् साध्यस्य धर्मस्य साधनं प्रज्ञापनम् हेतुः साध्ये प्रतिसन्धाय धर्ममुदाहरणे च प्रतिसन्धाय तस्य साधनतावचनं हेतुः उत्पत्तिधर्मकत्वादिति उत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति। किमेतावद्धेतुलक्षणमिति नेत्युच्यते किन्तर्हि॥

सू॰ तथा वैधर्म्यात्॥ ३५॥

भा॰ उदाहरणवैधर्म्याच्च साध्यसाधनं हेतुः कथम् अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं यथात्मादिद्रव्यमिति॥

सू॰ साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्॥ ३६॥

भा॰ साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता साध्यसाधर्म्यात् कारणात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त इति तस्य धर्मस्तद्धर्मः तस्य साध्यस्य साध्यञ्च द्विविधम् धर्मविशिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्वम्। धर्मविशिष्टो वा धर्मी अनित्यः शब्द इति, इहोत्तरन्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति कस्मात् पृथग्धर्मवचनात्। तस्य धर्मस्तद्धर्मस्तस्य भावस्तद्धर्मभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्त्तते स दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति स चोदाहरणमिष्यते तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकम् तच्च भूत्वा न भवति आत्मानं जहाति निरुध्यत इत्यनित्यम्। एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं साधनमनित्यत्वं साध्यं सोऽय-

भा॰ मेकस्मिन् द्वयोर्धर्म्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्याद्व्यवस्थित उपलभ्यते तं दृष्टान्ते उपलभमानः शब्देऽप्यनुमिनोति शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्म्मकत्वादनित्यः स्थाल्यादिवदित्युदाह्रियते तेन धर्म्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम् ॥

सू॰ तद्विपर्य्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

भा॰ दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतं साध्यवैधर्म्यात् तद्धर्म्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति अनित्यःशब्द उत्पत्तिधर्म्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्म्मकं नित्यमात्मादि सोऽयमात्मादि दृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्म्मकत्वादतद्धर्म्मभावी योऽसौ साध्यस्य धर्म्मोऽनित्यत्वं स तस्मिन् भवतीति। अत्रात्मादौ दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्म्मकत्वस्याभावादनित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः शब्दे विपर्य्ययमनुमिनोति उत्पत्तिधर्म्मकत्वस्य भावादनित्यः शब्द इति साधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्म्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् वैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्यादतद्धर्म्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् पूर्व्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ तौ धर्म्मौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्येऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययो धर्म्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं पश्यति तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्ये अनुमिनोतीति, तदेतद्धेत्वाभासेषु न सम्भवतीत्यहेतवो हेत्वाभासाः तदिदं हेतूदाहरणयोः सामर्थ्यम्परमसूक्ष्मं दुःखबोधं पण्डितरूपवेदनीयमिति ॥

सू॰ उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

भा॰ उदाहरणापेक्ष उदाहरणतन्त्रः उदाहरणवशः, वशः सामर्थ्यम्, साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्थाल्यादिद्रव्यमुत्पत्तिधर्म्मकमनित्यं दृष्टम् तथा शब्द उत्पत्तिधर्म्मक इति साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्म्मकत्वमुपसंह्रियते, साध्यवैधर्म्ययुक्ते पुनरुदाहरणे आत्मादिद्रव्यमनुत्पत्तिधर्म्मकं नित्यं दृष्टं न च तथा शब्द इति अनुत्पत्तिधर्म्मकत्वस्योपसंहारप्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्म्मकत्वमुपसंह्रियते तदिदमुपसंहारद्वैतमुदाहरणद्वैताद्भवति उपसंह्रियतेऽनेनेति चोपसंहारो वेदितव्य इति। द्विविधस्य पुनर्हेतोर्द्विविधस्य चोदाहरणस्योपसंहारद्वैते च समानम्॥

सू॰ हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥

भा॰ साधर्म्योक्ते वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंह्रियते तस्मादुत्पत्तिधर्म्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनम्, निगम्यन्तेऽनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनया एकत्रेति निगमनम् निगम्यन्ते समर्थ्यन्ते सम्बध्यन्ते, तत्र साधर्म्योक्ते तावद्धेतौ वाक्यमनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा, उत्पत्तिधर्म्मकत्वादिति हेतुः। उत्पत्तिधर्म्मकं स्थाल्यादिद्रव्यमनि-

भा॰ त्यमित्युदाहरणम्, तथाचोत्पत्तिधर्म्मकः शब्द इत्युपनयः, तस्मादुत्पत्तिधर्म्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनम्, वैधर्म्म्योक्तेऽपि अनित्यः शब्दः, उत्पत्तिधर्म्मकत्वात्, अनुत्पत्तिधर्म्मकमात्मादिद्रव्यं नित्यं दृष्टम्, न च तथाऽनुत्पत्तिधर्म्मकः शब्दः, तस्मादुत्पत्तिधर्म्मकत्वादनित्यः शब्द इति, अवयवसमुदाये च वाक्ये सम्भूय इतरेतराभिसम्बन्धात् प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति, सम्भवस्तावच्छब्दविषया प्रतिज्ञा आप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिसन्धानादनृषेश्च स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः अनुमाने हेतुः उदाहरणे संदृश्यप्रतिपत्तेः, तत्रोदाहरणं भाष्ये व्याख्यातम् प्रत्यक्षविषयमुदाहरणम् दृष्टेनादृष्टसिद्धेः। उपमानमुपनयः तथेत्युपसंहारात् न च तथेत्युपमानधर्म्मप्रतिषेधे विपरीतधर्म्मोपसंहारसिद्धेः, सर्व्वेषामेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति। इतरेतराभिसम्बन्धोऽप्यसत्यां प्रतिज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्त्तेरन्, असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्यते उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात् कस्य चापदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति, असत्युदाहरणे केन साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत कस्य वा साधर्म्यवशादुपसंहारः प्रवर्त्तेत, उपनयञ्चान्तरेण साध्येऽनुपसंहृतः साधको धर्म्मो नार्थं साधयेत्, निगमनाभावे *वानभिव्यक्तसम्बन्धानां प्रति-

* वा इति क्वचित् पाठः।

भा॰ ज्ञादीनामेकार्थेन प्रवर्त्तनं तथेति प्रतिपादनं कस्येति। अथावयवार्थः साध्यस्य धर्म्मस्य धर्म्मिणा *सम्बन्धोपादानं प्रतिज्ञार्थः। उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा धर्म्मस्य साधकभाववचनं हेत्वर्थः, धर्म्मयोः साध्यसाधनभावप्रदर्शनमेकत्रोदाहरणार्थः। साधनभूतस्य धर्म्मस्य साध्येन धर्म्मेण सामानाधिकरण्योपपादनमुपनयार्थः। उदाहरणस्थयोर्धर्म्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थं निगमनम्। न चैतस्यां हेतूदाहरणपरिशुद्धौ सत्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वं प्रक्रमते, अव्यवस्थाप्य खलु साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते व्यवस्थिते तु खलु धर्म्मयोः साध्यसाधनभावे दृष्टान्तस्थे गृह्यमाणे साधनभूतस्य धर्म्मस्य हेतुत्वेनोपमानं न साधर्म्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य वेति। अत ऊर्द्धं तर्को लक्षणीय इति अथेदमुच्यते॥

सू॰ अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः॥ ४०॥

भा॰ अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेममर्थमिति, अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहतौ धर्म्मौ विभागेन विमृशति किंस्विदित्थमाहोस्विन्नेत्थमिति विमृश्यमानयोर्धर्म्मयोरेकं कारणोपपत्त्याऽनुजानाति सम्भव-

* सम्बन्धोपपादनमिति क्वचित् पाठः।

भा० त्वस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति, कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतन्नेतरदिति तत्र निदर्शनम् योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानीते तस्य* भो जानीयेति जिज्ञासा, स किमुत्पत्तिधर्मकोऽनुत्पत्तिधर्मक इति विमर्शः, विमृश्यमानेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति, यद्ययमनुत्पत्तिधर्मकस्ततः स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता, दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्व्वस्य पूर्व्वस्य कारणमुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्यातां संसारापवर्गौ, उत्पत्तिधर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम्, उत्पन्नः खलु ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बध्यत इति नास्येदं स्वकृतस्य कर्मणः फलमुत्पन्नस्य भूत्वा न भवतीति तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मणः फलोपभोगो नास्ति, तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरादिवियोगश्चात्यन्तं न स्यादिति। यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तन्नानुजानाति, सोऽयमेवंलक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते। कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति अनवधारणात् अनुजानात्ययमेकतरं धर्मं कारणोपपत्त्या न त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोति एवमेवेदमिति। कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति, तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञा†लक्षणानुग्रहोद्भावितात् प्रसन्नादनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात्

* तं तत्त्वतो इति क्वचित् पाठः।

† लक्षणादुद्दोद्भावितादिति क्वचित् पाठः।

भा॰ तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येवं तत्त्वज्ञानार्थ इति। सोऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात् प्रमाणसहितो वादे उपदिष्ट इत्यविज्ञाततत्त्वमनुजानातीति यथा सोऽर्थो भवति तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्ययो याथातथ्यम्। एतस्मिंश्च तर्कविषये॥

सू॰ विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥ ४१ ॥

भा॰ स्थापना साधनं, प्रतिषेध उपालम्भः, तौ साधनोपालम्भौ पक्षप्रतिपक्षाश्रयौ व्यतिषक्तावनुबन्धेन प्रवर्त्तमानौ पक्षप्रतिपक्षावित्युच्येते, तयोरन्यतरस्य निवृत्तिरेकतरस्यावस्थानम् अवश्यम्भावि, यस्यावस्थानं तस्यावधारणं निर्णयः। नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं सम्भवतीति एको हि प्रतिज्ञातमर्थं हेतुतः स्थापयति प्रतिषिद्धं चोद्धरतीति द्वितीयस्य द्वितीयेन स्थापनाहेतुः प्रतिषिध्यते तस्यैव प्रतिषेधहेतुश्चोद्ध्रियते स निवर्त्तते तस्य निवृत्तौ योऽवतिष्ठते तेनार्थावधारणं निर्णय इति उभाभ्यामेवार्थावधारणमित्याह, कया युक्त्या एकस्य सम्भवो द्वितीयस्यासम्भवः तावेतौ सम्भवासम्भवौ विमर्शं सह निवर्त्तयतः, उभयसम्भवे उभयासम्भवे त्वनिवृत्तो विमर्श इति। विमृश्येति विमर्शं कृत्वा, सोऽयं विमर्शः पक्षप्रतिपक्षावभावद्योत्यं न्यायं प्रवर्त्तयतीत्युपादी-

भा॰ यत इति, एतच्च विरुद्धयोरेकधर्मिस्थयोर्बोद्धव्यम्, यत्र तु धर्मिसामान्यगतौ विरुद्धौ धर्मौ हेतुतः सम्भवतः, तत्र समुच्चयः हेतुतोऽर्थस्य तथाभावोपपत्तेः, यथा क्रियावद्द्रव्यमिति लक्षणवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोगो हेतुतः सम्भवति तत् क्रियावत् यस्य न संभवति तदक्रियमिति, एकधर्मिस्थयोश्च विरुद्धयोरयुगपद्भाविनोः कालविकल्पः यथा तदेव द्रव्यं क्रियायुक्तं क्रियावत् अनुत्पन्नोपरतक्रियं पुनरक्रियमिति। न चायं निर्णये नियमो विमृश्यैव पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति किन्त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षेऽर्थावधारणं निर्णय इति परीक्षाविषये तु विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम्॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाऽध्यायस्य प्रथममाह्निकम्॥ *॥

भा० तिस्रः कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा चेति तासां ॥

सू० प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः॥ ॥ ४२ ॥

भा० एकाधिकरणस्थौ विरुद्धौ धर्म्मौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रत्यनीकभावादस्त्यात्मा नास्त्यात्मेति, नानाधिकरणौ विरुद्धौ न पक्षप्रतिपक्षौ यथा नित्य आत्मा अनित्या बुद्धिरिति, परिग्रहोऽभ्युपगमव्यवस्था, सोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः तस्य विशेषणं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः प्रमाणैस्तर्केण च साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियत इति, साधनं स्थापना, उपालम्भः प्रतिषेधः, तौ साधनोपालम्भौ उभयोरपि पक्षयोर्व्यतिषक्तावनुबद्धौ च यावदेको निवृत्त एकतरो व्यवस्थित इति निवृत्तस्योपालम्भो व्यवस्थितस्य साधनमिति जल्पे निग्रहस्थानविनियोगलादेतत्प्रतिषेधः, प्रतिषेधे कस्यचिदभ्यनुज्ञानार्थं सिद्धान्ताविरुद्ध इति वचनम्, सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति हेत्वाभासस्य निग्रहस्थानस्याभ्यनुज्ञा वादे पञ्चावयवोपपन्न इति, हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् हेतूदाहरणाधिकमधिकमिति चैतयोरभ्यनुज्ञानार्थमिति अवयवेषु प्रमाणतर्कान्तर्भावे पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणं साधनोपालम्भव्यतिषङ्गज्ञापनार्थम्। अन्यथोभावपि पक्षौ स्थापनाहेतुना प्रवृत्तौ वाद इति स्यात्। अन्तरेणा-

भा॰ प्यवयवसम्बन्धम् प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति दृष्टम् तेनापि कल्पेन साधनोपालम्भौ वादे भवत इति ज्ञापयति। छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इतिवचनाद्विनिग्रहो जल्प इति माविज्ञायि। छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ एव जल्पः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भो वाद एवेति माविज्ञायीत्येवमर्थं पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणमिति॥

सू॰ यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः॥ ४३॥

भा॰ यथोक्तोपपन्न इति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः। छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इति। छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियत इति। एवं विशेषणो जल्पः न खलु वै छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनं कस्यचिदर्थस्य सम्भवति प्रतिषेधार्थं चैषां सामान्यलक्षणे च श्रूयते वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलमिति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः। विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति। विशेषलक्षणेष्वपि यथास्वमिति न चैतद्विजानीयात् प्रतिषेधार्थतयैवार्थं साधयन्तीति। छलजातिनिग्रहस्थानोपालम्भ इत्येवमप्युच्यमाने विज्ञायत एतदिति। प्रमाणैः साधनोपालम्भयोश्छलजातीनामङ्गभावो रक्षणार्थत्वात् न तु स्वतन्त्राणां

भा॰ साधनभावः। यत् तत्प्रमाणैरर्थस्य साधनं तत्र छलजाति-निग्रहस्थानानामङ्गभावो रक्षणार्थत्वात्, तानि हि प्रयुज्य-मानानि परपक्षविघातेन स्वपक्षं रक्षयन्ति। तथा चो-क्तम्। "तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे वीजप्ररोह-रक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवदिति"। यश्चासौ प्रमाणैः प्र-तिपक्षस्योपालम्भस्तस्य चैतानि प्रयुज्यमानानि प्रतिषेध-विघातात्सहकारीणि भवन्ति तदेवमङ्गीभूतानां छला-दीनामुपादानम् जल्पे न स्वतन्त्राणां साधनभावः। उपा-लम्भे तु स्वातन्त्र्यमप्यस्तीति॥

सू॰　स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा॥ ४४॥

भा॰　स जल्पो वितण्डा भवति, किं विशेषणः प्रतिपक्षस्था-पनया हीनः, यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षावित्युक्तौ तयोरेकतरं वैतण्डिको न स्थापयतीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्तत इति। अस्तु तर्हि स प्रतिपक्ष-हीनो वितण्डा यद्वै खलु तत्परप्रतिषेधलक्षणं वाक्यं स वैतण्डिकस्य पक्षः न त्वसौ साध्यं कञ्चिदर्थं प्रतिज्ञाय स्था-पयतीति तस्माद्यथान्यासमेवास्त्विति हेतुलक्षणाभावादहे-तवो हेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमानाः त इमे॥

सू॰　सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीत-कालाः हेत्वाभासाः॥ ४५॥

भा॰　तेषाम्॥

सू॰ अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ४६ ॥

भा॰ व्यभिचार एकत्राव्यवस्था सह व्यभिचारेण वर्तत इति सव्यभिचारः, निदर्शनम् नित्यःशब्दोऽस्पर्शत्वात् स्पर्शवान् कुम्भोऽनित्यो दृष्टो न च तथा स्पर्शवान् शब्दस्तस्मादस्पर्शत्वान्नित्यःशब्द इति, दृष्टान्ते स्पर्शवत्त्वमनित्यत्वं च धर्मौ न साध्यसाधनभूतौ दृश्येते स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्चेति। आत्मादौ च दृष्टान्ते उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरिति। अस्पर्शत्वादितिहेतुर्नित्यत्वं व्यभिचरति अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति, एवं द्विविधेऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात् साध्यसाधनभावो नास्तीति लक्षणाभावादहेतुरिति। नित्यत्वमप्येकोऽन्तः। अनित्यत्वमप्येकोऽन्तः, एकस्मिन्नन्ते *विद्यत इति ऐकान्तिकः। विपर्ययादनैकान्तिकः उभयान्तव्यापकत्वादिति ॥

सू॰ सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ४७ ॥

भा॰ तं विरुणद्धीति तद्विरोधी अभ्युपेतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति यथा सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधादपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येवं हेतुर्व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते। कथम् व्यक्तिरात्मलाभः अपायः प्रच्युतिः यद्यात्मलाभात् प्रच्युतो विकारोऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते

---

* नीयते इति क्वचित् पाठः।

भा० यद्युक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति। नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभात्प्रच्युतेरुपपत्तिः। यदात्मलाभात्प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात् प्रच्यवते। अस्तित्वं चात्मलाभात् प्रच्युतिरिति विरुद्धावेतौ न सह सम्भवत इति सोऽयं हेतुर्यत्सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्त्तते तमेव व्याहन्तीति॥

सू० यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः॥ ४८॥

भा० विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षावनवसितौ प्रकरणम्, तस्य चिन्ता विमर्शात्प्रभृति प्राङ्निर्णयाद्यत् समीक्षणं सा जिज्ञासा यत्कृता स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाम्यात् प्रकरणमनतिवर्त्तमानः प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते प्रज्ञापनं तु अनित्यःशब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुपलभ्यमाननित्यधर्मकमनित्यं दृष्टं स्थाल्यादि, यत्र समानो धर्मः संशयकारणं हेतुत्वेनोपादीयते स संशयसमः सव्यभिचार एव। या तु विमर्शस्य विशेषापेक्षिता उभयपक्षविशेषानुपलब्धिश्च सा प्रकरणं प्रवर्त्तयति, कथम्। विपर्यये हि प्रकरणनिवृत्तेः यदि नित्यधर्मःशब्दे गृह्यते न स्यात्प्रकरणम् यदि वा अनित्यधर्मो गृह्येत एवमपि निवर्त्तेत प्रकरणम् सोऽयं हेतुरुभौ पक्षौ प्रवर्त्तयन्नन्यतरस्य निर्णयाय न प्रकल्पते॥

सू॰ साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः ॥ ४९ ॥

भा॰ द्रव्यं छायेति साध्यम्, गतिमत्त्वादिति हेतुः साध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात्साध्यसमः, अयमप्यसिद्धत्वात् साध्यवत्प्रज्ञापयितव्यः, साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि गच्छति आहोस्विदावरकद्रव्ये संसर्पति आवरणसन्तानादसन्निधिसन्तानोऽयं तेजसो गृह्यत इति सर्पता खलु द्रव्येण *यो यस्तेजोभाग आव्रियते तस्य तस्यासन्निधिरेवावच्छिन्नो गृह्यत इति। आवरणन्तु प्राप्तिप्रतिषेधः॥

सू॰ कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ५० ॥

भा॰ कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानस्य स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते। निदर्शनम्। नित्यःशब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत् प्रागूर्द्ध्वञ्च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन वा तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वान्नित्यःशब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते। विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिर्मिता† भवति। कस्मात्कारणाभावाद्धि का-

* स्थानादिति पाठः क्वचिन्नास्ति। † निमित्ता इति क्वचित् पाठः।

भा॰ र्थ्याभाव इति। एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति। अवयवविपर्य्यासवचनं न सूत्रार्थः, कस्मात् "यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः। अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्य्यमकारणम्" इत्येतद्वचनाद्विपर्य्यासेनोक्तो हेतुरुदाहरणसाधर्म्यात्तथा वैधर्म्यात्साधनं हेतुलक्षणं न जहाति। अजहद्धेतुलक्षणं न हेत्वाभासो भवतीति अवयवविपर्य्यासवचनमप्राप्तकालमिति निग्रहस्थानमुक्तं तदेवेदं पुनरुच्यत इति अतस्तन्न सूत्रार्थः। अथ छलम्॥

सू॰　वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्॥५१॥

भा॰　न सामान्यलक्षणे छलं शक्यमुदाहर्त्तुम् विभागे तूदाहरणानि। विभागस्तु॥

सू॰　तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्चेति॥५२॥

भा॰　तेषाम्॥

सू॰　अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम्॥५३॥

भा॰　नवकम्बलोऽयं माणवक इति प्रयोगः। अत्र नवः कम्बलोऽस्येति वक्तुरभिप्रायः। विग्रहे तु विशेषो न समासे, तत्रायं छलवादी वक्तुरभिप्रायादविवक्षितमन्यमर्थं नव कम्ब-

भा॰ त्वा अस्येति तावदभिहितं भवतेति कल्पयति कल्पयित्वा चासम्भवेन प्रतिषेधति एकोऽस्य कम्बलः कुतो नव कम्बला इति। तदिदं सामान्यशब्दे वाचि छलं वाक्छलमिति। अस्य प्रत्यवस्थानम् सामान्यशब्दस्यानेकार्थत्वेऽन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषवचनम्। नवकम्बल इत्यनेकार्थस्याभिधानं नवः कम्बलोऽस्य नव कम्बला अस्येति। एतस्मिन् प्रयुक्ते येयं कल्पना नव कम्बला अस्येत्येतद्भवताभिहितं तच्च न सम्भवतीति। एतस्यामन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषो वक्तव्यः। *यस्माद्विशेषोऽर्थविशेषेषु विज्ञायते। अयमर्थोऽनेनाभिहित इति, स च विशेषो नास्ति तस्मान्मिथ्याभियोगमात्रमेतदिति। प्रसिद्धश्च लोके शब्दार्थसम्बन्धोऽभिधानाभिधेयनियमनियोगः। अस्याभिधानस्यायमर्थोऽभिधेय इति समानः सामान्यशब्दस्य विशेषो विशिष्टशब्दस्य प्रयुक्तपूर्वाश्चेमे शब्दा अर्थे प्रयुज्यन्ते नाप्रयुक्तपूर्वाः, प्रयोगश्चार्थसम्प्रत्ययार्थः, अर्थप्रत्ययाच्च व्यवहार इति। तत्रैवमर्थगत्यर्थे शब्दप्रयोगे सामर्थ्यात्सामान्यशब्दस्य प्रयोगनियमः। अजां ग्रामं नय सर्पिराहर ब्राह्मणं भोजयेति सामान्यशब्दाः सन्तोऽर्थावयवेषु प्रयुज्यन्ते सामर्थ्याद्यत्रार्थक्रियादेशना सम्भवति तत्र प्रवर्त्तन्ते नार्थसामान्ये क्रियादेशनाऽसम्भवात्। एवमयं सामान्यशब्दो नवकम्बल इति योऽर्थः सम्भवति नवः कम्बलोऽस्येति तत्र प्रवर्त्तते यस्तु न सम्भवति नव कम्बला अस्येति

* यस्माद्विशेषाद्विज्ञायते इति क्वचित् पाठः।

भा० तत्र न प्रवर्त्तते सोऽयमनुपपद्यमानार्थकल्पनया परवाक्योपालम्भस्तेन कल्प्यत इति ॥

सू० सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम् ॥ ५४ ॥

भा० अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह सम्भवति हि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् इत्यस्य वचनस्य विघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्याऽसम्भूतार्थकल्पनया क्रियते यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति व्रात्येऽपि सम्भवेत्, व्रात्योऽपि ब्राह्मणः सोऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति। यद्विवक्षितमर्थमाप्नोति चात्येति च तदतिसामान्यम्। यथा ब्राह्मणत्वं विद्याचरणसम्पदं क्वचिदाप्नोति क्वचिदत्येति सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलमिति। अस्य च प्रत्यवस्थानमविवक्षितहेतुकस्य विषयानुवादः, प्रशंसार्थत्वात् वाक्यस्य, तदत्रासम्भूतार्थकल्पनानुपपत्तिः। यथा सम्भवन्त्यस्मिन् क्षेत्रे शालय इति। अनिराकृतमविवक्षितञ्च वीजजन्म, प्रवृत्तिविषयस्तु क्षेत्रं प्रशस्यते सोऽयं क्षेत्रानुवादो नास्मिन् शालयो *विधीयन्त इति। वीजात्तु शालिनिर्वृत्तिः सती न विवक्षिता एवं सम्भवति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति सम्पद्विषयो ब्राह्मणत्वं न सम्पद्धेतुः। न चात्र हेतुर्विवक्षितः। विषयानुवादस्त्वयं प्रशंसार्थत्वाद्वाक्यस्य सति ब्रा-

---

* विद्यन्ते इति क्वचित् पाठः।

भा॰ स्थाणुत्वे सम्प्रक्षेतुः समर्थ इति विषयस्य प्रशंसता वाक्येन यथा हेतुतः फलनिर्वृत्तिर्न प्रत्याख्यायते तदेवं सति वचनविघातोऽसम्भूतार्थकल्पनया नोपपद्यत इति ॥

सू॰ धर्म्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥ ५५ ॥

भा॰ अभिधानस्य धर्मो यथार्थप्रयोगः। धर्मविकल्पोऽन्यत्रदृष्टस्यान्यत्रप्रयोगः। तस्य निर्देशे धर्मविकल्पनिर्देशे। यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति अर्थसद्भावेन प्रतिषेधः मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति न तु मञ्चाः क्रोशन्ति, का पुनरत्रार्थविकल्पोपपत्तिः अन्यथाप्रयुक्तस्यान्यथार्थकल्पनम् भक्त्या प्रयोगे प्राधान्येन कल्पनम्, उपचारविषयं छलमुपचारछलमुपचारो नीतार्थः सहचरणादिनिमित्तेनातद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति। अत्र समाधिः *प्रसिद्धाप्रसिद्धे प्रयोगे वक्तुर्यथाभिप्रायं शब्दार्थयोरनुज्ञा प्रतिषेधो वा न छन्दतः प्रधानभूतस्य शब्दस्य भाक्तस्य च गुणभूतस्य प्रयोग उभयोर्लोकसिद्धः सिद्धे प्रयोगे यथा वक्तुरभिप्रायस्तथा शब्दार्थावनुज्ञेयौ प्रतिषेध्यौ वा न छन्दतः। यदि वक्ता प्रधानशब्दं प्रयुङ्क्ते यथा भूतस्याभ्यनुज्ञा प्रतिषेधो वा न छन्दतः। अथ गुणभूतं तदा गुणभूतस्य, यत्र तु वक्ता गुणभूतं शब्दं प्रयुङ्क्ते प्रधानभूतमभिप्रेत्य परः प्रतिषेधति स्वमनीषया प्रतिषेधोऽसौ भवति न परोपालम्भ इति ॥

* सिद्धे इति क्वचित् पाठः।

सू॰ *वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ ५६ ॥*

*भा॰ न वाक्छलादुपचारच्छलं भिद्यते तस्याप्यर्थान्तरकल्पनाया अविशेषात्, इहापि स्थान्यर्थो गुणशब्दः, प्रधानशब्दः स्थानार्थ इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यत इति ॥**

सू॰ न तदर्थान्तरभावात् ॥ ५७ ॥

भा॰ न वाक्छलमेवोपचारच्छलं तस्यार्थसद्भावप्रतिषेधस्यार्थान्तरभावात्। कुतः अर्थान्तरकल्पनातोऽन्यार्थान्तरसद्भावकल्पना अन्यार्थसद्भावप्रतिषेध इति ॥

सू॰ अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥ ॥ ५८ ॥

भा॰ छलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय त्रित्वं प्रतिषिध्यते किञ्चित्साधर्म्यात् यथा चायं हेतुस्त्रित्वं प्रतिषेधति तथा द्वित्वमप्यनुज्ञातं प्रतिषेधति, विद्यते हि किञ्चित्साधर्म्यं द्वयोरपीति, अथ द्वित्वं किञ्चित्साधर्म्यान्न निवर्त्तते त्रित्वमपि न निवर्त्स्यतीति। अत ऊर्द्ध्वम् ॥

सू॰ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ ५९ ॥

भा॰ प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते सा जातिः स च प्रसङ्गः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेध इति उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरण-

---

* प्रतिषिध्यत इति प्रतिसन्धीयत इति क्वचिदधिकः पाठः।

भा॰ साधर्म्येण प्रत्यवस्थानम्। उदाहरणवैधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम्। प्रत्यनीकभावाज्जायमानोऽर्थो जातिरिति॥

सू॰ विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्॥ ६०॥

भा॰ विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः। विप्रतिपद्यमानः पराजयं प्राप्नोति, निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः। अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये न प्रारम्भः। परेण स्थापितं वा न प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धरति, असमासाच्च नैत एव निग्रहस्थाने इति। किं पुनर्दृष्टान्तवज्जातिनिग्रहस्थानयोरभेदोऽथ सिद्धान्तवद्भेद इत्यत आह॥

सू॰ तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम्॥ ६१॥

भा॰ तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्याम् प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वम् तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वम्, नाना कल्पो विकल्पः, विविधो वा कल्पो विकल्पः। तत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिर्निग्रहस्थानम् शेषस्तु विप्रतिपत्तिरिति। इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा यथोद्देशं लक्षिता यथालक्षणं परीक्षिष्यन्त इति त्रिविधस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्वेदितव्येति॥०॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्।

समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः॥ १ ॥

भा॰ अत ऊर्द्धं प्रमाणादिपरीक्षा सा च विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इत्यग्रे विमर्श एव परीक्ष्यते ॥

सू॰ समानानेकधर्म्माध्यवसायादन्यतरधर्म्माध्यवसायाद्वा न संशयः ॥ १ ॥

भा॰ समानस्य धर्म्मस्याध्यवसायात् संशयो न धर्म्ममात्रात्। अथवा समानमनयोर्धर्म्ममुपलभत इति धर्म्मधर्म्मिग्रहणे संशयाभाव इति। अथवा समानधर्म्माध्यवसायादर्थान्तरभूते धर्म्मिणि संशयोऽनुपपन्न इति न जातु रूपस्यार्थान्तरभूतस्याध्यवसायादर्थान्तरभूते स्पर्शे संशय इति। अथवा नाध्यवसायादर्थावधारणादनवधारणज्ञानं संशय उपपद्यते कार्य्यकारणयोः सारूप्याभावादिति। एतेनानेकधर्म्माध्यवसायादिति व्याख्यातम्। अन्यतरधर्म्माध्यवसायाच्च संशयो न भवति। ततो ह्यन्यतरावधारणमेवेति ॥

सू॰ विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

भा॰ न विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्राद्वा संशयः। किं तर्हि विप्रतिपत्तिमुपलभमानस्य संशयः। एवमव्यवस्थायामपीति। अथवास्त्यात्मेत्येके नास्त्यात्मेत्यपरे मन्यन्त इत्युपलब्धेः कथं संशयः स्यादिति। अथोपलब्धिरव्यवस्थिता अनुपलब्धिश्चाव्यवस्थितेति विभागे नाध्यवसिते संशयो नोपपद्यत इति ॥

सू० विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥

भा० याञ्च विप्रतिपत्तिं भवान् संशयहेतुं मन्यते सा सम्प्रतिपत्तिः। सा हि द्वयोः प्रत्यनीकधर्म्मविषया तत्र यदि विप्रतिपत्तेः संशयः सम्प्रतिपत्तेरेव संशय इति ॥

सू० अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥४॥

भा० न संशयः। यदि तावदियमव्यवस्था आत्मन्येव व्यवस्थिता व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशयः, अथाव्यवस्थात्मनि न व्यवस्थिता एवमतादात्म्यादव्यवस्था न भवतीति संशयाभाव इति ॥

सू० तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्म्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥

भा० येन कल्पेन भवान् समानधर्म्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते तेन खल्वत्यन्तसंशयः प्रसज्यते समानधर्म्मोपपत्तेरनुच्छेदात् संशयानुच्छेदः नायमतद्धर्म्मा धर्म्मी विमृश्यमाणो गृह्यते सततन्तु तद्धर्म्मा भवतीति। अस्य प्रतिषेधप्रपञ्चस्य संक्षेपेणोद्धारः ॥

सू० यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

भा० संशयानुपपत्तिः संशयानुच्छेदश्च न प्रसज्यते, कथम्, यत्तावत्समानधर्म्माध्यवसायः संशयहेतुर्न समानधर्म्ममात्र-

भा॰ मिति। एवमेतत्, कस्मादेवं नोच्यत इति विशेषापेच इति वचनात् सिद्धेः। विशेषस्यापेचाकाङ्क्षा, सा चानुपलभ्यमाने विशेषे समर्था न चोक्तं समानधर्म्मापेच इति समाने च धर्म्मे कथमाकाङ्क्षा न भवेत् यद्ययं प्रत्यचः स्यात्। एतेन सामर्थ्येन विज्ञायते समानधर्माध्यवसायादिति उपपत्तिवचनाद्वा समानधर्म्मोपपत्तेरित्युच्यते न चान्यासद्भावसंवेदनादृते समानधर्म्मोपपत्तिरस्ति। अनुपलभ्यमानसद्भावो हि समानो धर्म्मो विद्यमानवद्भवतीति। विषयशब्देन वा विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानम्। यथा लोके धूमेनाग्निरनुमीयते इत्युक्ते धूमदर्शनेनाग्निरनुमीयत इति ज्ञायते कथं दृष्ट्वा हि धूममग्निमनुमिनोति नादृष्ट्वा, न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते अनुजानाति च वाक्यस्यार्थप्रत्यायकत्वम्, तेन मन्यामहे विषयशब्देन विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानम् बोद्धाऽनुजानाति एवमिहापि समानधर्म्मशब्देन समानधर्म्माध्यवसायमाहेति। यथोक्तिला समानमनयोर्धर्म्ममुपलभत इति। धर्म्मधर्म्मिग्रहणे संशयाभाव इति। पूर्व्वदृष्टविषयमेतत्। यावहमर्थौ पूर्व्वमद्राचन्तयोः समानं धर्म्ममुपलभे विशेषं नोपलभ इति। कथन्नु विशेषं पश्येयं येनान्यतरमवधारयेयमिति, न चैतत्समानधर्म्मोपलब्धौ* धर्म्मधर्म्मिग्रहणमात्रेण निवर्त्तत इति यच्चोक्तम् नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संशय इति यो ह्यर्थान्तराध्यवसाय-

* लब्धेः इति क्वचित् पाठः।

भा॰ मात्रं संशयहेतुमुपाददीत स एवं वाच्य इति। यत्पुनरे-तत्कार्य्यकारणयोस्सारूप्याभावादिति कारणस्य भावाभा-वयोः कार्य्यस्य भावाभावौ कार्य्यकारणयोः सारूप्यम् यस्योत्पादाद्यदुत्पद्यते यस्य चानुत्पादाद्यन्नोत्पद्यते तत्का-रणं कार्य्यमितरदित्येतत्सारूप्यम्, अस्ति च संशयकारणे संशये चैतदिति, एतेनानेकधर्म्माध्यवसायादिति प्रतिषेधः परिहृत इति यत्पुनरेतदुक्तं विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च न संशय इति। पृथक् प्रवादयोर्व्याहतमर्थमुपलभे विशेष-ञ्च न जानामि नोपलभे येनान्यतरमवधारयेयम्। तत् कोऽत्र विशेषः स्याद्येनैकतरमवधारयेयमिति। संशयो वि-प्रतिपत्तिजनितोऽयं न शक्यो विप्रतिपत्तिसम्प्रतिपत्तिमा-त्रेण निवर्त्तयितुमिति। एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थाकृते सं-शये वेदितव्यमिति। यत् पुनरेतत् विप्रतिपत्तौ च सम्प्रति-पत्तेरिति विप्रतिपत्तिशब्दस्य योऽर्थः तदध्यवसायो विशेषा-पेक्षः संशयहेतुस्तस्य च समाख्यान्तरेण न निवृत्तिः समा-नेऽधिकरणे व्याहतार्थौ प्रवादौ विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः तदध्यवसायश्च विशेषापेक्षः संशयहेतुः न चास्य सम्प्रति-पत्तिशब्दे समाख्यान्तरे योज्यमाने संशयहेतुत्वं निवर्त्तते। तदिदमकृतबुद्धिसम्मोहनमिति। यत्पुनरव्यवस्थात्मनि व्य-वस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया इति संशयहेतोरर्थस्याप्रतिषेधाद-व्यवस्थाऽभ्यनुज्ञानाच्च निमित्तान्तरेण शब्दान्तरकल्पना-व्यर्था शब्दान्तरकल्पना, अव्यवस्था खलु व्यवस्था न भवत्य-

भा॰ व्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वादिति नानयोरुपलब्ध्यनुपलब्ध्योः सदसद्विषयत्वं विशेषापेक्षं संशयहेतुर्न भवतीति प्रतिषिध्यते यावता चाव्यवस्थात्मनि व्यवस्थिता न तावतात्मानं जहाति तावता ह्यनुज्ञाता भवत्यव्यवस्था। एवमियं क्रियमाणापि शब्दान्तरकल्पना नार्थान्तरं साधयतीति। यत्पुनरेतत्तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेरिति नायं समानधर्मादिभ्य एव संशयः किन्तर्हि तत्तद्विषयाध्यवसायाद्विशेषस्मृतिसहितादित्यतो नात्यन्तसंशय इति अन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशय इति तच्च युक्तम् विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति वचनात् विशेषश्चान्यतरधर्मो न च तस्मिन्नध्यवसीयमाने विशेषापेक्षा सम्भवतीति॥

सू॰ यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः॥ ७॥

भा॰ यत्र यत्र संशयपूर्विका परीक्षा शास्त्रे कथायां वा तत्र तत्रैवं संशये परेण प्रतिषिद्धे समाधिर्वाच्य इति। अतः सर्वपरीक्षाव्यापित्वात्प्रथमं संशयः परीक्षित इति। अथ प्रमाणपरीक्षा॥

सू॰ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः॥ ८॥

भा॰ प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं नास्ति त्रैकाल्यासिद्धेः पूर्वापरसहभावानुपपत्तेरिति। अस्य सामान्यवचनस्यार्थविभागः॥

सू० पूर्व्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥

भा० गन्धादिविषयं ज्ञानं प्रत्यक्षं तद्यदि पूर्व्वम्, पश्चाद्गन्धादीनां सिद्धिः, नेदं गन्धादिसन्निकर्षादुत्पद्यत इति ॥

सू० पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ १० ॥

भा० असति प्रमाणे केन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयः स्यात् प्रमाणेन खलु प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमित्येतत्सिध्यति ॥

सू० युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावो बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥

भा० यदि प्रमाणं प्रमेयञ्च युगपद्भवतः। एवमपि गन्धादिष्विन्द्रियार्थेषु ज्ञानानि प्रत्यर्थनियतानि युगपत्सम्भवन्तीति ज्ञानानां प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावः। या इमा बुद्धयः क्रमेणार्थेषु प्रवर्त्तन्ते तासां क्रमवृत्तित्वं न सम्भवतीति, व्याघातश्च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति, एतावांश्च प्रमाणप्रमेययोः सद्भावविषयः स चानुपपन्न इति तस्मात् प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं न सम्भवतीति, अस्य समाधिः उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्व्वापरसहभावानियमाद्यथा दर्शनं विभागवचनम् क्वचिदुपलब्धिहेतुः पूर्व्वं पश्चादुपलब्धिविषयः। यथादित्यस्य प्रकाशः उत्पद्यमानानां क्वचित्पूर्व्वमुपलब्धिविषयः

भा॰ पश्चादुपलब्धिहेतुः, यथावस्थितानां प्रदीपः क्वचिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धिविषयस्य सह सम्भवतः, यथा धूमेनाग्नेर्ग्रहणमिति, उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणम्, प्रमेयन्तूपलब्धिविषयः एवं प्रमाणप्रमेययोः पूर्व्वापरसहभावेऽनियते यथाऽर्थो दृश्यते तथा विभज्य वचनीय इति। तत्रैकान्तेन प्रतिषेधानुपपत्तिः सामान्येन खलु विभज्य प्रतिषेध उक्त इति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् तथाभूता समाख्या, यत् पुनरिदं पश्चात् सिद्धे च प्रमाणेन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति विज्ञायत इति। प्रमाणमित्येतस्याः समाख्याया उपलब्धिहेतुत्वं निमित्तं तस्य त्रैकाल्ययोगः, उपलब्धिमकार्षीदुपलब्धिं करोति उपलब्धिं करिष्यतीति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् समाख्या तथाभूता, प्रमितोऽनेनार्थः प्रमीयते प्रमास्यते इति प्रमाणम्, प्रमितं प्रमीयते प्रमास्यत इति च प्रमेयम्। एवं सति भविष्यत्यस्मिन् हेतुत उपलब्धिः, प्रमास्यतेऽयमर्थः, प्रमेयमिदमित्येतत् सर्व्वं भवतीति, त्रैकाल्यानभ्यनुज्ञाने च व्यवहारानुपपत्तिः। यश्चैवं नाभ्यनुजानीयात् तस्य पाचकमानय पक्ष्यति, लावकमानय लविष्यतीति व्यवहारो नोपपद्यत इति। प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्येवमादिवाक्यम् प्रमाणप्रतिषेधः। तत्रायं प्रष्टव्यः। अथानेन प्रतिषेधेन भवता किं क्रियत इति, किं सम्भवो निवर्त्त्यते अथासम्भवो ज्ञाप्यत इति, तद्यदि सम्भवो निवर्त्त्यते सति सम्भवे प्रत्यक्षादीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः अथा-

भा॰ सम्भवो ज्ञाप्यते प्रमाणलक्षणं प्राप्तस्तर्हि प्रतिषेधः प्रमाणासम्भवस्योपलब्धिहेतुत्वादिति । किञ्चातः ॥

सू॰ त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

भा॰ अस्य तु विभागः पूर्व्वं हि प्रतिषेधसिद्धावसतिप्रतिषेध्ये किमनेन प्रतिषिध्यते, पश्चात् सिद्धौ प्रतिषेध्यासिद्धिः प्रतिषेधाभावादिति, युगपत्सिद्धौ प्रतिषेधसिद्ध्यभ्यनुज्ञानादनर्थकः प्रतिषेध इति । प्रतिषेधलक्षणे च वाक्येऽनुपपद्यमाने सिद्धं प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यमिति ॥

सू॰ सर्व्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥

भा॰ कथम् त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य हेतोर्यद्युदाहरणमुपादीयते हेत्वर्थस्य साधकत्वं दृष्टान्ते दर्शयितव्यमिति न च तर्हि प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यम् । अथ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमुपादीयमानमप्युदाहरणं नार्थं साधयिष्यतीति सोऽयं सर्व्वप्रमाणैर्व्याहतो हेतुरहेतुः । सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति, वाक्यार्थो ह्यस्य सिद्धान्तः स च वाक्यार्थः प्रत्यक्षादीनि नार्थं साधयन्तीति । इदञ्चावयवानामुपादानमर्थस्य साधनायेति । अथ नोपादीयते अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य दृष्टान्तेन साधकत्वमिति *निषेधो नोपपद्यते हेतुत्वासिद्धेरिति ॥

---

* प्रतिषेधो इति क्वचित् पाठः ।

सू० तत्प्रामाण्ये वा न सर्व्वप्रमाणविप्रतिषेधः॥ १४॥

भा० प्रतिषेधलक्षणे स्ववाक्ये तेषामवयवाश्रितानां प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्येऽभ्यनुज्ञायमाने परवाक्येऽप्यवयवाश्रितानां प्रामाण्यं प्रसज्यते अविशेषादिति। एवञ्च न सर्व्वाणि प्रमाणानि प्रतिषिध्यन्त इति। विप्रतिषेध इति वीत्ययमुपसर्गः सम्प्रतिपत्त्यर्थे न व्याघातेऽर्थाभावादिति॥

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्सिद्धेः॥ १५॥

भा० किमर्थं पुनरिदमुच्यते, पूर्व्वोक्तनिबन्धनार्थं यत्तावत् पूर्व्वोक्तमुपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्व्वापरसहभावानियमाद्यथादर्शनं विभागवचनमिति। तदितः समुत्थानं यथा विज्ञायेत। अनियमदर्शी खल्वयमृषिर्नियमेन प्रतिषेधं प्रत्याचष्टे, त्रैकाल्यस्य चायुक्तः प्रतिषेध इति। तत्रैकां विधामुदाहरति। शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति यथा पश्चात् सिद्धेन शब्देन पूर्व्वसिद्धमातोद्यमनुमीयते साध्यञ्चातोद्यं साधनञ्च शब्दः। अन्तर्हिते ह्यातोद्ये स्वनतोऽनुमानं भवतीति। वीणा वाद्यते वेणुः पूर्य्यत इति स्वनविशेषेण आतोद्यविशेषं प्रतिपद्यते। तथा पूर्व्वसिद्धमुपलब्धिहेतुना प्रतिपद्यत इति। निदर्शनार्थत्वाच्चास्य शेषयोर्विधयोर्यथोक्तमुदाहरणं वेदितव्यमिति। कस्मात् पुनरिह

भा॰ तत्रोच्यते पूर्व्वोक्तमुपपाद्यत इति। सर्व्वथा तावदयमर्थः प्रकाशयितव्यः सह इह वा प्रकाश्येत तत्र वा न कश्चि-*द्विशेष इति। यदा चोपलब्धिविषयः कस्यचिदुपलब्धि-*साधनं भवति तदा प्रमाणं प्रमेयमिति चैकोऽर्थोऽभि-धीयते। अस्यार्थस्यावद्योतनार्थमिदमुच्यते॥

सू॰ प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत्॥ १६॥

भा॰ गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुला प्रमाणं, ज्ञानविष-यो गुरुद्रव्यं सुवर्णादि प्रमेयम्। यदा तु सुवर्णादिना तुलान्तरं व्यवस्थाप्यते तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादि प्रमाणम्, तुलान्तरं प्रमेयमिति। एवमनवयवेन त-न्त्रार्थ उद्दिष्टो वेदितव्यः। आत्मा तावदुपलब्धिविषयत्वात् *प्रमेये परिपठितः। उपलब्धौ स्वातन्त्र्यात् प्रमाता। बुद्धि-रुपलब्धिसाधनत्वात् प्रमाणम्, उपलब्धिविषयत्वात्तु प्रमे-यम्, उभयाभावात्तु प्रमितिः। एवमर्थविशेषे समाख्या समावेशो योज्यः। तथा च कारकशब्दा निमित्तवशात् समावेशेन वर्त्तन्त इति। वृक्षस्तिष्ठतीति स्वस्थितौ स्वात-न्त्र्यात् कर्त्ता, वृक्षं पश्यतीति दर्शनेनाप्तुमिष्यमाणतमत्वात् कर्म्म, वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति ज्ञापकस्य साधकतमत्वात् करणम्। वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यासिच्यमानेनोदकेन वृ-क्षमभिप्रैतीति सम्प्रदानम्, वृक्षात्पर्णम्पततीति ध्रुवमपाये-

---

* प्रमेयेषु इति क्वचित् पाठः।

भा॰ऽपादानमित्यपादानम्। वृत्ते वयांसि सन्तीत्याधारोऽधिक-रणमित्यधिकरणम्। एवञ्च सति न द्रव्यमात्रं कारकं न क्रियामात्रं किं तर्हि क्रियासाधनं क्रियाविशेषयुक्तं कार-कम्। यत् क्रियासाधनं स्वतन्त्रः स कर्त्ता न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम्। क्रियया व्याप्तुमिष्यमाणतमं कर्म्म न द्रव्य-मात्रं न क्रियामात्रम्। एवं साधकतमादिष्वपि, एवञ्च कारकार्थान्वाख्यानं यथैवोपपत्तित एवं लक्षणतः कार-कान्वाख्यानमपि न द्रव्यमात्रेण न क्रियया वा, किं तर्हि क्रियासाधने क्रियाविशेषे युक्त इति कारकशब्दश्चायं प्रमा-णं प्रमेयमिति स च कारकधर्म्मं न हातुमर्हति अस्ति च भोः कारकशब्दानां निमित्तवशात् समावेशः। प्रत्य-क्षादीनि च प्रमाणानि उपलब्धिहेतुत्वात्, प्रमेयञ्चोप-लब्धिविषयत्वात्, संवेद्यानि च प्रत्यक्षादीनि प्रत्यक्षेणोप-लभे अनुमानेनोपलभे उपमानेनोपलभे आगमेनोप-लभे प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमौपमानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति ज्ञानविशेषा गृह्यन्ते, लक्ष-णतश्च ज्ञाप्यमानानि ज्ञायन्ते विशेषेण इन्द्रियार्थसन्नि-कर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्येवमादिना, सेयमुपलब्धिः प्रत्यक्षादि-विषया किम्प्रमाणान्तरतोऽथान्तरेण प्रमाणान्तरमसा-धनेति कस्याच विशेषः॥

सू॰ प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धि-प्रसङ्गः॥ १७॥

भा° यदि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणेन नोपलभ्यन्ते। येन प्रमाणेनोपलभ्यन्ते तत्प्रमाणान्तरसद्भावः प्रसज्यत इति। अनवस्थामाह तस्याप्यन्यतरस्याप्यन्येनेति नचानवस्था शक्यानुज्ञातुमनुपपत्तेरिति। अस्तु तर्हि प्रमाणान्तरमन्तरेण निःसाधनेति॥

सू° तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणान्तरसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः ॥ १८ ॥

भा° यदि प्रत्यक्षाद्युपलब्धौ प्रमाणान्तरं निवर्त्तते आत्माद्युपलब्धावपि प्रमाणान्तरं निवर्त्स्यत्यविशेषात्। एवञ्च सर्व्वप्रमाणविलोप इत्यत आह॥

सू° न प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

भा° यथा प्रदीपप्रकाशः प्रत्यक्षाङ्गत्वाद्दृश्यदर्शने प्रमाणम्, स च प्रत्यक्षान्तरेण चक्षुषः सन्निकर्षेण गृह्यते। प्रदीपभावाभावयोर्दर्शनस्य तथाभावाद्दर्शनहेतुरनुमीयते। तमसि प्रदीपमुपाददीथा इत्याप्तोपदेशेनापि प्रतिपद्यते। एवं प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनं प्रत्यक्षादिभिरेवोपलब्धिः। इन्द्रियाणि तावत् स्वविषयग्रहणेनैवानुमीयन्ते। अर्थाः प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते, इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु आवरणेन लिङ्गेनानुमीयते, इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मसमवायाच्च सुखादिवद्गृह्यते। एवं

भा॰ प्रमाणविशेषो विभज्य वचनीयः। यथा च दृश्यः सन् प्रदीपप्रकाशो दृश्यान्तराणां दर्शनहेतुरिति दृश्यदर्शनव्यवस्थां लभते। एवं प्रमेयं सत् किञ्चिदर्थजातमुपलब्धिहेतुत्वात् प्रमाणप्रमेयव्यवस्थां लभते, सेयं प्रत्यक्षादिभिरेव प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनमुपलब्धिर्न प्रमाणान्तरतो न च प्रमाणमन्तरेण निःसाधनेति, तेनैव तस्या ग्रहणमिति चेत् नार्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् प्रत्यक्षादीनाम् प्रत्यक्षादिभिरेव ग्रहणमित्युक्तम्। अन्येन ह्यन्यस्य ग्रहणं दृष्टमिति नार्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् प्रत्यक्षलक्षणेनानेकोऽर्थः सङ्गृहीतः। तत्र केनचित् कस्यचिद्ग्रहणमित्यदोषः। एवमनुमानादिष्वपीति, यथोद्धृतेनोदकेनाशयस्थस्य ग्रहणमिति ज्ञातृमनसोश्च दर्शनात्। अहं सुखी अहं दुःखी चेति तेनैव ज्ञात्रा तस्यैव ग्रहणं दृश्यते, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति च तेनैव मनसा तस्यैवानुमानं दृश्यते, ज्ञातुर्ज्ञेयस्य चाभेदो ग्रहणस्य ग्राह्यस्य चाभेद इति। निमित्तभेदोऽत्रेति चेत् समानम्, न निमित्तान्तरेण विना ज्ञाताऽऽत्मानं जानीते न च निमित्तान्तरेण विना मनसा मनो गृह्यत इति समानमेतत्, प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनां ग्रहणमित्यत्राप्यर्थभेदो न गृह्यत इति। प्रत्यक्षादीनाञ्चाविषयस्यानुपपत्तेः। यदि स्यात् किञ्चिदर्थजातं प्रत्यक्षादीनामविषयः। यत् प्रत्यक्षादिभिर्न शक्यं ग्रहीतुं तस्य ग्रहणाय प्रमाणान्तरमुपादीयेत। तत्तु न शक्यं केनचिदुपपादयितु-

भा॰ मिति। प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनमेवेदं सच्चासच्च सर्व्वं विषय इति केचित्तु दृष्टान्तमपरिगृहीतं हेतुना विशेषहेतुमन्तरेण साध्यसाधनायोपाददते। यथा प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण गृह्यते, तथा प्रमाणानि प्रमाणान्तरमन्तरेण गृह्यन्त इति। स चायं क्वचिन्निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदनेकान्तः। यथा चायं प्रसङ्गोऽनिवृत्तिदर्शनात् प्रमाणसाधनायोपादीयते, एवं प्रमेयसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेत्वभावात् यथा स्थाल्यादिरूपग्रहणे प्रदीपप्रकाशः प्रमेयसाधनायोपादीयते। एवं प्रमाणसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेत्वभावात् सोऽयं विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्त एकस्मिन् पक्षे उपादेयो न प्रतिपक्ष इत्यनेकान्तः। एकस्मिंश्च पक्षे दृष्टान्त उपादेयो न प्रतिपक्षे दृष्टान्त इत्यनेकान्तो विशेषहेत्वभावादिति। विशेषहेतुपरिग्रहे सति उपसंहाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः। विशेषहेतुपरिगृहीतस्तु दृष्टान्त एकस्मिन् पक्षे उपसंह्रियमाणो न शक्यो ज्ञातुम्। एवञ्च सत्यनेकान्त इत्ययं प्रतिषेधो न भवति। प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धावनवस्थेति चेत् न संविद्विषयनिमित्तानामुपलब्ध्या व्यवहारोपपत्तेः। प्रत्यक्षेणार्थमुपलभे अनुमानेनार्थमुपलभे उपमानेनार्थमुपलभे आगमेनार्थमुपलभ इति। प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमौपमानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति संविन्निमित्तस्योपलभमानस्य धर्मार्थसुखापवर्गप्रयो-

भा० जनस्तत्प्रत्यनीकपरिवर्जनप्रयोजनश्च व्यवहार उपपद्यते, सोऽयं तावत्येव निवर्त्तते, न चास्ति व्यवहारान्तरमनवस्था साधनीयम्, येन प्रयुक्तोऽनवस्थामुपाददीतेति। सामान्येन प्रमाणानि परीक्ष्य विशेषेण परीक्ष्यन्ते तत्र॥

सू० प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात्॥ २०॥

भा० आत्ममनःसन्निकर्षो हि कारणान्तरं नोक्तमिति। न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरिति ज्ञानोत्पत्तिदर्शनादात्ममनःसन्निकर्षः कारणम्, मनःसन्निकर्षानपेक्षस्य चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वे युगपदुत्पद्येरन् बुद्धय इति मनःसन्निकर्षोऽपि कारणम्। तदिदं सूत्रं पुरस्तात् कृतभाष्यम्॥

सू० नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः॥ ॥ २१॥

भा० आत्ममनसोः सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते प्रत्यक्षम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभाववदिति, सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् कारणभावं ब्रवते॥

सू० दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवंप्रसङ्गः॥ २२॥

भा० दिगादिषु सत्सु ज्ञानभावात्तान्यपि कारणानीति। अकारणभावेऽपि ज्ञानोत्पत्तिर्दिगादिसन्निधेरवर्जनीयत्वात्। यदाप्यकारणं दिगादीनि ज्ञानोत्पत्तौ तदापि सत्सु

भा॰ दिगादिषु ज्ञानेन भवितव्यम्, न हि दिगादीनां सन्निधिः शक्यः परिवर्ज्जयितुमिति तत्र कारणभावे हेतुवचनम्, एतस्माद्धेतोर्दिगादीनि ज्ञानकारणानीति। आत्ममनःसन्निकर्षस्तर्ह्युपसङ्ख्येय इति तत्रेदमुच्यते॥

सू॰ ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः॥ २३॥

भा॰ ज्ञानमात्मनो लिङ्गं तद्गुणत्वात् न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजस्य गुणस्योत्पत्तिरस्तीति॥

सू॰ तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः॥ २४॥

भा॰ अनवरोध इति वर्त्तते, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्युच्यमाने सिध्यत्येव मनःसन्निकर्षापेच इन्द्रियार्थसन्निकर्षो ज्ञानकारणमिति प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य शब्देन वचनम्, प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां निमित्तमात्ममनःसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्यैवेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यसमानोऽसमानत्वात्तस्य ग्रहणं सुप्तव्यासक्तमनसाञ्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति। एकदा खल्वयं प्रबोधकालं प्रणिधाय सुप्तः प्रणिधानवशात् प्रबुध्यते। यदा तु तीव्रौ ध्वनिस्पर्शौ प्रबोधकारणम्भवतस्तदा प्रसुप्तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तं प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते, तत्र न ज्ञातुर्मनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं भवति, किन्तर्हीन्द्रियार्थयोः

भा॰ सन्निकर्षस्य, न ह्यात्मा जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनस्तदा प्रेरयतीति। एकदा खल्वयं विषयान्तरासक्तमनाः सङ्कल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञासमानः प्रयत्नप्रेरितेन मनसेन्द्रियं संयोज्य तत्तद्विषयान्तरं जानीते। यदा तु खल्वस्य निःसङ्कल्पस्य निर्जिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो बाह्यविषयोपनिपातनाज्ज्ञानमुत्पद्यते तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यम् न ह्यत्रासौ जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति प्राधान्याच्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्य्यं, गुणत्वात्, नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति। प्राधान्ये च हेत्वन्तरम्॥

सू॰ तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम्॥ २५॥

भा॰ तैरिन्द्रियैरर्थैश्च व्यपदिश्यन्ते ज्ञानविशेषाः, कथम्, घ्राणेन जिघ्रति, चक्षुषा पश्यति, रसनया रसयतीति, घ्राणविज्ञानं, चक्षुर्विज्ञानं, रसनाविज्ञानमिति, गन्धविज्ञानं, रूपविज्ञानं, रसविज्ञानमिति च इन्द्रियविषयविशेषाच्च पञ्चधा बुद्धिर्भवति, अतः प्राधान्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति। यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणं कार्य्यन्नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति कस्मात् सुप्तव्यासक्तमनसामिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य ज्ञाननिमित्तत्वादिति, सोऽयं॥

सू॰ व्याहतत्वादहेतुः॥ २६॥

भा॰ यदि तावत् क्वचिदात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नेष्यते तदा युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोलिङ्गमिति

भा० व्याहन्येत तदानीं मनसः सन्निकर्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपेक्षते, मनःसंयोगानपेक्षायाञ्च युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः । अथ माभूदव्याघात इति सर्व्वविज्ञानानामात्ममनसोः सन्निकर्षः कारणमिष्यते तदवस्थमेवेदं भवति ज्ञानकारणत्वादात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्य्यमिति ॥

सू० नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ २७ ॥

भा० नास्ति व्याघातः नह्यात्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं व्यभिचरति, इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमुपादीयते अर्थविशेषप्राबल्याद्धि सुप्तव्यासक्तमनसां ज्ञानोत्पत्तिरेकदा भवति, अर्थविशेषः कश्चिदेवेन्द्रियार्थः तस्य प्राबल्यं तीव्रतापटुते तच्चार्थविशेषप्राबल्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयं नात्ममनसोः सन्निकर्षविषयं, तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति, असति प्रणिधाने सङ्कल्पे चासति सुप्तव्यासक्तमनसां यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं तत्र मनःसंयोगोऽपि कारणमिति मनसि क्रिया कारणं वाच्यमिति । यथैव ज्ञातुः खल्वयमिच्छाजनितः प्रयत्नो मनसः प्रेरक आत्मगुण एवमात्मनि गुणान्तरं सर्व्वस्य साधकं प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति, येन प्रेरितं मन इन्द्रियेण सम्बध्यते तेन ह्यप्रेर्य्यमाणे मनसि संयोगाभावाज्ज्ञानानुत्पत्तौ सर्व्वार्थतास्य निवर्त्तते, एषितव्यञ्चास्य गुणान्तरस्य द्रव्यगुणकर्म्मकारणकत्वं अन्यथा हि चतुर्विधानामणूनां भूत-

भा॰ सूक्ष्माणां मनसाञ्च ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोरसम्भवात् शरीरेन्द्रियविषयाणामनुत्पत्तिप्रसङ्गः॥

सू॰ प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः॥ २८॥

भा॰ यदिदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं वृक्ष इत्येतत् किल प्रत्यक्षं तत् खल्वनुमानमेव, कस्मात्, एकदेशग्रहणात् वृक्षस्योपलब्धेरर्वाग्भागमयं गृहीत्वा वृक्षमुपलभते नचैकदेशो वृक्षः। तत्र यथा धूमं गृहीत्वा वह्निमनुमिनोति तादृगेव तद्भवति। किं पुनर्गृह्यमाणादेकदेशादर्थान्तरमनुमेयं मन्यसे अवयवसमूहपक्षे अवयवान्तराणि द्रव्योत्पत्तिपक्षे तानि चावयवी चेति अवयवसमूहपक्षे तावत् एकदेशग्रहणाद्वृक्षबुद्धेरभावः नागृह्यमाणमेकदेशान्तरं वृक्षोगृह्यमाणैकदेशवदिति, अथैकदेशग्रहणादेकदेशान्तरानुमाने समुदायप्रतिसन्धानात् तत्र वृक्षबुद्धिः न तर्हि वृक्षबुद्धिरनुमानमेवं सति भवितुमर्हतीति। द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे नावयव्यनुमेयः। अस्यैकदेशसम्बन्धस्याग्रहणात् ग्रहणे चाविशेषादनुमेयत्वाभावः। तस्माद्वृक्षबुद्धिरनुमानं न भवति। एकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षस्यानुमानत्वमुपपाद्यते तच्च॥

सू॰ न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात्॥ २९॥

भा॰ न प्रत्यक्षमनुमानं कस्मात् प्रत्यक्षेणैवोपलम्भात्। यत्त-

भा॰ देकदेशग्रहणमाश्रीयते प्रत्यक्षेणासावुपलम्भः न चोपलम्भो निर्विषयोऽस्ति यावच्चार्थजातन्तस्य विषयस्तावदभ्यनुज्ञायमानं प्रत्यक्षव्यवस्थापकम्भवति। किं पुनस्ततोऽन्यदर्थजातमवयवी समुदायो वा न चैकदेशग्रहणमनुमानं भावयितुं शक्यं हेत्वभावादिति। अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वप्रसङ्गस्तत्पूर्व्वकत्वात्, प्रत्यक्षपूर्व्वकमनुमानं, सम्बद्धावग्निधूमौ प्रत्यक्षतो दृष्टवतो धूमप्रत्यक्षदर्शनादग्नावनुमानम्भवति यत्र च सम्बद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः प्रत्यक्षं यच्च लिङ्गमात्रप्रत्यक्षग्रहणं नैतदन्तरेणानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति न चैतदनुमानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् न चानुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादनुमानम्भवति सोऽयम् प्रत्यक्षानुमानयोर्लक्षणभेदो महानाश्रयितव्य इति॥

सू॰ न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात्॥ ३०॥

भा॰ न चैकदेशोपलब्धिमात्रं किं तर्ह्येकदेशोपलब्धिस्तत्सहचरितावयव्युपलब्धिश्च, कस्मात् अवयविसद्भावात् अस्ति ह्ययमेकदेशव्यतिरिक्तोऽवयवी तस्यावयवस्थानस्योपलब्धिकारणप्राप्तस्यैकदेशोपलब्धावनुपलब्धिरनुपपन्नेति। अकृत्स्नग्रहणादिति चेत् न कारणतोऽन्यस्यैकदेशस्याभावात् न चावयवाः कृत्स्ना गृह्यन्ते अवयवैरेवावयवान्तरव्यवधानात् नावयवी कृत्स्नो गृह्यत इति नायं गृह्यमाणेष्ववयवेषु परिसमाप्त इति, सेयमेकदेशोपलब्धिरनिवृत्तेति

भा॰ कृत्स्नमिति वै खल्वशेषतायां सत्यां भवति, अकृत्स्नमिति शेषे सति, तच्चैतदवयवेषु बहुष्वस्ति। अव्यवधाने ग्रहणात् व्यवधाने चाग्रहणादिति। अङ्ग तु भवान् पृष्टो व्याचष्टां गृह्यमाणस्यावयविनः किमगृहीतं मन्यसे येनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति न ह्यस्य कारणेभ्योऽन्ये एकदेशा *भवन्तीति तत्रावयववृत्तं नोपपद्यत इति इदं तस्य वृत्तम्, येषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्ग्रहणमवयवानां तैः सह गृह्यते येषामवयवानां व्यवधानादग्रहणं तैः सह न गृह्यते न चैतत्कृतोऽस्ति भेद इति समुदायोऽप्यशेषता वा समुदायो वृक्षः स्यात् तत्प्राप्तिर्वा उभयथाग्रहणभावः। मूलस्कन्धशाखापलाशादीनामशेषता वा समुदायो वृक्ष इति स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति उभयथा समुदायभूतस्य वृक्षस्य ग्रहणं नोपपद्यत इति अवयवैस्तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नोपपद्यते प्राप्तिग्रहणमपि नोपपद्यते प्राप्तिमतामग्रहणात् सेयमेकदेशग्रहणसहचरिता वृक्षबुद्धिर्द्रव्यान्तरोत्पत्तौ कल्प्यते न समुदायमात्र इति॥

सू॰ साध्यत्वादवयविनि सन्देहः॥ ३१॥

भा॰ यदुक्तमवयविसद्भावात् प्राप्तिमतामयमहेतुः, साध्यत्वात् साध्यन्तावदेतत्कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यत इति अनुपपादितमेतत्, एवञ्च सति विप्रतिपत्तिमात्रम्भवति विप्रतिपत्तेश्चावयविनि संशय इति॥

* सम्भवन्तीति क्वचित् पाठः।

सू॰ सर्व्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥ ३२ ॥

भा॰ यद्यवयवी नास्ति सर्व्वस्य ग्रहणं नोपपद्यते किं तत्सर्व्वम् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः । कथङ्कृत्वा परमाणुसमवस्थानं तावद्दर्शनविषयो* भवतीत्यतीन्द्रियत्वादणूनां द्रव्यान्तरञ्चावयविभूतं दर्शनविषयो नास्ति दर्शनविषयस्थाश्चेमे द्रव्यादयो गृह्यन्ते तेन निरधिष्ठाना न गृह्येरन्, गृह्यन्ते तु कुम्भोऽयं श्याम एको महान् संयुक्तः स्पन्दते अस्ति मृण्मयश्चेति, सन्ति चेमे गुणादयो धर्म्मा इति तेन सर्वस्य ग्रहणात् पश्यामोऽस्ति द्रव्यान्तरभूतोऽवयवीति ॥

सू॰ धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३३ ॥

भा॰ अवयव्यर्थान्तरभूत इति संग्रहकारिते वै धारणाकर्षणे संग्रहो नाम संयोगसहचरितं गुणान्तरम् । स्नेहद्रव्यत्वकारितमपांसंयोगादामे कुम्भे, अग्निसङ्गात् पक्वे यदि त्ववयविकारिते अभविष्यताम् पांशुराशिप्रभृतिष्वप्यज्ञास्येतां द्रव्यान्तरानुत्पत्तौ च तृणोपलकाष्ठादिषु जन्तुसङ्गृहीतेष्वपि नाभविष्यतामिति । अथावयविनं प्रत्याचक्षाणको माभूत् प्रत्यक्षलोप इत्यणुसञ्चयं दर्शनविषयं प्रतिजानानः किमनुयोक्तव्य इति । एकमिदं द्रव्यमित्येकबुद्धेर्विषयं पर्य्यनुयोज्यः किमेकबुद्धिरभिन्नार्थविषया, आहो नानार्थविषयेति । अभिन्नार्थविषयेति चेत् अर्थान्तरानुज्ञानादवयविसिद्धिः, नानार्थविषयेति चेत् भिन्नेष्वेकदर्शनानुपपत्तिः । अनेकस्मिन्नेक इति व्याहताबुद्धिर्न दृश्यत इति ॥

---

* विषयो न इति क्वचित् पाठः ।

सू॰ सेनावनवद्ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम् ॥ ३४ ॥

भा॰ यथा सेनाङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूरादगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिः, एवं परमाणुषु सञ्चितेष्वगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिरिति, यथाऽगृह्यमाणपृथक्त्वानां खलु सेनावनाङ्गानामारात्कारणान्तरतः पृथक्त्वस्याग्रहणम्, यथाऽगृह्यमाणजातीनां पलाश इति वा खदिर इति वा नारान्जातिग्रहणम्भवति, गृह्यमाणस्पन्दानामारात् स्पन्दग्रहणम्, गृह्यमाणे चार्थजाते पृथक्त्वस्याग्रहणादेकमिति भाक्तः प्रत्ययो भवति, न त्वणूनां गृह्यमाणपृथक्त्वानां कारणतः पृथक्त्वस्याग्रहणात् भाक्त एकप्रत्ययोऽतीन्द्रियत्वादणूनामिति । इदमेव च परीक्ष्यते किमेकप्रत्ययोऽणुसञ्चयविषय आहोस्विन्नेति। अणुसञ्चयएव सेनावनाङ्गानि न च परीक्ष्यमाणमुदाहरणमिति युक्तम्, साध्यत्वादिति, दृष्टमिति चेन्न तद्विषयस्य परीक्ष्योपपत्तेः। यदपि मन्यते दृष्टमिदं सेनावनाङ्गानां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणं न च दृष्टं शक्यं प्रत्याख्यातुमिति, तथा नैवं तद्विषयस्य परीक्ष्योपपत्तेः। दर्शनविषयएवायं परीक्ष्यते योऽयमेकमिति प्रत्ययो दृश्यते स परीक्ष्यते किं द्रव्यान्तरविषयो वाऽथाणुसञ्चयविषय इत्यत्र दर्शनमन्यतरस्य साधकं न भवति नानाभावे चाणूनां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणम् । अतस्मिंस्तदिति

भा॰ प्रत्ययो यथा स्थाणौ पुरुष इति ततः किमतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षितत्वात् प्रधानसिद्धिः, स्थाणौ पुरुष-इति प्रत्ययस्य किं प्रधानम्, योऽसौ पुरुषे पुरुषप्रत्ययस्त-स्मिन् सति पुरुषसामान्यग्रहणात् स्थाणौ पुरुषोऽयमिति, एवं नानाभूतेष्वेकमिति *प्रामाण्यग्रहणात् प्रधाने सति भवितुमर्हति प्रधानञ्च सर्व्वस्याग्रहणादिति नोपपद्यते, त-स्मादभिन्न एवायमभेदप्रत्यय एकमिति, इन्द्रियान्तरविष-येष्वभेदप्रत्ययः प्रधानमिति चेत् न विशेषहेत्वभावात् दृष्टा-न्ताव्यवस्था, श्रोत्रादिविषयेषु शब्दादिष्वभिन्नेष्वेकप्रत्ययः प्रधानमनेकस्मिन्नेकप्रत्ययस्येति। एवञ्च सति दृष्टान्तोपा-दानं न व्यवतिष्ठते, विशेषहेत्वभावात्, अणुषु सञ्चितेषु एक-प्रत्ययः किमतस्मिंस्तत्प्रत्ययः स्थाणौ पुरुषप्रत्ययवत्, अथार्थस्य तथाभावात् तस्मिंस्तदिति प्रत्ययो यथा शब्दस्यैकत्वादेकः शब्द इति। विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्तौ संशय-मापादयत इति, कुम्भवत् सञ्चयमात्रं गन्धादयोऽपीत्य-नुदाहरणं गन्धादय इति, एवं परिमाणसंयोगस्पन्द-जातिविशेषप्रत्ययानप्यनुयोक्तव्यास्तेषु चैवं प्रसङ्ग इति। एकत्वबुद्धिस्तस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति विशेषहेतुर्महदिति प्रत्ययेन समानाधिकरणात् एकमिदं महच्चेति एकवि-षयौ प्रत्ययौ समानाधिकरणौ भवतः तेन विज्ञायते यन्महत् तदेकमिति। अणुसमूहातिशयग्रहणं महत्प्रत्यय-

* सामान्यग्रहणादिति क्वचित् पाठः।

भा॰ इति चेत् सोऽयममहत्स्वणुषु महत्प्रत्ययो ऽतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भवतीति, किन्त्वातः अतस्मिंस्तदितिप्रत्ययस्य प्रधानापेक्षितत्वात् प्रधानसिद्धिरिति भवितव्यं महत्येव महत्प्रत्ययेनेति। अणुशब्दो महानिति च व्यवसायात् प्रधानसिद्धिरिति चेत् न मन्दतीव्रताग्रहणमियत्तानवधारणात् यथा द्रव्येऽणुः शब्दोऽल्पो मन्द इत्येतस्य ग्रहणम्, महान् शब्दः पटुतीव्र इत्येतस्य ग्रहणम्। कस्मात् इयत्तानवधारणात्, न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्यन्नियानयमित्यवधारयति। यथा बदरामलकबिल्वादीनि संयुक्ते इमे इति च द्वित्वसमानाश्रयं प्राप्तिग्रहणम् द्वौ समुदायावाश्रयः संयोगस्येति चेत् कोऽयं समुदायः। प्राप्तिरनेकस्याऽनेका वा प्राप्तिरेकस्य समुदाय इति चेत् प्राप्तेरग्रहणं प्राप्त्याश्रितायाः संयुक्ते इमे वस्तुनी इति नात्र द्वे प्राप्ती संयुक्ते गृह्येते अनेकसमूहः समुदाय इति चेन्न द्वित्वेन समानाधिकरणस्य ग्रहणात् द्वाविमौ संयुक्तावर्थाविति ग्रहणे सति नानेकसमुदायाश्रयः संयोगो गृह्यते न च द्वयोरण्वोर्ग्रहणमस्ति तस्मान्महतो द्वित्वाश्रयभूते द्रव्यसंयोगस्य स्थानमिति प्रत्यासत्तिः प्रतीघ्ना तावता संयोगो नार्थान्तरमिति चेत् नार्थान्तरहेतुत्वात् संयोगस्य शब्दरूपादिस्यन्दानां हेतुः संयोगो न च द्रव्ययोर्गुणान्तरोपजननमन्तरेण शब्दे रूपादिषु *स्पर्शे च कारणत्वं गृह्यते तस्मा-

* स्पन्दे इति क्वचित् पाठः।

भा० द्रव्यान्तरं प्रत्ययविषयस्यार्थान्तरं तत्प्रतिषेधो वा कुण्डली गुरुरकुण्डलश्छात्र इति संयोगबुद्धेस्तु यद्यर्थान्तरं न विषयः, अर्थान्तरप्रतिषेधस्तर्हि विषयस्तत्र प्रतिषिध्यमानवचनं संयुक्ते द्रव्ये इति यदर्थान्तरमन्यत्रदृष्टमिह प्रतिषिध्यते तद्वक्तव्यमिति द्वयोर्महतोराश्रितस्य ग्रहणान्नाण्वाश्रय इति जातिविशेषस्य प्रत्ययानुवृत्तिलिङ्गस्याप्रत्याख्यानम् प्रत्याख्याने वा प्रत्ययव्यवस्थानुपपत्तिः। व्यधिकरणस्यानभिव्यक्तेरधिकरणवचनम् अणुसमवस्थानम् विषय इति चेत्, प्राप्ताप्राप्तसामर्थ्यवचनम्। किमप्राप्ते अणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्यते अथ प्राप्ते इति, अप्राप्ते ग्रहणमिति चेत् व्यवहितस्याणुसमवस्थानस्याप्युपलब्धिप्रसङ्गः, अव्यवहितेऽणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्येत, प्राप्ते ग्रहणमिति चेत्, मध्यपरभागयोरप्राप्तावनभिव्यक्तिः, यावत् प्राप्तम्भवति तावत्यभिव्यक्तिरिति चेत् तावतोऽधिकरणत्वमणुसमवस्थानस्य यावति प्राप्ते जातिविशेषो गृह्यते तावदस्याधिकरणमिति प्राप्तम्भवति, तत्रैकसमुदाये प्रतीयमानेऽर्थभेदः। एवञ्च सति योऽयमणुसमुदायो वृक्ष इति प्रतीयते तत्र वृक्षबहुत्वम्प्रतीयेत। यत्र यत्र ह्यणुसमुदायस्य भागे वृक्षत्वं गृह्यते स स वृक्ष इति। तस्मात् समुदिताणुसमवस्थानस्यार्थान्तरस्य जातिविशेषस्याभिव्यक्तिविषयत्वादवयव्यर्थान्तरभूत इति। परीक्षितं प्रत्यक्षम्। अनुमानमिदानीं परीक्ष्यते॥

सू० रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥ ३५ ॥

भा० अप्रमाणमिति। एकदाप्यर्थस्य न प्रतिपादकमिति। रोधादपि नदी पूर्णा गृह्यते तदा चोपरिष्टाद्दृष्टो देव इति मिथ्यानुमानम्। नीडोपघातादपि पिपीलिकाण्डसञ्चारो भवति तदा च भविष्यति वृष्टिरिति मिथ्यानुमानमिति। पुरुषोऽपि मयूरवाशितमनुकरोति तदापि शब्दसादृश्यान्मिथ्यानुमानम्भवति ॥

सू० नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ ३६ ॥

भा० नायमनुमानव्यभिचारः अननुमाने तु खल्वयमनुमानाभिमानः, कथं, नाविशिष्टो लिङ्गं भवितुमर्हति। पूर्वोदकविशिष्टं खलु वर्षोदकं शीघ्रतरत्वं स्रोतसो बहुतरफेणफलपर्णकाष्ठादिवहनञ्चोपलभमानः पूर्णत्वेन नद्या उपरि वृष्टो देव इत्यनुमिनोति नोदकवृद्धिमात्रेण। पिपीलिकाप्रायस्याण्डसञ्चारे भविष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते न कासाञ्चिदिति। नेदं मयूरवाशितं तत्सदृशोऽयं शब्द इति विशेषापरिज्ञानान्मिथ्यानुमानमिति यस्तु सदृशात् विशिष्टात्पक्षव्यादिविशिष्टं मयूरवाशितं गृह्णाति तस्य विशिष्टोऽर्थो गृह्यमाणो लिङ्गं यथा सर्पादीनामिति, सोऽयमनुमातुरपराधो नानुमानस्य योऽर्थविशेषेणानुमेयमर्थमविशिष्टार्थदर्शनेन बुभुत्सत इति। त्रिकालविषयमनुमानं त्रैकाल्यग्रहणादित्युक्तमत्र च ॥

सू० वर्त्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥ ३७ ॥

भा० वृन्तात् प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यदूर्ध्वं स पतितोऽध्वा तत्संयुक्तः कालः, पतितकालः, योऽधस्तात् स पतितव्योऽध्वा तत्संयुक्तः कालः पतितव्यकालः, नेदानीं तृतीयोऽध्वा वर्त्तते यत्र पततीति वर्त्तमानः कालो गृह्येत, तस्माद्वर्त्तमानः कालो न विद्यते इति ॥

सू० तयोरप्यभावो वर्त्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ॥ ३८ ॥

भा० नाध्वव्यङ्ग्यः कालः, किन्तर्हि क्रियाव्यङ्ग्यः पततीति यदा पतनक्रिया व्युपरता भवति स कालः पतितकालः, यदोत्पत्स्यते स पतितव्यकालः। यदा द्रव्ये वर्त्तमाने क्रिया गृह्यते स वर्त्तमानः कालः। यदि चायं द्रव्ये वर्त्तमानं पतनं न गृह्णाति कस्योपरममुत्पत्स्यमानतां वा प्रतिपद्यते पतितः काल इति भूता क्रिया, पतितव्यः काल इति चोत्पत्स्यमाना क्रिया, उभयोः कालयोः क्रियाहीनं द्रव्यमधःपततीति क्रियासम्बद्धम् सोऽयं क्रियाद्रव्ययोः सम्बन्धं गृह्णाति वर्त्तमानः कालस्तदाश्रयौ चेतरौ कालौ तदभावे न स्यातामिति। अथापि ॥

सू० नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ३९ ॥

भा० यद्यतीतानागतावितरेतरापेक्षौ सिद्ध्येताम्, प्रतिपद्ये-

भा॰ सद्धि वर्त्तमानविलोपम्। नातीतापेक्षाऽनागतसिद्धिः। नाप्यनागतापेक्षा अतीतसिद्धिः कया युक्त्या केन कल्पेनातीताः कथमतीतानागतयोरिति तन्नोपपद्यते विशेषहेत्वभावात्। दृष्टान्तवत् प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते। यथा रूपस्पर्शौ गन्धरसौ नेतरेतरापेक्षौ सिद्ध्येते एवमतीतानागताविति नेतरेतरापेक्षा कस्यचित् सिद्धिरिति। यस्मादेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभावः। यद्येकस्यान्यतरापेक्षा सिद्धिरन्यतरस्येदानीं किमपेक्षा यद्यन्यतरस्यैकापेक्षा सिद्धिरेकस्येदानीं किमपेक्षा एवमेकस्याभावेऽन्यतरन्न सिद्ध्यतीत्युभयाभावः प्रसज्यते। अर्थसद्भावव्यङ्ग्यश्चायं वर्त्तमानः कालः विद्यते द्रव्यं विद्यते गुणः विद्यते कर्म्मेति। यस्य चायं नास्ति तस्य॥

सू॰ वर्त्तमानाभावे सर्व्वाग्रहणम्प्रत्यक्षानुपपत्तेः॥ ॥ ४० ॥

भा॰ प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजम् न चाविद्यमानमसदिन्द्रियेण सन्निकृष्यते, न चायं विद्यमानं सत् किञ्चिदनुजानाति प्रत्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्षविषयः प्रत्यक्षज्ञानं सर्वन्नोपपद्यते प्रत्यक्षानुपपत्तौ च तत्पूर्व्वकत्वात् अनुमानागमयोरनुपपत्तिः। सर्व्वप्रमाणविलोपे सर्व्वग्रहणं न भवतीति। उभयथा च वर्त्तमानः कालो गृह्यते क्वचिदर्थसद्भावव्यङ्ग्यः यथा *द्रव्ये द्रव्यमिति, क्वचित् क्रियासन्तान-

* यथास्ति द्रव्यमिति क्वचित् पाठः।

भा॰ व्यङ्ग्यः। यथा पचति छिनत्तीति, नानाविधा चैकार्था क्रिया क्रियासन्तानः क्रियाभ्यासश्च नानाविधा चैकार्था क्रिया पचतीति स्थाल्यधिश्रयणमुदकासेचनं तण्डुलावपनमेधोपसर्पणमग्न्यभिज्वालनं दर्वीघटनं मण्डस्रावणमधोऽवतारणमिति। छिनत्तीति क्रियाभ्यास उद्यम्योद्यम्य परशुं दारुणि निपातयन् छिनत्तीत्युच्यते। यच्चेदं पच्यमानं च्छिद्यमानञ्च तत्क्रियमाणं तस्मिन् क्रियमाणे॥

सू॰ कृतताकर्त्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथाग्रहणम् ॥ ४१ ॥

भा॰ क्रियासन्तानोऽनारब्धश्चिकीर्षितोऽनागतः कालः पक्ष्यतीति। प्रयोजनावसानः क्रियासन्तानोपरमोऽतीतः कालोऽपाचीदिति। आरब्धक्रियासन्तानो वर्त्तमानः कालः पचतीति। तत्र या उपरता सा कृतता, या चिकीर्षिता सा कर्त्तव्यता, या विद्यमाना सा क्रियमाणा। तदेवं क्रियासन्तानस्थस्त्रैकाल्यसमाहारः पचति पच्यत इति वर्त्तमानग्रहणेन *गृह्यन्ते क्रियासन्तानस्य ह्यत्राविच्छेदो विधीयते नारम्भो नोपरम इति सोऽयमुभयथा वर्त्तमानो गृह्यते। अपवृक्तो व्यपवृक्तश्च। अतीतानागताभ्यां स्थितिव्यङ्ग्यो विद्यते द्रव्यमिति क्रियासन्तानविच्छेदाभिधायी च त्रैकाल्यान्वितः पचति छिनत्तीति अन्यश्च प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य विवक्षायां तदभिधायी बहुप्रकारो लोकेषु उत्प्रेक्षितव्यः तस्मादस्ति वर्त्तमानः काल इति॥

* गृह्यते इति क्वचित् पाठः साधुः।

सू० अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः॥४२॥

भा० अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति, न चैवं भवति यथा गौरेवं गौरिति, प्रायःसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति, नहि भवति यथानड्वानेवं महिष इति, एकदेशसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति, नहि सर्व्वेण सर्व्वमुपमीयत इति॥

सू० प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः॥४३॥

भा० न साध्यस्य कृत्स्नप्रायाल्पभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्त्तते, किन्तर्हि, प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्त्तते, यत्र चैतदस्ति न तत्रोपमानम्प्रतिषेद्धुं शक्यम्, तस्माद्यथोक्तदोषो नोपपद्यत इति। अस्तु तर्ह्युपमानमनुमानम्॥

सू० प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः॥४४॥

भा० यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य वह्नेर्ग्रहणमनुमानमेवं गवा प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य गवयस्य ग्रहणमिति नेदमनुमानाद्विशिष्यते। विशिष्यत इत्याह, कया युक्त्या॥

सू० नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति॥४५॥

भा० यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवयसमानमर्थं पश्यति, तदाऽयं गवय इत्यस्य संज्ञाशब्दस्य व्यवस्थां प्रति-

भा॰ पद्यते, न *चैवमनुमानमिति, परार्थं चोपमानम् यस्य ह्युपमानमप्रसिद्धं तदर्थं †प्रसिद्धोभयेन क्रियत इति परार्थमुपमानमिति चेत् न स्वयमध्यवसायात् भवति च भोः स्वयमध्यवसायः यथा गौरेवं गवय इति। नाध्यवसायः प्रतिषिध्यते उपमाने तु तन्न भवति प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् न च यस्योभयं प्रसिद्धं तं प्रति साध्यसाधनभावो विद्यत इति। अथापि॥

सू॰ तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः॥ ४६॥

भा॰ तथेति समानधर्मोपसंहारादुपमानं सिध्यति नानुमानम्। अयञ्चानयोर्विशेष इति॥

सू॰ शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात्॥४७॥

भा॰ शब्दोऽनुमानं न प्रमाणान्तरम्, कस्मात् शब्दार्थस्यानुमेयत्वात्, कथमनुमेयत्वम्, प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेः यथाऽनुपलभ्यमानो लिङ्गी मितेन लिङ्गेन पश्चान्मीयत इति अनुमानम् एवं मितेन शब्देन पश्चान्मीयतेऽर्थोऽयमनुपलभ्यमान इत्यनुमानं शब्दः। इतश्चानुमानं शब्दः॥

सू॰ उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात्॥ ४८॥

भा॰ प्रमाणान्तरभावे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिरन्यथा ह्युपलब्धिरनुमाने अन्यथोपमाने, तद्व्याख्यानम् शब्दानुमानयोस्तूप-

---

* न चेदमिति क्वचित् पाठः। † प्रसिद्धोपमेयेनेति क्वचित् पाठः।

भा० लब्धिरद्विप्रवृत्तिर्यथानुमाने प्रवर्त्तते तथा शब्देऽपि विशेषाभावादनुमानं शब्द इति ॥

सू० सम्बन्धाच्च ॥ ४९ ॥

भा० शब्दोऽनुमानमिति वर्त्तते, सम्बद्धयोश्च शब्दार्थयोः सम्बन्धप्रसिद्धौ शब्दोपलब्धेरर्थग्रहणम् यथा सम्बद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धप्रतीतौ लिङ्गोपलब्धौ लिङ्गिग्रहणमिति। यत्तावदर्थस्यानुमेयत्वादिति तन्न ॥

सू० *आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थसम्प्रत्ययः ॥ ५० ॥

भा० स्वर्गः अप्सरस उत्तराः कुरवस्सप्तद्वीपाः समुद्रो लोकसन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्यक्षस्यार्थस्य न शब्दमात्रात् प्रत्ययः, किन्तर्हि आप्तैरयमुक्तः शब्द इत्यतः सम्प्रत्ययः। विपर्ययेण सम्प्रत्ययाभावात्। न त्वेवमनुमानमिति। यत् पुनरुपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वादिति, अयमेव शब्दानुमानयोरुपलब्धेः प्रवृत्तिभेदः। तत्र विशेषे सत्यहेतुर्विशेषाभावादिति। यत्पुनरिदं सम्बन्धाच्चेति अस्ति शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽनुज्ञातः अस्ति च प्रतिषिद्धः। अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोऽनुज्ञातः प्राप्तिलक्षणस्तु शब्दार्थयोः सम्बन्धः प्रतिषिद्धः कस्मात् ॥

सू० प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ५१ ॥

* आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थे सम्प्रत्यय इति क्वचित् पाठः।

भा॰ प्रत्यक्षतस्तावच्छब्दार्थप्राप्तेर्नोपलब्धिरतीन्द्रियत्वात् येनेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतिवृत्तोऽर्थो न गृह्यते। अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतोऽप्यर्थः समानेन चेन्द्रियेण गृह्यमाणयोः प्राप्तिर्गृह्यत इति प्राप्तिलक्षणे च गृह्यमाणे सम्बन्धे शब्दार्थयोः शब्दान्तिके वार्थः स्यात्, अर्थान्तिके वा शब्दः स्यात्, उभयं वोभयत्र। अथ खल्वयं॥

सू॰ पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः॥ ॥ ५२॥

भा॰ स्थानकरणाभावादिति चार्थः। न चायमनुमानतोऽप्युपलभ्यते शब्दान्तिकेऽर्थ इति। एतस्मिन् पक्षेऽप्यस्य स्थानकरणोच्चारणीयः शब्दस्तदन्तिकेऽर्थ इति। अस्नाग्न्यसि शब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन्, न च गृह्यन्ते। अग्रहणान्नानुमेयः प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः अर्थान्तिके शब्द इति। स्थानकरणासम्भवादनुच्चारणम्, स्थानं कण्ठादयः, करणं प्रयत्नविशेषः। तस्यार्थान्तिकेऽनुपपत्तिरिति उभयप्रतिषेधाच्च नोभयम्। तस्मान्न शब्देनार्थः प्राप्त इति॥

सू॰ शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः॥ ५३॥

भा॰ शब्दार्थप्रत्ययस्य व्यवस्थादर्शनादनुमीयतेऽस्ति शब्दार्थसम्बन्धो व्यवस्थाकारणम्। असम्बन्धे हि शब्दमात्रादर्थमात्रे प्रत्ययप्रसङ्गः। तस्मादप्रतिषेधः सम्बन्धस्येति। अत्र समाधिः॥

सू॰ न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५४ ॥

भा॰ न सम्बन्धाकारितं शब्दार्थव्यवस्थानं किन्तर्हि समयकारितं यत्तदवोचाम। अस्येदमितिषष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोऽनुज्ञातः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति समयं तदवोचामेति। कः पुनरयं समयः। अस्य शब्दस्येदमर्थजातमभिधेयमित्यभिधानाभिधेयनियमनियोगः। तस्मिन्नुपयुक्ते शब्दादर्थसम्प्रत्ययो भवति। विपर्य्यये हि शब्दश्रवणेऽपि प्रत्ययाभावः, सम्बन्धवादिनापि चायमवर्ज्जनीय इति। प्रयुज्यमानग्रहणाच्च समयोपयोगो लौकिकानाम् समयपालनार्थं चेदपदलक्षणया वाचोऽन्वाख्यानं व्याकरणवाक्यलक्षणया वाचोऽर्थो लक्षणम्। पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्ताविति। तदेवं प्राप्तिलक्षणस्य शब्दार्थसम्बन्धस्यार्थजुषोऽप्यनुमानहेतुर्न भवतीति ॥

सू॰ जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५५ ॥

भा॰ सामयिकः शब्दादर्थसम्प्रत्ययो न स्वाभाविकः। ऋष्यार्य्यम्लेच्छानां यथाकामं शब्दविनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्त्तते, स्वाभाविके हि शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वे यथाकामं न स्यात्। यथा तैजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहेतुत्वं न जातिविशेषे* व्यभिचरतीति ॥

सू॰ तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५६ ॥

---

* विशेषमिति क्वचित् पाठः।

भा॰ पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेषु तस्येति शब्दविशेषमेवाधिकुरुते भगवानृषिः। शब्दस्य प्रमाणत्वं न सम्भवति, कस्मादनृतदोषात्। पुत्रकामेष्टौ पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति, नेष्टौ संस्थितायां पुत्रजन्म दृश्यते। दृष्टार्थस्य वाक्यस्यानृतत्वात् अदृष्टार्थमपि वाक्यमग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्याद्यनृतमिति ज्ञायते। विहितव्याघातदोषाच्च हवने "उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते होतव्यम्" इति विधाय विहितं व्याहन्ति "श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति *श्यावशबलौ वास्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति"। व्याघाताच्चान्यतरन्मिथ्येति। पुनरुक्तदोषाच्च अभ्यासे देश्यमाने "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्" इति पुनरुक्तदोषो भवति। पुनरुक्तञ्च प्रमत्तवाक्यमिति तस्मादप्रमाणं शब्दोऽनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति॥

सू॰ न कर्म्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्॥ ५७॥

भा॰ नानृतदोषः पुत्रकामेष्टौ, कस्मात्, कर्म्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् इष्ट्या पितरौ संयुज्यमानौ पुत्रं जनयत इति इष्टेः करणं साधनम् पितरौ कर्त्तारौ संयोगः कर्म्म त्रयाणां गुणयोगात् पुत्रजन्म वैगुण्याद्विपर्य्ययः। इष्ट्याश्रयं तावत्कर्म्मवैगुण्यम् समीहाभ्रेषः†। कर्तृवैगुण्यम् अविद्वान् प्रयोक्ता

* श्यावः शबलो वास्याहुतिमभ्यवहरतीति क्वचित् पाठः।

† दोष इति क्वचित् पाठः।

भा० कर्तृश्चाचरणस्य। साधनवैगुण्यं हविरसंस्कृतमुपहतमिति। मन्त्रा न्यूनाधिकाः स्वरवर्णहीना इति। दक्षिणा दुरागता हीना निन्दिता चेति। अथोपयजनाश्रयं कर्म्मवैगुण्यम् मिथ्यासम्प्रयोगः। कर्तृवैगुण्यम् योनिव्यापादो वीजोपघातश्चेति। साधनवैगुण्यम् इष्टावभिहितम् लोके चाग्निकामो दारुणीमथ्नीयादिति विधिवाक्यम्, तत्र कर्म्मवैगुण्यम् मिथ्याभिमन्थनम्, कर्तृवैगुण्यम् प्रज्ञाप्रयत्नगतः प्रमादः, साधनवैगुण्यम् आर्द्रं सुषिरं दार्विति, तत्र फलं न निष्पद्यत इति नानृतदोषः। गुणयोगेन फलनिष्पत्तिदर्शनात् न चेदं लौकिकाद्भिद्यते पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति॥

सू० अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात्॥ ५८॥

भा० न व्याघातो हवन इत्यनुवर्त्तते योऽभ्युपगतं हवनकालम्भिनत्ति ततोऽन्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगतकालभेदे दोष उच्यते श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति तदिदं विधिभ्रंशे निन्दावचनमिति॥

सू० अनुवादोपपत्तेश्च॥ ५९॥

भा० पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे नेति प्रकृतम्। अनर्थकोऽभ्यासः पुनरुक्तः अर्थवानभ्यासोऽनुवादः योऽयमभ्यासस्त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यनुवाद उपपद्यते अर्थवत्त्वात्। त्रिर्वचनेन हि प्रथमोत्तमयोः पञ्चदशत्वं सामिधेनीना-

भा॰ भवति। तथाच मन्त्राभिवादः। *इदमहं भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण वाग्वज्रेण बाधे योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इति पञ्चदशसामिधेनीर्वज्रं मन्त्रोऽभिवदति तदभ्यासमन्तरेण न स्यादिति॥

सू॰ वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात्॥ ६०॥

भा॰ प्रमाणं शब्दो यथा लोके विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां त्रिविधः॥

सू॰ विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात्॥ ६१॥

भा॰ त्रिधा खलु ब्राह्मणवाक्यानि विनियुक्तानि विधिवचनानि अर्थवादवचनान्यनुवादवचनानीति तत्र॥

सू॰ विधिर्विधायकः॥ ६२॥

भा॰ यद्वाक्यं विधायकं चोदकं स विधिः। विधिस्तु नियोगोऽनुज्ञा वा यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि॥

सू॰ स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः॥ ॥ ६३॥

भा॰ विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः सम्प्रत्ययार्थं† स्तूयमानं श्रद्दधीतेति प्रवर्त्तिका च फलश्रवणात् प्रवर्त्तते। सर्व्वजिता वै देवाः सर्व्वमजयन् सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्य जित्यै सर्व्वमेवैतेनाप्नोति सर्व्वं जयतीत्येवमादिः। अनिष्ट-

* इममहमिति क्वचित् पाठः। † सम्प्रत्ययार्था इति क्वचित् पाठः।

भा॰ फलवादो निन्दा वर्ज्जनार्थं निन्दितं न समाचरेदिति। स एष वा प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेना-निष्ट्वाऽन्येन यजते गर्त्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्य्यते वा इत्येव-मादि। अन्यकर्तृकस्य व्याहतस्य विधेर्वादः परकृतिः। हुत्वा वपामेवाग्रेऽभिधारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदु ह चरकाध्व-र्य्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्ति। अग्नेः प्राणाः पृष-दाज्यं स्तोममित्येवमभिदधतीत्येवमादि। ऐतिह्यसमाच-रितो विधिः पुराकल्प इति। तस्माद्वा एतेन ब्राह्मणा हविः पवमानं सामस्तोममस्तौषन् योने यज्ञं प्रतनवा-मह इत्येवमादिः। कथं परकृतिपुराकल्पौ अर्थवादा-विति। स्तुतिनिन्दावाक्येनाभिसम्बन्धाद्विध्याश्रयस्य कस्य कस्यचिदर्थस्य द्योतनादर्थवाद इति॥

सू॰ विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः॥ ६४॥

भा॰ विध्यनुवचनञ्चानुवादो विहितानुवचनञ्च, पूर्व्वः शब्दा-नुवादोऽपरोऽर्थानुवादः। यथा पुनरुक्तं द्विविधमेवमनुवा-दोऽपि। किमर्थं पुनर्विहितमनूद्यते, अधिकारार्थम्, विहि-तमधिकृत्य स्तुतिर्बोध्यते निन्दा वा विधिशेषो वाभिधी-यते। विहितानन्तरार्थोऽपि चानुवादो भवति। एवमन्य-दप्युत्प्रेक्षणीयम्। लोकेऽपि च विधिरर्थवादोऽनुवाद इति च त्रिविधं वाक्यम्। ओदनं पचेदिति विधिवाक्यम्। अर्थ-वादवाक्यमायुर्वर्च्चो बलं सुखं प्रतिभानञ्चान्ने प्रतिष्ठितम्। अनुवादः पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः क्षिप्रं पच्यता-

भा॰ मिति वा, अङ्ग पच्यतामित्यभ्येषणार्थम्। पच्यतामेवेति वाऽवधारणार्थम्। यथा लौकिके वाक्ये विभागेनार्थग्रहणात् *प्रमाणत्वमेवं वेदवाक्यानामपि विभागेनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वं भवितुमर्हतीति॥

सू॰ नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः॥ ६५॥

भा॰ पुनरुक्तमसाधु, साधुरनुवाद इति अयं विशेषो नोपपद्यते। कस्मात्। उभयत्र हि प्रतीतार्थः शब्दोऽभ्यस्यते चरितार्थस्य शब्दस्याभ्यासादुभयमसाध्विति॥

सू॰ शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः॥ ६६॥

भा॰ नानुवादपुनरुक्तयोरविशेषः। कस्मात्। अर्थवदभ्यासस्यानुवादभावात् समानेऽभ्यासे पुनरुक्तमनर्थकम्। अर्थवानभ्यासोऽनुवादः। शीघ्रतरगमनोपदेशवत्। शीघ्रं शीघ्रं गम्यतां शीघ्रतरं गम्यतामिति क्रियातिशयोऽभ्यासेनैवोच्यते। उदाहरणार्थञ्चेदम् एवमन्योऽप्यभ्यासः। पचति पचतीति क्रियानुपरमः। ग्रामो ग्रामो रमणीय इति व्याप्तिः। परिपरि त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देव इति परिवर्जनम्, अध्यधि कुड्यं निषण्णमिति सामीप्यम्। तिक्तं तिक्तमिति प्रकारः। एवमनुवादस्य स्तुतिनिन्दाशेषविधिष्वधिकारार्थता विहितार्थता चेति। किं पुनः प्रतिषेधहेतूद्धारादेव शब्दस्य प्रमाणत्वं न सिद्ध्यति।

---

* प्रमाणत्वं तथा वेदेऽपि भवितुमर्हतीति क्वचित् पाठः।

सू० मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ॥ ६७ ॥

भा० किं पुनरायुर्वेदस्य प्रामाण्यं यदायुर्वेदेनोपदिश्यते इदं कृत्वेष्टमधिगच्छति इदं वर्ज्जयित्वाऽनिष्टं जहाति तस्यानुष्ठीयमानस्य तथाभावः सत्यार्थताऽविपर्य्ययः, मन्त्रपदानाञ्च विषभूताऽशनिप्रतिषेधार्थानां प्रयोगेऽर्थस्य तथाभावः एतत्प्रामाण्यं किं कृतमेतत्। आप्तप्रामाण्यकृतम्। किं पुनराप्तानां प्रामाण्यम् साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथाभूतार्थचिख्यापयिषेति। आप्ताः खलु साक्षात्कृतधर्माणः इदं हातव्यमयमस्य हानिहेतुरिदमस्याधिगन्तव्यमयमस्याधिगमहेतुरिति भूतान्यनुकम्पन्ते। तेषां खलु वै प्राणभृतां स्वयमनवबुध्यमानानां नान्यदुपदेशादवबोधकारणमस्ति, न चानवबोधे समीहा वर्जनं वा, नवाऽकृत्वा स्वस्तिभावः, नाप्यस्यान्य उपकारकोऽप्यस्ति। हन्त वयमेभ्यो यथादर्शनं यथाभूतमुपदिशामस्त इमे श्रुत्वा प्रतिपद्यमाना हेयं हास्यन्त्यधिगन्तव्यमेवाधिगमिष्यन्तीति। एवमाप्तोपदेशः एतेन त्रिविधेनाप्तप्रामाण्येन परिगृहीतोऽनुष्ठीयमानोऽर्थस्य साधको भवति। एवमाप्तोपदेशः प्रमाणमेवमाप्ताः प्रमाणम्। दृष्टार्थेनाप्तोपदेशेनायुर्वेदेनादृष्टार्थो वेदभागोऽनुमातव्यः प्रमाणमिति आप्तप्रामाण्यस्य हेतोः समानत्वादिति, अस्यापि चैकदेशो ग्रामकामो यजेतेत्येवमादिर्दृष्टार्थस्तेनानुमातव्यमिति। लोके च भूयानुपदेशाश्रयो

भा॰ व्यवहारः। लौकिकस्याप्युपदेष्टुरुपदेष्टव्यार्थ*ज्ञानपरानुजि-
घृक्षया यथाभूतार्थचिख्यापयिषया च प्रामाण्यम्। तत्प-
रिग्रहादाप्तोपदेशः प्रमाणमिति द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चानुमा-
नम् य एवाप्ता वेदार्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च त एवायुर्वेद-
प्रभृतीनामित्यायुर्वेदप्रामाण्यवद्वेदप्रामाण्यमनुमातव्यमिति।
नित्यत्वाद्वेदवाक्यानां प्रमाणत्वे तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्या-
दित्ययुक्तम् शब्दस्य वाचकत्वादर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वं न नि-
त्यत्वात् नित्यत्वे हि सर्व्वस्य सर्व्वेण वचनाच्छब्दार्थव्यवस्था-
नुपपत्तिः। नानित्यत्वे वाचकत्वमिति चेत् न लौकिकेष्वद-
र्शनात्, तेऽपि नित्या इति चेत् न अनाप्तोपदेशादर्थविसं-
वादोऽनुपपन्नः। नित्यत्वाद्धि शब्दः प्रमाणमिति अनित्यः
स इति चेत् अविशेषवचनम् अनाप्तोपदेशो लौकिको न
नित्य इति कारणं वाच्यमिति। यथानियोगश्चार्थस्य
प्रत्यायनान्नामधेयशब्दानां लोके प्रामाण्यम् नित्यत्वात्प्रा-
माण्यानुपपत्तिः, यत्रार्थे नामधेयशब्दो नियुज्यते लोके
तस्य नियोगसामर्थ्यात् प्रत्यायको भवति न नित्यत्वात्
मन्वन्तरयुगान्तरेषु चातीतानागतेषु सम्प्रदायाभ्यासप्र-
योगाविच्छेदो वेदानां नित्यत्वम् आप्तप्रामाण्याच्च प्रामा-
ण्यम् लौकिकेषु शब्देषु चैतत् समानमिति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्याद्यमा-
ह्निकम् ॥ * ॥

---

* ज्ञानेन इति क्वचित् पाठः।

भा० अयथार्थः प्रमाणोद्देश इति मत्वाह।

सू० न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥ १ ॥

भा० न चत्वार्य्येव प्रमाणानि, किन्तर्हि, ऐतिह्यमर्थापत्तिः सम्भवोऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानि, इति होचुरित्यनिर्द्दिष्टप्रवक्तृकम्प्रवादपारम्पर्य्यमैतिह्यम्, अर्थादापत्तिरर्थापत्तिः आपत्तिः प्राप्तिः प्रसङ्गः। यत्राभिधीयमानेऽर्थे योऽन्योऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः। यथा मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीति किमत्र प्रसज्यते सत्सु भवतीति। सम्भवो नाम अविनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणादन्यस्य सत्ताग्रहणम्। यथा द्रोणस्य सत्ताग्रहणादाढकस्य सत्ताग्रहणम् आढकस्य सत्ताग्रहणात्प्रस्थस्येति। अभावो विरोधी अभूतं भूतस्य, अविद्यमानं वर्षकर्म्म विद्यमानस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य प्रतिपादकम् विधारके हि वाय्वभ्रसंयोगे गुरुत्वादपांपतनकर्म्म न भवतीति। सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणि प्रमाणान्तरञ्च मन्यमानेन प्रतिषेध उच्यते सोऽयम्॥

सू० शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः॥ २ ॥

भा० अनुपपन्नः प्रतिषेधः कथम् आप्तोपदेशः शब्द इति न च शब्दलक्षणमैतिह्याद्व्यावर्त्तते सोऽयं भेदः सामान्यात्

भा॰ संसृज्यत इति। प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सम्बद्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानम्, तथा चार्थापत्तिसम्भवाभावाः, वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद्ग्रहणमर्थापत्तिरनुमानमेव, अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं सम्भवः। तदप्यनुमानमेव। अस्मिन् सतीदं नोपपद्यत इति विरोधित्वे प्रसिद्धे कार्य्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबन्धकमनुमीयते सोऽयं यथार्थ एव प्रमाणोद्देश इति सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम्। अत्रार्थापत्तेः प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते तथा हीयम् ॥

सू॰ अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

भा॰ असत्सु मेघेषु वृष्टिर्न भवतीति सत्सु भवतीत्येतदर्थादापद्यते सत्स्वपि चैकदा न भवति सेयमर्थापत्तिरप्रमाणमिति। नानैकान्तिकत्वमर्थापत्तेः ॥

सू॰ अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

भा॰ असति कारणे कार्य्यन्नोत्पद्यते इति वाक्यात् प्रत्यनीकभूतोऽर्थः सति कारणे कार्य्यमुत्पद्यत इत्यर्थादापद्यते अभावस्य हि भावः प्रत्यनीक इति। सोऽयं कार्य्योत्पादः सति कारणेऽर्थादापद्यमानो न कारणस्य सत्तां व्यभिचरति न खल्वसति कारणे कार्य्यमुत्पद्यते तस्मान्नानैकान्तिकी यत्तु

भा॰ सति कारणे निमित्तप्रतिबन्धात् कार्य्यं नोत्पद्यत इति कारणधर्म्मोऽसौ न त्वर्थापत्तेः प्रमेयं किन्तर्ह्यस्याः प्रमेयम् सति कारणे कार्य्यमुत्पद्यत इति योऽसौ कार्य्योत्पादः कारणस्य सत्तां न व्यभिचरति एतदस्याः प्रमेयम्। एवन्तु सति अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यत इति। दृष्टस्य कारणधर्म्मो न शक्यः प्रत्याख्यातुमिति॥

सू॰ प्रतिषेधाप्रामाण्यञ्चानैकान्तिकत्वात्॥ ५॥

भा॰ अर्थापत्तिर्न प्रमाणमनैकान्तिकत्वादिति वाक्यम् प्रतिषेधः तेनानेनार्थापत्तेः प्रमाणत्वं प्रतिषिध्यते न सद्भावः एवमनैकान्तिको भवति अनैकान्तिकत्वादप्रमाणेनानेन न कश्चिदर्थः प्रतिषिध्यते इति। अथ मन्यसे नियतविषयेष्वर्थेषु स्वविषये व्यभिचारो भवति न च प्रतिषेधस्यासद्भावो विषयः एवन्तर्हि॥

सू॰ तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम्॥ ६॥

भा॰ अर्थापत्तेरपि कार्य्योत्पादेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो विषयः न च कारणधर्म्मो निमित्तप्रतिबन्धात् कार्य्यानुत्पादकत्वमिति। अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते कथमिति॥

सू॰ नाभावप्रामाण्यम्प्रमेयासिद्धेः॥ ७॥

भा॰ अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धे वैजात्यादुच्यते नाभावप्रामाण्यम् प्रमेयासिद्धेरिति। अथाऽयमर्थबहुत्वादर्थैकदेश उदाह्रियते ॥

सू॰ लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः ॥ ८ ॥

भा॰ तस्याभावस्य सिध्यति प्रमेयम्, कथम् लक्षितेषु वासःसु अनुपादेयेषु उपादेयानामलक्षितानां लक्षणलक्षितत्वात् लक्षणाभावेन लक्षितत्वादिति। उभयसन्निधावलक्षितानि वासांस्यानयेति प्रयुक्तो येषु वासःसु लक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते प्रतिपद्य चानयति प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति ॥

सू॰ असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः। ॥ ९ ॥

भा॰ यत्र भूत्वा किञ्चिन्न भवति तत्र तस्याभाव उपपद्यते। अलक्षितेषु च वासःसु लक्षणानि भूत्वा न भवन्ति तस्मात् तेषु लक्षणाभावोऽनुपपन्न इति नान्यलक्षणोपपत्तेः यथाऽयमन्येषु वासःसु लक्षणानामुपपत्तिम्पश्यति नैवमलक्षितेषु सोऽयं लक्षणाभावं पश्यन्नभावेनार्थम्प्रतिपद्यते इति ॥

सू॰ तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

भा॰ तेषु वासःसु लक्षितेषु सिद्धिर्विद्यमानता येषां भवति न तेषामभावो लक्षणानाम्, यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि, तेषामलक्षितेष्वभाव इत्यहेतुः। यानि खलु *भवन्ति तेषामभावो व्याहत इति ॥

सू॰ न लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥ ११ ॥

भा॰ न ब्रूमो यानि लक्षणानि †भवन्ति तेषामभाव इति। किन्तु केषुचिल्लक्षणान्यवस्थितानि अनवस्थानि केषुचिदपेक्षमाणो येषु लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यत इति ॥

सू॰ प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

भा॰ अभावद्वैतं खलु भवति प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता, तत्रालक्षितेषु वासःसु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणो लक्षणानामभावो नेतर इति। आप्तोपदेशः शब्द इति प्रमाणभावे विशेषणं ब्रुवता नानाप्रकारः शब्द इति ज्ञाप्यते तस्मिन् सामान्येन विचारः किं नित्योऽथानित्य इति ॥

सू॰ विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः‡ ॥ १३ ॥

भा॰ आकाशगुणः शब्दो विभुर्नित्योऽभिव्यक्तिधर्मक इत्येके,

---

* सम्भवन्ति इति क्वचित् पाठः। † सम्भवन्तीति क्वचित् पाठः।
‡ वृत्तिकारमते नेदं सूत्रं किन्तु भाष्यमिति।

भा॰ गन्धादिसहवृत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदवस्थितोऽभिव्यक्तिधर्मक इत्यपरे, आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको बुद्धिवदित्यपरे, महाभूतसङ्क्षोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्तिधर्मको निरोधधर्मक इत्यन्ये, अतः संशयः किमत्र तत्त्वमिति, अनित्यः शब्द इत्युत्तरम्, कथम ॥

सू॰ आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात्कृतकवदुपचाराच्च ॥ ॥ १४ ॥

भा॰ आदिर्योनिः कारणम्, आदीयतेऽस्मादिति कारणवदनित्यं दृष्टम् संयोगविभागजश्च शब्दः कारणवत्त्वादनित्य इति, का पुनरियमर्थदेशना कारणवदिति उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति। भूत्वा न भवति विनाशधर्मक इति, सांशयिकमेतत् किमुत्पत्तिकारणं संयोगविभागौ शब्दस्य, आहोस्विदभिव्यक्तिकारणमित्यत आह। ऐन्द्रियकत्वात् इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्य ऐन्द्रियः। किमयं व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते रूपादिवत्। अथ संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नो गृह्यत इति, संयोगनिवृत्तौ शब्दग्रहणान्न व्यञ्जकेन समानदेशस्य ग्रहणम्। दारुव्रश्चने दारुपरशुसंयोगनिवृत्तौ दूरस्थेन शब्दो गृह्यते न च व्यञ्जकाभावे व्यङ्ग्यस्य ग्रहणं भवति, तस्मान्न व्यञ्जकः संयोगः। उत्पादके तु संयोगे संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नस्य ग्रहणमिति युक्तं संयोगनिवृत्तौ शब्दस्य ग्रहणमिति। इतश्च शब्द उत्पद्यते

भा० नाभिव्यज्यते कृतकवदुपचारात् तीव्रं मन्दमिति कृतकमुपचर्य्यते तीव्रं सुखं मन्दं सुखं तीव्रं दुःखं मन्दं दुःखमिति उपचर्य्यते च तीव्रः शब्दो मन्दः शब्द इति। व्यञ्जकस्य तथाभावाद्ग्रहणस्य तीव्रमन्दता रूपवदिति चेन्न अभिभवोपपत्तेः संयोगस्य व्यञ्जकस्य तीव्रमन्दतया शब्दग्रहणस्य तीव्रमन्दता भवति न तु शब्दोभिद्यते यथा प्रकाशस्य तीव्रमन्दतया रूपग्रहणस्येति तच्च नैवम् अभिभवोपपत्तेः, तीव्रोभेरीशब्दोमन्दं तन्त्रीशब्दमभिभवति न मन्दः, न च शब्दग्रहणमभिभावकं शब्दश्च न भिद्यते शब्दे तु भिद्यमाने युक्तोऽभिभवः तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यत इति, अभिभवानुपपत्तिश्च व्यञ्जकसमानदेशस्याभिव्यक्तौ प्राप्त्यभावात् व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते शब्द इत्येतस्मिन् पक्षे नोपपद्यतेऽभिभवः, नहि भेरीशब्देन तन्त्रीस्वनः प्राप्त इति, अप्राप्ते अभिभव इति चेत् शब्दमात्राभिभवप्रसङ्गः। अथ मन्येताऽसत्यां प्राप्तावभिभवो भवतीति। एवं सति यथा भेरीशब्दः कश्चित्तन्त्रीस्वनमभिभवति। एवमन्तिकस्थोपादानमिव दवीयस्थोपादानमपि तन्त्रीस्वनं नाभिभवेत् अप्राप्तेरविशेषात् तत्र कस्मिंदेव भेर्य्यां प्रणादितायां सर्व्वलोकेषु समानकालास्तन्त्रीस्वना न श्रूयेरन् इति। नानाभूतेषु शब्दसन्तानेषु सत्सु श्रोत्रप्रत्यासत्तिभावेन कस्यचिच्छब्दस्य तीव्रेण मन्दस्याभिभवो युक्त इति। कः पुनरयमभिभवो नाम ग्राह्य-

भा० समानजातीयग्रहणकृतमग्रहणमभिभवः। यथोल्काप्रकाशस्य ग्रहणार्हस्यादित्यप्रकाशेनेति॥

सू० न घटाभावसामान्यनित्यत्वात् *नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च॥१५॥

भा० न खलु आदिमत्त्वादनित्यः शब्दः, कस्मात् व्यभिचारात् आदिमतः खलु घटाभावस्य दृष्टं नित्यत्वम्, कथमादिमान् कारणविभागेभ्यो हि घटो न भवति कथमस्य नित्यत्वं योऽसौ कारणविभागेभ्यो न भवति न तस्याभावो भावेन कदाचिन्निवर्त्यत इति, यदप्यैन्द्रियकत्वात् तदपि व्यभिचरति। ऐन्द्रियकञ्च सामान्यं नित्यञ्चेति, यदपि कृतकवदुपचारादिति तदपि व्यभिचरति नित्येष्वनित्यवदुपचारो दृष्टः यथा हि भवति वृक्षस्य प्रदेशः कम्बलस्य प्रदेशः एवमाकाशस्य प्रदेशः आत्मनः प्रदेश इति भवतीति॥

सू० तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः॥ ॥१६॥

भा० नित्यमित्यत्र किं तावत्तत्त्वम्। आत्मान्तरस्यानुत्पत्तिधर्मकस्यात्महानानुपपत्तिर्नित्यत्वम्। तच्चाभावे नोपपद्यते, भाक्तं तु भवति, यत्तत्रात्मा न महानासीत् यद्भूत्वा न

---

* नित्येष्वनित्यवदिति क्वचित् पाठः।

भा० भवति न जातु तत् पुनर्भवति तत्रानित्य इव नित्यो घटाभाव इत्ययं पदार्थ इति, तत्र यथाजातीयकः शब्दो न तथाजातीयकं कार्य्यं किञ्चिन्नित्यं दृश्यत इत्यव्यभिचारः। यदपि सामान्यनित्यत्वादिति इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यमैन्द्रियकमिति॥

सू० सन्तानानुमानविशेषणात्॥ १७॥

भा० नित्ये व्यभिचार इति प्रकृतम्। नेन्द्रियग्रहणसामर्थ्याच्छब्दस्यानित्यत्वं किन्तर्हीन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वात् सन्तानानुमानं तेनानित्यत्वमिति यदपि नित्येष्वप्यनित्यत्ववदुपचारादिति न॥

सू० कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वप्यव्यभिचार इति॥ १८॥

भा० एवमाकाशप्रदेश आत्मप्रदेश इति नात्राकाशात्मनोः कारणद्रव्यमभिधीयते यथा कृतकस्य, कथं ह्यविद्यमानमभिधीयते अविद्यमानता च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः किन्तर्हि तत्राभिधीयते संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वम् परिच्छिन्नेन द्रव्येणाकाशस्य संयोगो नाकाशं व्याप्नोति अव्याप्य वर्त्तत इति, तदस्य कृतकेन द्रव्येण सामान्यम् नह्यामलकयोः संयोग आश्रयं व्याप्नोति सामान्यकृता च भक्तिराकाशस्य प्रदेश इति। अनेनात्मप्रदेशो व्याख्यातः

भा॰ संयोगवच्च शब्दबुद्ध्यादीनामव्याप्यवृत्तित्वमिति। परीक्षिता च तीव्रमन्दता शब्दतत्त्वं न भक्तिकृतेति। कस्मात् पुनः सूत्रकारस्यास्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रूयत इति, शीलमिदं भगवतः सूत्रकारस्य बहुष्वधिकरणेषु द्वौ पक्षौ न व्यवस्थापयति तत्र शास्त्रसिद्धान्तात् तत्त्वावधारणं प्रतिपत्तुमर्हतीति मन्यते शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायसमाख्यातमनुमतं बहुशाखमनुमानमिति। अथापि खल्विदमस्ति इदं नास्तीति कुत एतत् प्रतिपत्तव्यमिति प्रमाणत उपलब्धेरनुपलब्धेश्चेति। अविद्यमानस्तर्हि शब्दः॥

सू॰ प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च॥ ॥१९॥

भा॰ प्रागुच्चारणान्नास्ति शब्दः। कस्मात्। अनुपलब्धेः सतोऽनुपलब्धिरावरणादिभ्य एतन्नोपपद्यते कस्मात् आवरणादीनामनुपलब्धिकारणानामग्रहणात्। अनेनावृतः शब्दो नोपलभ्यते असन्निकृष्टश्चेन्द्रियव्यवधानादित्येवमादि अनुपलब्धिकारणं न गृह्यत इति सोऽयमनुच्चारितो नास्तीति, उच्चारणमस्य व्यञ्जकं तदभावात् प्रागुच्चारणादनुपलब्धिरिति। किमिदमुच्चारणं नामेति। विवक्षाजनितेन प्रयत्नेन कोष्ठस्य वायोः प्रेरितस्य कण्ठताल्वादिप्रतिघातः। यथास्थानं प्रतिघाताद्वर्णाभिव्यक्तिरिति। संयोगविशेषो वै प्रतिघातः प्रतिषिद्धञ्च संयोगस्य व्यञ्ज-

भा॰ कलम्। तस्मान्न व्यञ्जकाभावादग्रहणम् अपि त्वभावादेवेति सोऽयमुच्चार्य्यमाणः श्रूयते श्रूयमाणश्च भूत्वा भवतीति अनुमीयते ऊर्ध्वं चोच्चारणाच्छ्रूयते स भूत्वा न भवतीति अभावान्न श्रूयत इति कथं आवरणाद्यनुपलब्धेरित्युक्तं तस्मादुत्पत्तितिरोभावधर्म्मकः शब्द इति एवञ्च सति तत्त्वं पांशुभिरिवावाकिरन्निदमाह ॥

सू॰ तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ २० ॥

भा॰ यद्यनुपलम्भादावरणं नास्ति आवरणानुपलब्धिरपि तर्ह्यनुपलम्भान्नास्तीति तस्या अभावादप्रतिषिद्धमावरणमिति कथं पुनर्जानीतेऽभावान्नावरणानुपलब्धिरुपलभ्यत इति किमत्र ज्ञेयं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् समानम् अयं खल्वावरणमनुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते नावरणमुपलभ इति यथा कुड्येनावृतस्यावरणमुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते सेयमावरणोपलब्धिवदावरणानुपलब्धिरपि संवेद्यैवेति एवञ्च सत्यपहतविषयमुत्तरवाक्यमस्तीति अभ्यनुज्ञावादेन तूच्यते जातिवादिना ॥

सू॰ अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २१ ॥

भा॰ यथानुपलभ्यमानाऽप्यावरणानुपलब्धिरस्ति एवमनुपलभ्यमानमप्यावरणमस्तीति यद्यभ्यनुजानाति भवाननुप-

भा० लभ्यमानाप्यावरणानुपलब्धिरस्ति एवमनुपलभ्यमानमप्यावरणमस्तीति। यद्यभ्यनुजानाति *न चानुपलभ्यमाना नावरणानुपलब्धिरस्तीति* अभ्यनुज्ञाय च वदति *नास्त्यावरणमनुपलम्भादिति*। एतस्मिन्नप्यभ्यनुज्ञावादे प्रतिपत्तिनियमो नोपपद्यत इति॥

सू० अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः॥ २२॥

भा० यदुपलभ्यते तदस्ति यन्नोपलभ्यते तन्नास्तीति अनुपलम्भात्मकमसदिति व्यवस्थितम् उपलब्ध्यभावश्चानुपलब्धिरिति सेयमभावत्वान्नोपलभ्यते सच्च खल्वावरणं तस्योपलब्ध्या भवितव्यम्। न चोपलभ्यते तस्मान्नास्तीति। तत्र यदुक्तं नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भादित्ययुक्तमिति अथ शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानानः कस्माद्धेतोः प्रतिजानीते॥

सू० अस्पर्शत्वात्॥ २३॥

भा० अस्पर्शमाकाशं नित्यं दृष्टमिति तथा च शब्द इति सोऽयमुभयतः सव्यभिचारः स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यः अस्पर्शञ्च कर्माऽनित्यं दृष्टं अस्पर्शत्वादित्येतस्य साध्यसाधर्म्येणोदाहरणम्॥

सू० न कर्मानित्यत्वात्॥ २४॥

भा० साध्यवैधर्म्येणोदाहरणम्॥

सू॰ नाणुनित्यत्वात् ॥ २५ ॥

भा॰ उभयस्मिन्नुदाहरणे व्यभिचारान्न हेतुः। अयन्तर्हि हेतुः ॥

सू॰ सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥

भा॰ सम्प्रदीयमानमवस्थितं दृष्टम्, सम्प्रदीयते च शब्द आचार्य्येणान्तेवासिने तस्मादवस्थित इति ॥

सू॰ तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २७ ॥

भा॰ येन सम्प्रदीयते यस्मै च तयोरन्तरालेऽवस्थानमस्य केन लिङ्गेनोपलभ्यते सम्प्रदीयमानो ह्यवस्थितः सम्प्रदातुरपैति सम्प्रदानञ्च प्राप्नोतीत्यवर्जनीयमेतत् ॥

सू॰ अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

भा॰ अध्यापनं लिङ्गं असति *सम्प्रदानेऽध्यापनं न स्यादिति ॥

सू॰ उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ ॥ २९ ॥

भा॰ समानमध्यापनमुभयोः पक्षयोः †संशयानतिवृत्तेः किमाचार्य्यस्थः शब्दोऽन्तेवासिनमापद्यते तदध्यापनम्। आ-

* सम्प्रदीयमाने इत्यर्थः। † संशयानिवृत्तेरिति क्वचित् पाठः।

भा॰ होश्चिन्नृत्योपदेशवद्गृहीतस्यानुकरणमध्यापनमिति। एवमध्यापनमलिङ्गं सम्प्रदानस्येति। अथ तर्हि हेतुः॥

सू॰ अभ्यासात्॥ ३०॥

भा॰ अभ्यस्यमानमवस्थितं दृष्टम् पञ्चकृत्वः पश्यतीति, रूपमवस्थितं पुनः पुन दृश्यते, भवति च शब्देऽभ्यासः, दशकृत्वोधीतोऽनुवाको विंशतिकृत्वोऽधीत इति, तस्मादवस्थितस्य पुनः पुनरुच्चारणमभ्यास इति॥

सू॰ नान्यत्वेप्यभ्यासस्योपचारात्॥ ३१॥

भा॰ अनवस्थानेप्यभ्यासस्याभिधानं भवति। द्विर्नृत्यतु भवान् त्रिर्नृत्यतु भवानिति, द्विरनृत्यत् त्रिरनृत्यत् द्विरग्निहोत्रं जुहोति द्विर्भुङ्क्ते एवं व्यभिचारात् प्रतिषिद्धहेतावन्यशब्दस्य प्रयोगः प्रतिषिध्यते॥

सू॰ अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताऽभावः॥ ॥ ३२॥

भा॰ यदिदमन्यदिति मन्यसे तत् स्वार्थेनानन्यत्वादन्यन्न भवति। एवमन्यताया अभावः, तत्र यदुक्तमन्यत्वेऽप्यभ्यासोपचारादित्येतदयुक्तमिति शब्दप्रयोगं प्रतिषेधतः शब्दान्तरप्रयोगः प्रतिषिध्यते॥

सू॰ तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ ३३ ॥

भा॰ *अन्यस्मादन्यतामुपपादयति भवान् उपपाद्य चान्यत् प्रत्याचष्टे अनन्यदिति च शब्दमनुजानाति प्रयुङ्क्ते चानन्यदिति। एतत् समासपदमन्यशब्दोऽयं प्रतिषेधेन सह समस्यते यदि चात्रोत्तरं पदं नास्ति कस्यायं प्रतिषेधेन सह समासः, तस्मात्तयोरनन्यान्यशब्दयोरितरोऽनन्यशब्द इतरमन्यशब्दमपेक्षमाणः सिद्ध्यतीति तत्र यदुक्तमन्यताया अभाव इत्येतदयुक्तमिति. अस्तु तर्हीदानीं शब्दस्य नित्यत्वम् ॥

सू॰ विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥

भा॰ यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्भवति यथा लोष्टस्य कारणद्रव्यविभागात्, शब्दश्चेदनित्यस्तस्य विनाशो यस्मात् कारणाद्भवति तदुपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्मान्नित्य इति ॥

सू॰ अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ॥ ३५ ॥

भा॰ यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्गः। एवमश्रवणकारणानुपलब्धेः सततं श्रवणप्रसङ्गः। व्यञ्जकाभावादश्रवणमिति चेत् प्रतिषिद्धम् व्यञ्जकम्। अथाविद्यमानस्य निर्निमित्तं श्रवणमिति विद्यमानस्य निर्निमित्तो

* अन्यस्यानन्यतामिति क्वचित् पाठः।

भा॰ विनाश इति समानस्य दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशे चाश्रवणे चेति ॥

सू॰ उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्वादनपदेशः॥३६॥

भा॰ अनुमानाच्चोपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे विनाशकारणानुपलब्धेरसत्वादित्यनपदेशः। यस्माद्विषाणी तस्मादश्व इति किमनुमानमिति चेत् सन्तानोपपत्तिः उपपादितः शब्दसन्तानः संयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दान्तरं ततोऽप्यन्यत्ततोऽप्यन्यदिति तत्र कार्य्यः शब्दः कारणशब्दं निरुणद्धि प्रतिघातिद्रव्यसंयोगस्त्वन्त्यस्य शब्दस्य निरोधकः। *दृष्टं हि तिरः प्रतिकुड्यमन्तिकस्थेनाप्यश्रवणं शब्दस्य श्रवणं दूरस्थेनाप्यसति व्यवधान इति। घण्टायामभिहन्यमानायां तारस्तारतरो मन्दो मन्दतर इति श्रुतिभेदान्नानाशब्दसन्तानोऽविच्छेदेन श्रूयते तत्र नित्ये शब्दे, घण्टास्थमन्यगतं वाऽवस्थितं सन्ताननिवृत्तिरभिव्यक्तिकारणं वाच्यम् येन श्रुतिसन्तानो भवतीति शब्दभेदश्चासति श्रुतिभेद उपपादयितव्य इति। अनित्ये तु शब्दे घण्टास्थं सन्तानवृत्तिसंयोगसहकारिनिमित्तान्तरं संस्कारभूतं †पटुमन्दमिति वर्त्तते तस्यानुवृत्त्या शब्दसन्तानानुवृत्तिः। पटुमन्दभावाच्च तीव्रमन्दता शब्दस्य, तत्कृतश्च

---

* दृष्टं हि वः प्रतिकुड्यमिति क्वचित् पाठः।

† पटुमन्दमनुवर्त्तते इति क्वचित् पाठः।

भा॰ श्रुतिभेद इति *न वै निर्निमित्तान्तरं संस्कार उपलभ्यते अनुपलब्धेर्नास्तीति ॥

सू॰ पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ ॥ ३७ ॥

भा॰ पाणिकर्म्मणा पाणिघण्टाप्रश्लेषो भवति तस्मिंश्च सति शब्दसन्तानो नोपलभ्यते अतः श्रवणानुपपत्तिः। तत्र प्रतिघातिद्रव्यसंयोगः शब्दस्य निमित्तान्तरं संस्कारभूतं निरुणद्धीत्यनुमीयते। तस्य च निरोधाच्छब्दसन्तानो नोत्पद्यते अनुत्पत्तौ श्रुतिविच्छेदः। यथा प्रतिघातिद्रव्यसंयोगादिषोः क्रियाहेतौ संस्कारे निरुद्धे गमनाभाव इति कम्पसन्तानस्य स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यस्य चोपरमः कांश्यपात्रादिषु पाणिसंश्लेषो लिङ्गं संस्कारसन्तानस्येति, तस्मान्निमित्तान्तरस्य संस्कारभूतस्य नानुपलब्धिरिति ॥

सू॰ विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ ३८ ॥

भा॰ यदि यस्य विनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते अवस्थानाच्च तस्य नित्यत्वं प्रसज्यते। एवं यानि खल्विमानि शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्तय इति मतं न तेषां विनाशकारणं भवतोपपाद्यते अनुपपादनादनवस्थानमनवस्था-

* न वै निमित्तान्तरमिति क्वचित् पाठः।

भा॰ नात् तेषां नित्यत्वं प्रसज्यत इति। अथ नैवन्तर्हि विनाशकारणानुपलब्धेः शब्दस्यावस्थानान्नित्यत्वमिति। कम्पसमानाश्रयस्य च नादस्य पाणिप्रश्लेषात् कम्पवत् कारणोपरमादभावः वैयधिकरण्ये हि प्रतिघातिद्रव्यप्रश्लेषात् समानाधिकरणस्यैवोपरमः स्यादिति॥

सू॰ अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः॥ ३९॥

भा॰ यदिदमाकाशगुणः शब्द इति प्रतिषिध्यते अयमनुपपन्नः प्रतिषेधः अस्पर्शत्वाच्छब्दाश्रयस्य रूपादिसमानदेशस्याग्रहणे शब्दसन्तानोपपत्तेरस्पर्शव्यापिद्रव्याश्रयः शब्द इति ज्ञायते न च कम्पसमानाश्रय इति प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह सन्निविष्टः शब्दसमानदेशो व्यज्यत इति नोपपद्यते कथम्॥

सू॰ विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे॥ ४०॥

भा॰ सन्तानोपपत्तेश्चेति चार्थः, तद्व्याख्यातम्। यदि रूपादयः शब्दाश्च प्रतिद्रव्यं समस्ताः समुदितास्तस्मिन् समासे समुदाये यो यथाजातीयकः सन्निविष्टस्तस्य तथाजातीयस्यैव ग्रहणेन भवितव्यं शब्दे रूपादिवत् तत्र योऽयं विभाग एकद्रव्ये नानारूपाभिन्नश्रुतयो विधर्माणः शब्दा अभिव्यज्यमानाः श्रूयन्ते। यच्च विभागान्तरं सरूपाः

भा॰ समानश्रुतयः सधर्म्माणः शब्दास्तीव्रमन्दधर्म्मतया भिन्नाः श्रूयन्ते तदुभयं नोपपद्यते नानाभूतानामुत्पद्यमानानामयं धर्म्मो नैकस्य व्यज्यमानस्येति। अस्ति चायं विभागो विभागान्तरञ्च तेन विभागोपपत्तेर्मन्यामहे न प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह शब्दः सन्निविष्टो व्यज्यत इति। द्विविधश्चायं शब्दो वर्णात्मकोध्वनिमात्रश्च, तत्र वर्णात्मनि तावत्॥

सू॰ विकारादेशोपदेशात् संशयः॥ ४१॥

भा॰ 　दध्यत्रेति। केचिदिकार इत्वं हित्वा यत्वमापद्यते इति विकारं मन्यन्ते। केचिदिकारस्य प्रयोगे विषयकृते यदिकारः स्थानं जहाति तत्र यकारस्य प्रयोगं ब्रुवते। संहितायां विषये इकारो न प्रयुज्यते तस्य स्थाने यकारः प्रयुज्यते स आदेश इति। उभयमिदमुपदिश्यते तत्र न ज्ञायते किन्तत्त्वमिति। आदेशोपदेशस्तत्त्वम्। विकारोपदेशे ह्यन्वयस्याग्रहणाद्विकारानुमानम् सत्यन्वये किञ्चिन्निवर्त्तते किञ्चिदुपजायत इति शक्येत विकारोऽनुमातुम्, न चान्वयो गृह्यते, तस्माद्विकारो नास्तीति, भिन्नकरणयोश्च वर्णयोरप्रयोगे प्रयोगोपपत्तिः। *विवृत्तकरण इकारः, ईषत्स्पृष्टकरणो यकारः। ताविमौ पृथक् करणाख्येन

---

* निवृत्तेति क्वचित् पाठः।

भा॰ प्रयत्नेनोच्चारणीयौ तयोरेकस्याप्रयोगे *ऽन्यतरस्य प्रयोग उपपन्न इति अविकारे चाविशेषः । यत्रेमाविकारय-कारौ न विकारभूतौ यतते यच्छति प्रायंस्त इति। इकार इदमिति च। यत्र च विकारभूतौ इदं व्याहरति उभयत्र प्रयोक्तुरविशेषो यत्नः, श्रोतुश्च श्रुतिरित्यादे-शोपपत्तिः। प्रयुज्यमानाग्रहणाच्च न खल्विकारः प्रयु-ज्यमानो यकारतामापद्यमानो गृह्यते। किन्तर्हि इकारस्य प्रयोगे यकारः प्रयुज्यते तस्मादविकार इति। अविकारे च न शब्दान्वाख्यानलोपः। न विक्रियन्ते वर्णा इति नचै-तस्मिन् पक्षे शब्दान्वाख्यानस्यासम्भवो येन वर्णविकारं प्र-तिपद्येमहीति न खलु वर्णस्य वर्णान्तरं कार्य्यम् न †ह्रीका-राद्यकार उत्पद्यते यकारादिकारः। पृथक्स्थानप्रय-त्नोत्पाद्या ह्रीमे वर्णास्तेषामन्योन्यस्य स्थाने प्रयुज्यत इति युक्तम्। एतावद्ध्येतत् परिणामो विकारः स्यात् कार्य्य-कारणभावो वा उभयश्च नास्ति तस्मान्न सन्ति वर्णविका-रा वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्च वर्णविकारानुपपत्तिः अस्तेर्भूः ब्रुवो वचिरिति यथा वर्णसमुदायस्य धातुलक्षणस्य क्वचिद्विषये वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो नाकार्य्यं श-ब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयुज्यते तथा वर्णस्य वर्णा-न्तरमिति ‡इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः ॥

---

* अन्यस्येति क्वचित् पाठः। † नह्रीकारो यकार उत्पद्यते यकार इकार इति क्वचित् पाठः। ‡ अतश्चेति क्वचित् पाठः।

सू॰ प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेः ॥ ४२ ॥

भा॰ प्रकृत्यनुविधानं विकारेषु दृष्टम्। यकारे ह्रस्वदीर्घानुविधानं नास्ति येन विकारत्वमनुमीयत इति ॥

सू॰ न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४३ ॥

भा॰ द्रव्यविकारा न्यूनाः समा अधिकाश्च गृह्यन्ते तद्वदयं विकारो न्यूनः स्यादिति द्विविधस्यापि हेतोरभावादसाधनं दृष्टान्तः। अत्र नोदाहरणसाधर्म्याद्धेतुरस्ति न वैधर्म्यात् अनुपसंहृतश्च हेतुना दृष्टान्तो न साधक इति प्रतिदृष्टान्ते चानियमः प्रसज्येत। यथाऽनडुहस्थानेऽश्वो वोढुं नियुक्तो न तद्विकारो भवति, एवमिवर्णस्य स्थाने यकारः प्रयुक्तो न विकार इति, न चात्र नियमहेतुरस्ति दृष्टान्तः साधको न प्रतिदृष्टान्त इति, द्रव्यविकारोदाहरणञ्च ॥

सू॰ नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४४ ॥

भा॰ अतुल्यानां द्रव्याणां प्रकृतिभावो विकल्पते विकारश्च प्रकृतीरनुविधीयते, न तु इवर्णमनुविधीयते यकारः, तस्मादनुदाहरणं द्रव्यविकार इति।

सू॰ द्रव्यविकारे* वैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥४५॥

---

* विकारवैषम्येति क्वचित् पाठः।

भा० यथा द्रव्यभावेन तुल्यायाः प्रकृते र्विकारवैषम्यम्, एवं वर्णभावेन तुल्यायाः प्रकृते र्विकारविकल्प इति ॥

सू० न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४६ ॥

भा० अयं विकारधर्मो द्रव्यसामान्ये, यदात्मकं द्रव्यं मृद्वा सुवर्णं वा तस्यात्मनोऽन्वये पूर्व्वो व्यूहो निवर्त्तते, व्यूहान्तरञ्चोपजायते तं विकारमाचक्ष्महे। न वर्णसामान्ये कश्चिच्छब्दात्मान्वयी य इत्वं जहाति यत्वञ्चापद्यते तत्र यथा सति द्रव्यभावे विकारवैषम्ये नाऽनडुहोऽश्वो विकारो विकारधर्म्मानुपपत्तेः, एवमिवर्णस्य न यकारो विकारो विकारधर्म्मानुपपत्तेरिति। इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः ॥

सू० विकारप्राप्तानामपुनरावृत्तेः ॥ ४७ ॥

भा० अनुपपन्ना पुनरापत्तिः। कथम्। पुनरापत्तेरननुमानादिति। इकारो यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवति न पुनरिकारस्य स्थाने यकारस्य प्रयोगोऽप्रयोगश्चेत्यत्रानुमानं नास्ति ॥

सू० सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४८ ॥

भा० अननुमानादिति न इदं ह्यनुमानम्, सुवर्णं कुण्डलत्वं हित्वा रुचकत्वमापद्यते रुचकत्वं हित्वा पुनः कुण्डल-

भा० त्वमापद्यते, एवमिकारोऽपि यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवतीति व्यभिचारादननुमानम्, यथा पयो दधिभावमापन्नं पुनः पयो भवति किम्, एवं वर्णानां न पुनरापत्तिः। अथ सुवर्णवत्पुनरापत्तिरिति सुवर्णोदाहरणोपपत्तिश्च न॥

सू० तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ ४९ ॥

भा० अवस्थितं सुवर्णं हीयमानेनोपजायमानेन धर्मेण धर्मि भवति नैवं कश्चिच्छब्दात्मा हीयमानेनेत्वेनोपजायमानेन यत्वेन धर्मी गृह्यते। तस्मात्सुवर्णोदाहरणं नोपपद्यत इति।

सू० वर्णत्वाव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः॥ ॥ ५० ॥

भा० वर्णविकारा अपि वर्णत्वं न व्यभिचरन्ति। यथा सुवर्णविकारः सुवर्णत्वमिति॥

सू० सामान्यवतो धर्मयोगो न सामान्यस्य ॥ ५१ ॥

भा० कुण्डलरुचकौ सुवर्णस्य धर्मौ न सुवर्णत्वस्य एवमिकारयकारौ कस्य वर्णात्मनो धर्मौ वर्णत्वं सामान्यं न तस्येमौ धर्मौ भवितुमर्हतः। न च निवर्त्तमानो धर्म उपजायमानस्य प्रकृतिः। तत्र निवर्त्तमान इकारो न

भा॰ यकारस्योपजायमानस्य प्रकृतिरिति। इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः॥

सू॰ नित्यत्वे विकारादनित्यत्वे चानवस्थानात्॥ ॥५२॥

भा॰ नित्या वर्णा इत्येतस्मिन् पक्षे इकारयकारौ वर्णौ इत्युभयोर्नित्यत्वाद्विकारानुपपत्तिः। अनित्यत्वे विनाशित्वात्कः कस्य विकार इति। अथानित्या वर्णा इति पक्षः एवमप्यनवस्थानं वर्णानाम्, किमिदमनवस्थानं वर्णानाम् उत्पद्य निरोधः। उत्पद्य निरुद्धे इकारे यकार उत्पद्यते यकारे चोत्पद्य निरुद्धे इकार उत्पद्यते इति कः कस्य विकारः तदेतदवगृह्य सन्धाने सन्धाय चावग्रहे वेदितव्यमिति। नित्यपक्षे तु तावत्समाधिः॥

सू॰ नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः॥ ५३॥

भा॰ नित्या वर्णा न विक्रियन्त इति विप्रतिषेधः यथा नित्यत्वे सति किञ्चिदतीन्द्रियं किञ्चिदिन्द्रियग्राह्यमिन्द्रियग्राह्याश्च वर्णा एवं नित्यत्वे सति किञ्चिन्न विक्रियते वर्णास्तु विक्रियन्त इति विरोधादहेतुस्तद्धर्मविकल्पः, नित्यं नोपजायते नापैति अनुपजनापायधर्मकम्, अनित्यं पुनरुपजनापाययुक्तम्, न चान्तरेणोपजनापायौ विकारः सम्भ-

भा॰ वति, तद्यदि वर्णा विक्रियन्ते नित्यत्वमेषां निवर्त्तते। अथ नित्या विकारधर्मत्वमेषां निवर्त्तते सोऽयं विरुद्धो हेत्वाभासो धर्मविकल्प इति, अनित्यपक्षे समाधिः॥

सू॰ अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः॥ ५४॥

भा॰ यथाऽनवस्थायिनां वर्णानां श्रवणम्भवति एवमेषां विकारो भवतीति असम्बन्धादसमर्था अर्थप्रतिपादिका वर्णोपलब्धि र्न विकारेण सम्बन्धादसमर्था या गृह्यमाणा वर्णविकारमनुपपादयेदिति। तत्र यादृगिदं गन्धगुणा पृथिवी एवं शब्दसुखादिगुणापीति तादृगेतद्भवतीति। न च वर्णोपलब्धिर्वर्णनिवृत्तौ वर्णान्तरप्रयोगस्य निवर्त्तिका योऽयमिवर्णनिवृत्तौ यकारस्य प्रयोगो यद्ययं वर्णोपलब्ध्या निवर्त्तते तदा तत्रोपलभमान इवर्णो यत्वमापद्यत इति गृह्यते। तस्माद्वर्णोपलब्धिरहेतुर्वर्णविकारस्येति॥

सू॰ विकारधर्म्मित्वे नित्यत्वाभावात्कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः॥ ५५॥

भा॰ तद्धर्म्मविकल्पादिति न युक्तः प्रतिषेधः, न खलु विकारधर्म्मकं किञ्चित् नित्यमुपलभ्यत इति वर्णोपलब्धिवदिति न युक्तः प्रतिषेधः, अवग्रहे हि दधि अत्रेति प्रयुज्य चिरं स्थित्वा ततः संहितायां प्रयुङ्क्ते दध्यत्रेति, चिरनिवृत्ते चायमिवर्णे

भा॰ यकारः प्रयुज्यमानः कस्य विकार इति प्रतीयते कारणा-भावात्कार्य्याभाव इत्यनुयोगः प्रसज्यतइति। इतश्च वर्ण-विकारानुपपत्तिः॥

सू॰ प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम्॥ ५६॥

भा॰ इकारस्थाने यकारः श्रूयते यकारस्थाने खल्विकारो विधीयते, विध्यति, तद्यदि स्यात् प्रकृतिविकारभावो वर्णानां तस्य प्रकृतिनियमः स्यात् दृष्टो विकारधर्म्मित्वे प्रकृति-नियम इति।

सू॰ अनियमे नियमान्नानियमः॥ ५७॥

भा॰ योऽयं प्रकृतेरनियम उक्तः स नियतो यथाविषयं व्यवस्थितः, नियतत्वान्नियम इति भवति, एवं सत्यनि-यमो नास्ति तत्र यदुक्तं प्रकृत्यनियमादित्येतदयुक्तमिति॥

सू॰ नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रति-षेधः॥ ५८॥

भा॰ नियम इत्यत्रार्थाभ्यनुज्ञा, अनियम इति तस्य प्रति-षेधः। अनुज्ञातनिषिद्धयोश्च व्याघातादनर्थान्तरत्वं न भवति। अनियमस्य नियतत्वान्नियमो न भवतीति ना-त्रार्थस्य तथाभावः प्रतिषिध्यते किन्तर्हि तथाभूतस्या-र्थस्य नियमशब्देनाभिधीयमानस्य नियतत्वान्नियमशब्द

भा॰ एवोपपद्यते सोऽयं नियमादनियमे प्रतिषेधो न भवतीति न चेयं वर्णविकारोपपत्तिः परिणामात्कार्य्यकारणभावाद्वा, किन्तर्हि ॥

सू॰ गुणान्तरापत्त्युपमर्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्वर्णविकारः ॥ ५९ ॥

भा॰ स्थान्यादेशभावादप्रयोगे प्रयोगो विकारशब्दार्थः, स भिद्यते गुणान्तरापत्तिः उदात्तस्यानुदात्त इत्येवमादिः। उपमर्दो नाम एकरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोपजनः। ह्रासो दीर्घस्य ह्रस्वः, वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घः, तयोर्वा प्लुतः। लेशो लाघवं स्त इत्यस्तेर्विकारः। श्लेष आगमः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा। एत एव विशेषा विकारा इति। एत एवादेशा-एते चेद्विकारा उपपद्यन्ते तर्हि वर्णविकारा इति ॥

सू॰ ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ६० ॥

भा॰ यथादर्शनं विकृता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति। विभक्ति र्द्वयी नामिक्याख्यातिकी च, ब्राह्मणः पचतीत्युदाहरणम्, उपसर्गनिपातास्तर्हि न पदसंज्ञाः लक्षणान्तरं वाच्यमिति, शिष्यते च खलु नामिक्या विभक्तेरव्ययाल्लोपः तयोः पदसंज्ञार्थमिति पदेनार्थसम्प्रत्यय इति प्रयोजनम् नामपदञ्चाधिकृत्य परीक्षा गौरिति पदं खल्विदमुदाहरणम् ॥

सू० तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात् संशयः ॥ ६१ ॥

भा० अविनाभाववृत्तिः सन्निधिः अविनाभावेन वर्त्तमानासु व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न ज्ञायते किमन्यतमः पदार्थः उत सर्व्व इति। शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात्पदार्थावधारणम् तस्मात् ॥

सू० याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्युपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः ॥ ६२ ॥

भा० व्यक्तिः पदार्थः कस्मात् याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचारादुपचारः प्रयोगः। या गौस्तिष्ठति या गौर्निषस्पेति नेदं वाक्यं जातेरभिधायकमभेदात् द्रव्याभिधायकम्, गवां समूह इति भेदात् द्रव्याभिधानं न जातेरभेदात्, वैद्याय गां ददातीति द्रव्यस्य त्यागो न जातेरमूर्त्तत्वात् प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च, परिग्रहः स्वत्वेनाभिसम्बन्धः, कौण्डिन्यस्य गौ ब्राह्मणस्य गौरिति द्रव्याभिधाने द्रव्यभेदात् सम्बन्धभेद इति उपपन्नमभिन्ना तु जातिरिति, सङ्ख्या दश गावो विंशतिर्गाव इति भिन्नं द्रव्यं सङ्ख्यायते न जातिरभेदादिति, वृद्धिः कारणवतो द्रव्यस्यावयवोपचयः अवर्द्धत गौरिति निरवयवा तु जातिरिति, एतेनापचयो व्याख्यातः, वर्णः शुक्ला गौः कपिला गौरिति द्रव्यस्य गुणयोगो न सामा-

भा० यथा, यत्राह: गौर्विन्ने गोत्वमिति द्रव्याद्धि [illegible] न जातेरिति। अनुबन्धः सरूपप्रजननसन्तानो गौ गौं जनयतीति तदुत्पत्तिधर्मत्वाद्द्रव्ये युक्तं न जातौ विपर्ययादिति। द्रव्यं व्यक्तिरिति हि नार्थान्तरम्, अस्य प्रतिषेधः॥

सू० न तदनवस्थानात् ॥ ६३ ॥

भा० न व्यक्तिः पदार्थः। कस्मादनवस्थानात् [illegible] [illegible] गोशब्दार्थो या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णेति न द्रव्यमात्रमविशिष्टं जात्या विनाऽभिधीयते, किन्तर्हि जातिविशिष्टं, तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः, एवं समूहादिषु द्रष्टव्यम्। यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं तर्हि व्यक्तावुपचार इति। निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारो दृश्यते

सू० सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्य-
ाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराज-
सक्तुचन्दनगङ्गा*शाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः ॥ ६४ ॥

अतद्भावेऽपि तदुपचार इत्यतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधानमिति, सहचरणाद्यष्टिकां भोजयेति यष्टिकासहचरितो ब्राह्मणोऽभिधीयत इति, स्थानात् मञ्चाः क्रोश-

* [illegible]वेति क्वचित् पाठः।

न्तीति मञ्चस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते, ।

वीरणेषु व्यूह्यमानेषु कटं करोतीति, वृत्तात् यमो राजा कुबेरो राजेति तद्वर्तत इति, मानात् आढकेन मिताः सक्तवः आढकसक्तव इति, धारणात् तुलया धृतं चन्दनं तुलाचन्दनमिति, सामीप्यात् गङ्गायां गावश्चरन्तीति देशोऽभिधीयते सन्निकृष्टः, योगात् कृष्णेन रागेण युक्तः *शाटकः कृष्ण इत्यभिधीयते, साधनात् अन्नं प्राणा इति। आधिपत्यात् अयं पुरुषः कुलं अयं गोत्रमिति तत्रायं सहचरणाद्योगाद्वा जातिशब्दो व्यक्तौ प्रयुज्यत इति यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तिरर्थोऽस्तु तर्हि ॥

सू॰ आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥६५॥

भा॰ आकृतिः पदार्थः कस्मात् तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः। सत्त्वावयवानां तदवयवानाञ्च नियतो व्यूह आकृतिः तस्यां गृह्यमाणायां सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति अयं गौरयमश्व इति नागृह्यमाणायाम्, यस्य ग्रहणात् सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति तं शब्दोऽभिधातुमर्हति सोऽस्यार्थ इति नैतदुपपद्यते यस्य जात्या योगस्तदत्र जातिविशिष्टमभिधीयते गौरिति। न चावयवव्यूहस्य जात्या योगः, कस्य तर्हि नियतावयवव्यूहस्य द्रव्यस्य, तस्मान्नाकृतिः पदार्थः। अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः।

---

* शाटक इति क्वचित् पाठः।

जातिः ॥ ६६ ॥

भा॰ जातिः पदार्थः, कस्मात्, व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि मृद्गवके प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति । गां प्रोक्षय गामानय गां देहीति नैतानि मृद्गवके प्रयुज्यन्ते कस्मात् जातेरभावात् । अस्ति हि तत्र व्यक्तिरस्त्याकृतिः यदभावात् तत्रासम्प्रत्ययः स पदार्थ इति ॥

सू॰ नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६७ ॥

भा॰ जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं शुद्धं गृह्यते तस्मान्न जातिः पदार्थ इति । न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यम् कः खल्विदानीं पदार्थ इति ॥

सू॰ व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६८ ॥

भा॰ तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यते प्रधानाङ्गभावस्यानियमेन पदार्थत्वमिति । यदा हि भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा व्यक्तिः प्रधानमङ्गन्तु जात्याकृती । यदा तु भेदोऽविवक्षितः सामान्यगतिस्तदा जातिः प्रधानमङ्गन्तु व्यक्त्याकृती लोकते तदेतद्बहुलं प्रयोगेस्वाकृतेस्तु* प्रधानभाव †उत्प्रेक्षितव्यः । कथं पुन र्ज्ञायते नाना व्यक्त्याकृतिजातय इति लक्षणभेदात् तत्र तावत् ॥

---

* प्रयोगे व्यक्त्याकृतेस्तु इति क्वचित्पाठः । † उपेक्षितव्य इति क्वचित्पाठः ।

सू॰ व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्त्तिः ॥ [illegible] ॥

भा॰ व्यज्यत इति व्यक्तिरिन्द्रियग्राह्येति न सर्वं द्रव्यं व्यक्तिः। यो गुणविशेषाणां स्पर्शान्तानां गुरुत्वघनत्वद्रवत्वसंस्काराणामव्यापिनः परिमाणस्याश्रयो यथासम्भवं तद्द्रव्यम् मूर्त्तिः मूर्च्छितावयवत्वादिति ॥

सू॰ आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ७० ॥

भा॰ यया जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात्। सा च नान्या सत्त्वावयवानां तदवयवानाञ्च नियताद्व्यूहादिति नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गं शिरसा पादेन गामनुमिन्वन्ति। नियते च सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायत इति। अनाकृतिव्यङ्ग्यायां जातौ मृत्सुवर्णं रजतमित्येवमादिष्वाकृतिर्निवर्त्तते जहाति पदार्थत्वमिति ॥

सू॰ समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ७१ ॥

भा॰ या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु यया बहूनीतरेतरतो न व्यावर्त्तन्ते योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत् सामान्यम्। यच्च केषाञ्चिदभेदं कुतश्चिद्भेदं करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति ॥ २ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ * ॥

समाप्तश्चायं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भा०। परीक्षितानि प्रमाणानि, प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यते तच्च आत्मादीत्यात्मा विविच्यते। किं देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनासङ्घातमात्रमात्मा आहोस्वित्तद्व्यतिरिक्त इति, कुतः संशयः व्यपदेशस्योभयथासिद्धेः क्रियाकरणयोः कर्त्रा सम्बन्धस्याभिधानं व्यपदेशः स द्विविधः अवयवेन समुदायस्य मूलैर्वृक्षस्तिष्ठति स्तम्भैः प्रासादो ध्रियत इति। अन्येनान्यस्य व्यपदेशः परशुना वृश्चति प्रदीपेन पश्यति। अस्ति चायं व्यपदेशः चक्षुषा पश्यति मनसा विजानाति बुद्ध्या विचारयति शरीरेण सुखदुःखमनुभवतीति तत्र नावधार्यते किमवयवेन समुदायस्य देहादिसङ्घातस्य अथान्येनान्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वेति अन्येनायमन्यस्य व्यपदेशः कस्मात्॥

सू० दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्॥ १॥

भा०। दर्शनेन *कश्चिदर्थो गृहीतः स्पर्शनेनापि सोऽर्थो गृह्यते यमहमद्राक्षं चक्षुषा तं स्पर्शनेनापि स्पृशामीति यमस्प्राक्षं स्पर्शनेन तं चक्षुषा पश्यामीति, एकविषयाविमौ प्रत्ययावेककर्तृकौ प्रतिसन्धीयेते न च सङ्घातकर्तृकौ नेन्द्रियेणैककर्तृकौ। तद्योऽसौ चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण चैकार्थस्य ग्रहीता भिन्ननिमित्तावनन्यकर्तृकौ प्रत्ययौ समानविषयौ प्रतिसन्दधाति सोऽर्थान्तरभूत आत्मा। कथं पुनर्नेन्द्रियेणैककर्तृकौ इन्द्रियं खलु स्वं स्वं विषयग्रहणमनन्यकर्तृकं प्रतिसन्धातुमर्हति नेन्द्रियान्तरस्य विषयान्तर-

* आत्मदर्शी गृहीत इति क्वचित् पाठः।

आत्मा व्यतिरिक्त इति । कथं न सङ्घातकर्तृकौ एकः खल्वयं भिन्ननिमित्तौ स्वात्मकर्तृकौ प्रत्ययौ प्रतिसंहितौ वेदयते न सङ्घातः कस्मात् अनिवृत्तं हि सङ्घाते प्रत्येकं विषयान्तरग्रहणस्याप्रतिसन्धानमिन्द्रियान्तरेणैवेति ॥

सू० न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

भा० न देहादिसङ्घातादन्यश्चेतनः, कस्मात् विषयव्यवस्थानात् व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि चक्षुष्यसति रूपं न गृह्यते सति च गृह्यते । यच्च यस्मिन्नसति न भवति सति भवति तस्य तदिति विज्ञायते । तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः चक्षू रूपं पश्यति एवं *घ्राणादिष्वपीति तानीन्द्रियाणीमानि स्वस्वविषयग्रहणाच्चेतनानि इन्द्रियाणां भावाभावयो विषयग्रहणस्य तथाभावात् एवं सति किमन्येन चेतनेन †सन्दिग्धत्वादहेतुः योऽयमिन्द्रियाणां भावाभावयो विषयग्रहणस्य तथाभावः स किञ्चेतनत्वादाहोस्विच्चेतनोपकरणानां ग्रहणनिमित्तत्वादिति सन्दिह्यते, चेतनोपकरणत्वेऽपीन्द्रियाणां ग्रहणनिमित्तत्वाद्भवितुमर्हति यथोक्तं विषयव्यवस्थानादिति ॥

सू० तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

भा० यदि खल्वेकमिन्द्रियमव्यवस्थितविषयं सर्वज्ञं सर्वावि-

* क्वचित् पाठः ।

† सन्दिग्धत्वादहेतुरिति क्वचित् नोपलभ्यते ।

भा॰ यद्यपि चेतनं स्यात्, कस्मातोऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नु-
यात्। यस्मात्तु व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि तस्मात्तेभ्यो-
ऽन्यश्चेतनः सर्व्वज्ञः सर्व्वविषयग्राही विषयव्यवस्थितितोऽनु-
मीयते। तत्रेदमभिज्ञानमप्रत्याख्येयं चेतनवृत्तमुदाह्रि-
यते रूपदर्शी खल्वयं रसं गन्धं वा पूर्व्वगृहीतमनुमिनोति।
गन्धप्रतिसंवेदी च रूपरसावनुमिनोति। एवं विषयशेषेऽपि
*वाच्यम्। रूपं दृष्ट्वा गन्धं जिघ्रति घ्रात्वा च गन्धं रूपं
पश्यति। तदेवमनियतपर्य्यायं सर्व्वविषयग्रहणमेकचेतना-
धिकरणमनन्यकर्तृकं प्रतिसन्धत्ते प्रत्यक्षानुमानागमसं-
शयप्रत्ययांश्च नानाविषयान् स्वात्मकर्तृकान् प्रतिसन्धाय
वेदयते सर्व्वार्थविषयञ्च शास्त्रं प्रतिपद्यते। अर्थमविषय-
भूतं श्रोत्रस्य क्रमभाविनो वर्णान् श्रुत्वा पदवाक्यभावं प्रति-
सन्धाय शब्दार्थव्यवस्थाञ्च बुध्यमानोऽनेकविषयमर्थजातम-
ग्रहणीयमेकैकेनेन्द्रियेण गृह्णाति। सेयं सर्व्वज्ञस्य ज्ञेया व्यव-
स्थाऽनुपदं न शक्या परिक्रमितुम्। आकृतिमात्रन्तूदाहृतम्।
तत्र यदुक्तमिन्द्रियचैतन्ये सति किमन्येन चेतनेन तदयुक्तं
भवति। इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा न देहादि-
सङ्घातमात्रम्॥

सू॰ शरीरदाहे पातकाभावात्॥ ४॥

भा॰ शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनासङ्घातः प्राणिभूतो
गृह्यते प्राणिभूतं शरीरं दहतः प्राणिहिंसाकृतं पापं पात-

---

* बोध्यमिति वर्ज्जित पाठः।

भा॰ कश्चिदुत्पत्तिनिरोधाभावः सत्त्वस्य कस्यचिदुपलभ्यमानस्य तस्य तत्र चाभावात्, शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाप्रबन्धे सत्त्वान्यः सङ्घात-मुत्पद्यतेऽन्यो निरुध्यते उत्पादनिरोधसन्ततिभूतः प्रबन्धो नान्यत्वं बाधते, देहादिसंघातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वात्। अन्यत्वाधिष्ठानो ह्यसौ प्रख्यायत इति एवं सति यो देहादि सङ्घातः प्राणिभूतो हिंसां करोति नासौ हिंसाफलेन सम्बध्यते, यश्च सम्बध्यते न तेन हिंसा कृता, तदेवं सत्त्वभेदे कृत-हानमकृताभ्यागमः प्रसज्यते सति तु सत्त्वोत्पादे सत्त्वनिरोधे चाकर्मनिमित्तः सत्त्वसर्गः प्राप्नोति। तत्र मुक्त्यर्थो ब्रह्मचर्य्य-वासो न स्यात्। तद्यदि देहादिसंघातमात्रं स्यात् शरीर-दाहे पातकं न भवेत् अनिष्टञ्चैतत् तस्माद्देहादिसङ्घात-व्यतिरिक्त आत्मा नित्य इति॥

सू॰ तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात्॥४॥

भा॰ यस्यापि नित्येनात्मना सात्मकं शरीरं दह्यते तस्यापि शरीरदाहे पातकं न भवेद्दग्धुः, कस्मात् नित्यत्वादात्मनः न जातु कश्चिन्नित्यं हिंसितुमर्हति अथ हिंस्यते नित्यत्व-मस्य न भवति, सेयमेकस्मिन् पक्षे हिंसा निष्फला अन्यस्मिं-स्त्वनुपपन्नेति॥

सू॰ न कार्य्याश्रयकर्तृवधात्॥६॥

भा॰ न ब्रूमो नित्यस्य सत्त्वस्य वधो हिंसा, अपितु अनुच्छित्ति-धर्मकस्य सत्त्वस्य कार्य्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च

भा॰ कर्तृत्वानुपघातः पीडा वैकल्यलक्षणः प्रबन्धोच्छेदो वा प्रमापणलक्षणो वा बधो हिंसेति, कार्य्यन्तु सुखदुःखसंवेदनं तस्यायतनमधिष्ठानमाश्रयः शरीरम्। कार्य्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्त्तृणामिन्द्रियाणां बधो हिंसा न नित्यस्यात्मनः। तत्र यदुक्तं तदभावः सात्मकप्रदाहेपि तन्नित्यत्वादित्येतदयुक्तम्। यस्य सत्वोच्छेदो हिंसा तस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्च दोषः। एतावच्चैतत् स्यात्। सत्वोच्छेदो वा हिंसा अनुच्छित्तिधर्म्मकस्य सत्वस्य कार्य्याश्रय कर्त्तृवधो वा न कल्पान्तरमन्यदस्ति सत्वोच्छेदश्च प्रतिषिद्धः तत्र किमन्यच्छेषं यथाभूतमिति। अथवा कार्य्याश्रय कर्त्तृवधादिति कार्य्याश्रयो देहेन्द्रियबुद्धिसङ्घातो नित्यस्यात्मनस्तत्र सुखदुःखप्रतिसम्वेदनं तस्याधिष्ठानमाश्रय स्तदायतनं तद्भवति न ततोऽन्यदिति स एव कर्त्ता तन्निमित्ताहि सुखदुःखसम्वेदनस्य निर्वृत्तिः न तमन्तरेणेति तस्य बध उपघातः पीडा प्रमापणं वा हिंसा न नित्यत्वेनात्मोच्छेदः। तत्र यदुक्तं तदभावः सात्मकप्रदाहेपि तन्नित्यत्वादेतन्नेति। इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा॥

सू॰ सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात्॥ ७॥

भा॰ पूर्व्वापरयोर्विज्ञानयोरेकविषये प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम्। तमेवैतर्हि पश्यामि यमज्ञासिषं स एवायमर्थ

भा॰ इति। सव्येन चक्षुषा *दृष्टमितरेणापि चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात्। यमद्राक्षं तमेवैतर्हि पश्यामीति। इन्द्रियचैतन्ये तु नान्यदृष्टमन्यः प्रत्यभिजानातीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः †अस्ति त्विदं प्रत्यभिज्ञानं तस्मादिन्द्रियव्यतिरिक्तश्चेतनः॥

सू॰ नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात्॥ ॥८॥

भा॰ एकमिदं चक्षुर्मध्ये नासास्थिव्यवहितं तस्यान्तौ गृह्यमाणौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतः मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्येव॥

सू॰ एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम्॥९॥

भा॰ एकस्मिन्नुपहते चोद्धृते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते चक्षुर्विषयग्रहणलिङ्गम् तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः॥

सू॰ अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः॥१०॥

भा॰ एकविनाशे द्वितीयाविनाशादित्यहेतुः कस्मात् वृक्षस्य हि कासुचिच्छाखासु छिन्नासूपलभ्यत एव वृक्षः॥

---

* दृष्टमेतरेणापीति क्वचित् पाठः।
† अस्तित्वमिति क्वचित् पाठः।

सू॰ दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

भा॰ न कारणद्रव्यस्य विभागे कार्य्यद्रव्यमवतिष्ठते नित्यत्वप्रसङ्गात् बह्वव्यवयविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनाशः। येषां कारणान्यविभक्तानि तान्यवतिष्ठन्ते अथवा दृश्यमानार्थविरोधो दृष्टान्तविरोधः मृतस्य हि शिरःकपाले द्वाववटौ नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने भेदेन गृह्येते न चैतदेकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते सम्भवति अथवैकविनाशस्यानियमाद्द्वाविमावर्थौ तौ च पृथगावरणोपघातौ अनुमीयेते विभिन्नाविति, अवपीडनाच्चैकस्य चक्षुषोरश्मिविषयसन्निकर्षस्य भेदाद् दृश्यभेद इव गृह्यते तच्चैकत्वे विरुध्यते, अवपीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसन्धानमिति तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः अनुमीयते चायं देहादिसङ्घातव्यतिरिक्तश्चेतन इति ॥

सू॰ इन्द्रियान्तर विकारात् ॥ १२ ॥

भा॰ कस्यचिदम्लफलस्य गृहीतसाहचर्य्ये रूपे गन्धे वा केनचिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनस्येन्द्रियान्तरस्य विकारः रसानुस्मृतौ रसगर्द्धिप्रवर्त्तितोदन्तोदकसंप्लवभूतो गृह्यते तस्येन्द्रियचैतन्येऽनुपपत्तिः, नान्यदृष्टमन्यः स्मरति ॥

सू॰ न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

भा॰ स्मृतिर्नाम धर्मो निमित्तादुत्पद्यते तस्याः स्मर्त्तव्यो विषयः तत्कृत इन्द्रियान्तरविकारो नात्मकृत इति॥

सू॰ तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः॥ १४ ॥

भा॰ तस्या आत्मगुणत्वे सति सद्भावादप्रतिषेध आत्मनः यदि स्मृतिरात्मगुणः एवं सति स्मृतिरुपपद्यते नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति, इन्द्रियचैतन्ये तु नानाकर्त्तृकाणां विषयग्रहणानामप्रतिसन्धानम्। प्रतिसन्धाने वा विषयव्यवस्थानुपपत्तिः, एकस्तु चेतनोऽनेकार्थदर्शी भिन्ननिमित्तः पूर्वदृष्टमर्थं स्मरतीति एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानात् स्मृतेरात्मगुणत्वे सति सद्भावः विपर्य्यये चानुपपत्तिः। स्मृत्याश्रयाः प्राणभृतां सर्वे व्यवहाराः आत्मलिङ्गमुदाहरणमात्रमिन्द्रियान्तरविकार इति॥

सू॰ अपरिसङ्ख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य॥ १५ ॥

भा॰ अपरिसङ्ख्याय च स्मृतिविषयमिदमुच्यते न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वादिति येयं स्मृतिरगृह्यमाणेऽर्थे अज्ञासिषमहममुमर्थमिति। एतस्या ज्ञातृज्ञानविशिष्टः पूर्व्वज्ञातोर्थो विषयो नार्थमात्रम् ज्ञातवानहममुमर्थमसावर्थो मया ज्ञातः ज्ञातमस्मिन्नर्थे मम ज्ञानमभूदिति चतुर्विधमेतद्वाक्यं स्मृतिविषयज्ञापकं समानार्थम् सर्व्वत्र खलु ज्ञा-

भा॰ मा ज्ञानं ज्ञेयं च दृश्यते अथ प्रत्यक्षेऽर्थे या स्मृति स्तथा-
त्रीणि ज्ञानान्येकस्मिन्नर्थे प्रतिसन्धीयन्ते समानकर्त्तृकाणि
न नानाकर्त्तृकाणि नाकर्त्तृकाणि. किन्तर्ह्येककर्त्तृकाणि
अद्राक्षममुमर्थं यमेवैतर्हि पश्यामि अद्राक्षमिति दर्शनं
दर्शनसम्बिच्च, न खल्वसम्बिदिते स्वे दर्शने स्यादेतदद्राक्ष-
मिति, ते खल्वेते द्वे ज्ञाने यमेवैतर्हि पश्यामीति तृतीयं ज्ञा-
नमेवमेकोऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञानै र्युज्यमानो नाकर्त्तृको न नाना-
कर्त्तृकः किन्तर्ह्येककर्त्तृक इति, सोऽयं स्मृतिविषयोऽपरि-
सङ्ख्यायमानो विद्यमानः प्रज्ञातोर्थः प्रतिषिध्यते नास्त्या-
त्मा स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वादिति न चेदं स्मृतिमात्रं स्मर्त्त-
व्यमात्रविषयं वा इदं खलु ज्ञानप्रतिसन्धानवत् स्मृतिप्रति-
सन्धानमेकस्य सर्वविषयत्वात् एकोऽयं ज्ञाता सर्वविषयः
स्वानि ज्ञानानि प्रतिसन्धत्ते अमुमर्थं ज्ञास्याम्यमुमर्थं वि-
जानाम्यमुमर्थमज्ञासिषममुमर्थं जिज्ञासमानश्चिरमज्ञात्वा-
ऽध्यवस्यत्यज्ञासिषमिति एवं स्मृतिमपि त्रिकालविशिष्टां
सुस्मूर्षाविशिष्टाञ्च प्रतिसन्धत्ते संस्कारसन्ततिमात्रेतु सत्वे
उत्पद्योत्पद्य संस्कारास्तिरोभवन्ति स नास्त्येकोपि संस्का-
रोयस्त्रिकालविशिष्टं ज्ञानं स्मृतिञ्चानुभवेत्। न चा-
नुभवमन्तरेण ज्ञानस्य स्मृतेश्च प्रतिसन्धानमहं ममेति
चोत्पद्यते देहान्तरवत् अतोऽनुमीयते अस्त्येकः सर्वविषयः
प्रतिदेहं स्वज्ञानप्रबन्धं स्मृतिप्रबन्धञ्च प्रतिसन्धत्ते इति
यस्य देहान्तरेषु वृत्तेरभावान्न प्रतिसन्धानं भवतीति ॥

सू॰ नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

भा॰ न देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा कस्मात् आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात्। दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपादकानां हेतूनां मनसि सम्भवो यतः मनो हि सर्व्वविषयमिति तस्मान्न शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मेति ॥

सू॰ ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

भा॰ ज्ञातुः खलु ज्ञानसाधनान्युपपद्यन्ते चक्षुषा पश्यति घ्राणेन जिघ्रति स्पर्शनेन स्पृशति एवमन्तुः सर्व्वविषयस्य मतिसाधनमन्तःकरणभूतं सर्व्वविषयं विद्यते येनायं मन्यत इति। एवं सति ज्ञातर्य्यात्मसंज्ञा न मृष्यते मनःसंज्ञाऽभ्यनुज्ञायते मनसि च मनःसंज्ञा न मृष्यते मतिसाधनं त्वभ्यनुज्ञायते तदिदं संज्ञाभेदमात्रं नार्थे विवाद इति प्रत्याख्याने वा सर्व्वेन्द्रियविलोपप्रसङ्गः अथ मन्तुः सर्व्वविषयस्य मतिसाधनं सर्वविषयं प्रत्याख्यायते नास्तीति। एवं रूपादिविषयग्रहणसाधनान्यपि न सन्तीति सर्वेन्द्रियविलोपः प्रसज्यत इति ॥

सू॰ नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

भा॰ योऽयं नियम इष्यते रूपादिग्रहणसाधनान्यस्य स-

भा॰ न्ति मतिसाधनं सर्वविषयं प्राप्नोतीति, अयं निरनुमानो नास्यानुमानमस्ति येन नियमं प्रतिपद्यामह इति। रूपादिभ्यश्च विषयान्तरं सुखादयस्तदुपलब्धौ करणान्तरसद्भावः, यथा चक्षुषा गन्धो न गृह्यत इति करणान्तरं घ्राणम्, एवञ्चक्षुर्घ्राणाभ्यां रसो न गृह्यत इति करणान्तरं रसनम् एवं शेषेषु तथा चक्षुरादिभिः सुखादयो न गृह्यन्त इति करणान्तरेण भवितव्यम् तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गम्। यच्च सुखाद्युपलब्धौ करणं तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गम् तस्येन्द्रियमिन्द्रियं प्रति सन्निधेरसन्निधेर्न युगपज्ज्ञानान्युत्पद्यन्ते तत्र यदुक्तमात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि संभवादिति तदयुक्तम् किं पुनरयं देहादिसङ्घातादन्योऽनित्य उतानित्य इति कुतः संशयः उभयथा दृष्टत्वात् संशयः। विद्यमानमुभयथा भवति नित्यमनित्यञ्च प्रतिपादिते चात्मसद्भावे संशयानिवृत्तेरिति आत्मसद्भावे हेतुभिरेवास्य प्राग्देहभेदादवस्थानं सिद्धम् ऊर्द्धमपि देहभेदादवतिष्ठते कुतः॥

सू॰ पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धात् जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः॥ १९॥

भा॰ जातः खल्वयं कुमारकोऽस्मिन् जन्मन्यगृहीतेषु हर्षभयशोकहेतुषु हर्षभयशोकान् प्रतिपद्यते लिङ्गानुमेयान् ते च स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते नान्यथा स्मृत्यनुबन्धश्च पूर्वाभ्या-

भा॰ समभ्यासेन न भवति पूर्वाभ्यासश्च पूर्वजन्मनि सति नान्यथेति सिध्यत्येतत्, अवतिष्ठतेऽयमूर्द्ध्वं शरीरभेदादिति ॥

सू॰ पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवत्तद्विकारः ॥ ॥ २०.॥

भा॰ यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोधसंमीलनं विकारो भवति एवमनित्यस्यात्मनो हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तिर्विकारः-स्यात् हेत्वभावादयुक्तम् अनेन हेतुना पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवदनित्यस्यात्मनो हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति, नात्रोदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनहेतु र्न वैधर्म्यादस्ति हेत्वभावादसंबद्धार्थकमपार्थकमुच्यत इति । दृष्टान्ताच्च हर्षादिनिमित्तस्यानिवृत्तिः या चेयमासेवितेषु विषयेषु हर्षादिसम्प्रतिपत्तिः स्मृत्यनुबन्धकृता प्रत्यात्मं गृह्यते सेयं पद्मादिसंमीलनदृष्टान्तेन न निवर्त्तते यथा चेयं न निवर्त्तते तथा जातस्यापीति, क्रियाजातश्च पर्णविभागः संयोगप्रबोधः,* संमीलने क्रियाहेतुश्चानुमेयः । एवञ्च सति किं दृष्टान्तेन प्रतिषिध्यते । अथ निर्निमित्ताः पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकार इति मतम् एवमात्मनोऽपि हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति तच्च ॥

सू॰ नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ २१ ॥

---

* पर्णविभाग संयोगौ प्रबोध संमीलने इति पाठः साधुः ।

भा॰ उष्णादिषु सत्सु भावात् असत्स्वभावात् तन्निमित्ताः पञ्चभूतानुग्रहेण निर्वृत्तानां पद्मादीनां प्रबोधसम्मीलन विकारा निमित्ताद्भवितुमर्हन्ति न निमित्तमन्तरेण, न चान्यत् पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धान्निमित्तमस्तीति। नचोत्पत्तिनिरोधकारणानुमानमात्मनो दृष्टान्तात् न हर्षादीनां निमित्तमन्तरेणोत्पत्तिः नोष्णादिवन्निमित्तान्तरोपादानं हर्षादीनां तस्मादयुक्तमेतत् इतश्च नित्य आत्मा॥

सू॰ प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्॥ २२॥

भा॰ जातमात्रस्य वत्सस्य प्रवृत्तिलिङ्गः स्तन्याभिलाषो गृह्यते स च नान्तरेणाहाराभ्यासम्। कया युक्त्या, दृश्यते हि शरीरिणां क्षुधापीड्यमानानामाहाराभ्यासकृतात् स्मरणानुबन्धादाहाराभिलाषः, न च पूर्वशरीरमन्तरेणासौ जातमात्रस्योपपद्यते, तेनानुमीयते भूतपूर्वं शरीरं यत्रानेनाहारोऽभ्यस्त इति। स खल्वयमात्मा पूर्वशरीरात् प्रेत्य शरीरान्तरमापन्नः क्षुत्पीडितः पूर्व्वाभ्यस्तमाहारमनुस्मरन् स्तन्यमभिलषति तस्मान्न देहभेदादात्मा भिद्यते भवत्येवोर्द्ध्वं देहभेदादिति॥

सू॰ अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्॥ २३॥

भा॰ यथा खलु अयोऽभ्यासमन्तरेणायस्कान्तमुपसर्पति, एव-

भा॰ आहाराभ्यासमन्तरेण बालः स्तन्यमभिलषति, किमिदमयसोऽयस्कान्ताभिस*र्पणं निर्निमित्तमथ निमित्तादिति निर्निमित्तत्वात् ॥

सू॰ नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥२४॥

भा॰ यदि निर्निमित्तं लोष्टादयोऽयस्कान्तमुपसर्पेयुः न जातु नियमे कारणमस्तीति अथ निमित्तात् तत्केनोपलभ्यत इति क्रियालिङ्गः क्रियाहेतुः क्रियानियमलिङ्गश्च क्रियाहेतुनियमः तेनान्यत्रप्रवृत्त्यभावः बालस्यापि नियतमुपसर्पणं क्रियोपलभ्यते न च स्तन्याभिलाषलिङ्गमन्यदाहाराभ्यासकृतात् स्मरणानुबन्धात्। निमित्तं दृष्टान्तेनोपपाद्यते न चासति निमित्ते कस्यचिदुत्पत्तिः, न च दृष्टान्तो दृष्टमभिलाषहेतुं बाधते, तस्मादयसोऽयस्कान्ताभिगमनमदृष्टान्त इति, अयसः खल्वपि नान्यत्र प्रवृत्तिर्भवति न जात्वयो लोष्टमुपसर्पति किं कृतोऽस्य नियम इति यदि कारणनियमः स च क्रियानियमलिङ्गः एवं बालस्यापि नियतविषयोऽभिलाषः कारणनियमाद्भवितुमर्हति तच्च कारणमभ्यस्तस्मरणमन्यद्वेति दृष्टेन विशिष्यते दृष्टो हि शरीरिणामभ्यस्तस्मरणादाहाराभिलाष इति। इतश्च नित्य आत्मा कस्मात्॥

---

* गमनमिति क्वचित् पाठः।

सू॰ वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

भा॰ सरागो जायत इत्यर्थादापद्यते अयं जायमानो रागानुबद्धो जायते रागस्य पूर्व्वानुभूतविषयानुचिन्तनं योनिः पूर्व्वानुभवस्य विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनि शरीरमन्तरेण नोपपद्यते, सोयमात्मा पूर्व्वशरीरानुभूतान् विषयाननुस्मरन् तेषु तेषु रज्यते तथा चायं द्वयोर्जन्मनोः प्रतिसन्धिः, एवं पूर्व्वशरीरस्य पूर्वतरेण पूर्व्वतरस्य पूर्वतमेनेत्यादिना ऽनादिश्चेतनस्य शरीरयोगः अनादिश्च रागानुबन्ध इति सिद्धं नित्यत्वमिति। कथं पुनर्ज्ञायते पूर्व्वविषयानुचिन्तनजनितोजातस्य रागो न पुनः ॥

सू॰ सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

भा॰ यथोत्पत्तिधर्म्मकस्य द्रव्यस्य गुणाः कारणत उत्पद्यन्ते तथोत्पत्तिधर्म्मकस्यात्मनो रागः कुतश्चिदुत्पद्यते, अत्रायमुदितानुवादोनिदर्शनार्थः ॥

सू॰ न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् ॥ २७ ॥

भा॰ न खलु सगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनो रागस्य च, कस्मात् सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम्। अयं खलु प्राणिनां विषयानासेवमानानां सङ्कल्पजनितो रागो जायते

भा॰ सङ्कल्पस्तु पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनयोनिः, तेनानुमीयते जातस्यापि पूर्वानुभूतार्थचिन्तनकृतो राग इति। आत्मोत्पादाधिकरणात्तु रागोत्पत्तिर्भवन्ती सङ्कल्पादन्यस्मिन् रागकारणे सति वाच्या कार्यद्रव्यगुणवत् न चात्मोत्पादः सिद्धो नापि सङ्कल्पादन्यद्रागकारणमस्ति। तस्मादयुक्तं सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिरिति, अथापि सङ्कल्पादन्यद्रागकारणं धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपादीयते तथापि पूर्वशरीरयोगोऽप्रत्याख्येयः। तत्र हि तस्य *निर्वृत्तिः नास्मिन् जन्मनि तन्मयत्वाद्राग इति विषयाभ्यासः खल्वयं भावनाहेतुः तन्मयत्वमुच्यत इति जातिविशेषाच्च रागविशेष इति, कर्म खल्विदं जातिविशेषनिर्वर्त्तकम् तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं विज्ञायते, तस्मादनुपपन्नं सङ्कल्पादन्यद्रागकारणमिति, अनादिश्चेतनस्य शरीरयोग इत्युक्तं, स्वकृतकर्मनिमित्तं चास्य शरीरं सुखदुःखाधिष्ठानं तत् परीक्ष्यते किं घ्राणादिवदेकप्रकृतिकम् उत नानाप्रकृती†ति, कुतः संशयः, विप्रतिपत्तेः संशयः, पृथिव्यादीनि भूतानि संख्याविकल्पेन शरीरप्रकृतिरिति प्रतिजानत इति किमत्र तत्त्वम्॥

सू॰ पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः॥ २८॥

भा॰ तत्र मानुषं शरीरं पार्थिवम्। कस्मात् गुणान्तरोप-

---

* निर्वृत्तिरिति क्वचित् पाठः। † प्रकृतिकमिति क्वचित् पाठः।

भा॰ गन्धो गन्धवती पृथिवी गन्धवच्छरीरम् अबादीनामगन्धत्वात् तन्न प्रकृत्यगन्धत्वात् न त्विदमबादिभिरसंसृष्टया पृथिव्यारब्धं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्पत इत्यतः पञ्चानां भूतानां संयोगे सति शरीरं भवति भूतसंयोगोहि मिथः पञ्चानां न निषिद्ध इति, आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरे शरीराणि, तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र इति स्थाल्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपि निःसंशयोनाबादि संयोगमन्तरेण निष्पत्तिरिति। पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः,निश्वासोच्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम्, गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्, त इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान् सूत्रकारः, कथं सन्दिग्धाः सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्मोपलब्धिरसति च संयोगाप्रतिषेधात् सन्निहितानामिति। यथा स्थाल्यामुदकतेजोवाय्वाकाशानामिति तदिदमनेकभूतप्रकृति शरीरमगन्धमरसमरूपमस्पर्शञ्च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् नत्विदमित्थंभूतम् तस्मात् पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः॥

सू॰ श्रुतिप्रामाण्याच्च॥२९॥

भा॰ सूर्यन्ते चक्षु र्गच्छतादित्यत्र मन्त्रे पृथिवीन्ते शरीरमिति श्रूयते तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति सूर्यं ते चक्षुः स्पृणोमीत्यत्र मन्त्रान्तरे पृथिवीन्ते शरीर-

मिति सूच्यते सेयं कारणाविकल्पस्य व्यतिरेकविधीयत इति, स्थाल्यादिषु च तुल्यजातीयानामेककार्य्यारम्भदर्शना-द्भिन्नजातीयानामेककार्य्यारम्भानुपपत्तिः। अथेदानीमि-न्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्य्यन्ते किमाव्यक्तिकान्याहो स्विद्भौतिकानीति कुतः संशयः॥

सू॰ कृष्णसारे सत्युपलम्भाद्व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः॥ ३०॥

भा॰ कृष्णसारम्भौतिकं तस्मिन्ननुपहते रूपोपलब्धिः उपह-ते चानुपलब्धिरिति व्यतिरिच्य कृष्णसारमवस्थितस्य विष-यस्योपलम्भो न कृष्णसारप्राप्तस्य, न चाप्राप्यकारित्वमि-न्द्रियाणाम् तदिदमभौतिकत्वे विभुत्वात् सम्भवति, एव मुभयधर्म्मोपलब्धेः संशयः, अभौतिकानि इत्याह कस्मात्॥

सू॰ महदणुग्रहणात्॥ ३१॥

भा॰ महदिति महत्तरं महत्तमं चोपलभ्यते यथा न्यग्रोध-पर्व्वतादि, अण्वित्यणुतरमणुतमञ्च गृह्यते न्यग्रोधधानादि, तदुभयमुपलभ्यमानं चक्षुषो भौतिकत्वं बाधते भौतिकं हि यावत्तावदेव व्याप्नोति अभौतिकन्तु विभुत्वात् सर्व्वव्यापक-मिति न महदणुग्रहणमात्रादभौतिकत्वं विभुत्वञ्चेन्द्रिया-णां शक्यं प्रतिपत्तुम् इदं खलु॥

सू॰　रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥

भा॰　तयोर्महदणोर्ग्रहणं चक्षूरश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषाद्भवति यथा प्रदीपरश्मेरर्थस्य चेति रश्म्यर्थ सन्निकर्षस्यावरणलिङ्गः, चाक्षुषो हि रश्मिः कुड्यादिभिरावृतमर्थं न प्रकाशयति यथा प्रदीपरश्मिरिति आवरणानुमेयत्वे सतीदमाह ॥

सू॰　तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥

भा॰　रूपस्पर्शवद्धि तेजो महत्वादनेकद्रव्यवत्त्वाच्चोपलब्धिरिति प्रदीपवत् प्रत्यक्षत उपलभ्येत चक्षुषोरश्मिर्यदि स्यादिति ॥

सू॰　नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥ ३४ ॥

भा॰　सन्निकर्षप्रतिषेधार्थेनावरणेन लिङ्गेनानुमीयमानस्य रश्मेर्या प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धि र्नासावभावं प्रतिपादयति। यथा चन्द्रमसः परभागस्य पृथिव्याश्चाधोभागस्य ॥

सू॰　द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धि†नियमः ॥ ३५ ॥

भा॰　भिन्नः खल्वयं द्रव्यधर्मो गुणधर्मश्च महदनेकद्रव्यवच्चविष*क्तावयवमाप्यं द्रव्यं प्रत्यक्षतोनोपलभ्यते स्पर्शस्तु

---

* विभक्तावयवमिति क्वचित् पाठः।

† चोपलब्ध्यनियम इति वृत्तिकारसम्मतः पाठः।

शीतो स्पृश्यते तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् हेमन्तशिशिरौ कल्प्येते। तथाविधमेव च तैजसं द्रव्यमनुद्भूतरूपं सह रूपेण नोपलभ्यते स्पर्शस्त्वस्योष्ण उपलभ्यते तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् ग्रीष्मवसन्तौ कल्प्येते यत्र त्वेषा भवति॥

सू० अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः॥ ॥ ३६ ॥

भा० यत्र रूपञ्च द्रव्यञ्च तदाश्रयः प्रत्यक्षत उपलभ्यते रूपविशेषस्तु यद्भावात् क्वचिद्रूपोपलब्धिः यदभावाच्च द्रव्यस्य क्वचिदनुपलब्धिः स रूपधर्मोऽयमुद्भवसमाख्यात इति, अनुद्भूतरूपश्चायं नायनो रश्मिः, तस्मात्प्रत्यक्षतो नोपलभ्यत इति दृष्टश्च तेजसो धर्मभेदः उद्भूतरूपस्पर्शम्प्रत्यक्षं तेजो यथादित्यरश्मयः, उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शञ्च प्रत्यक्षम् यथा प्रदीपरश्मयः। उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपमप्रत्यक्षम् यथावादिसंयुक्तं तेजः। अनुद्भूतरूपस्पर्शोऽप्रत्यक्षश्चाक्षुषोरश्मिरिति॥

सू० कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः॥ ॥ ३७ ॥

भा० यथा चेतनस्यार्थो विषयोपलब्धिभूतः सुखदुःखोपलब्धिभूतश्च कल्प्यते तथेन्द्रियाणि व्यूढानि विषयप्राप्त्यर्थश्च

भा॰ रश्मेश्चाक्षुषस्य व्यूहः, रूपस्पर्शानभिव्यक्तिश्च व्यवहारप्र*क्लृप्त्यर्था द्रव्यविशेषे च प्रतीघातादावरणोपपत्तिर्व्यवहारार्था सर्व्वद्रव्याणां विश्वरूपो व्यूह इन्द्रियवत्कर्म्मकारितः पुरुषार्थतन्त्रः। कर्म्म तु धर्म्माधर्म्मभूतं चेतनस्योपभोगार्थं मिति॥

सू॰ †अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्म्मः॥ ३८॥

भा॰ यश्चावरणोपलम्भादिन्द्रियस्य द्रव्यविशेषे प्रतीघातः स भौतिकधर्म्मो न भूतानि व्यभिचरति नाभौतिकं प्रतिघातधर्म्मकं दृष्टमिति। अप्रतिघातस्तु व्यभिचारी भौतिकाभौतिकयोः समानत्वादिति। यदपि मन्यते प्रतिघाताद्भौतिकानीन्द्रियाणि अप्रतिघातादभौतिकानीति प्राप्तम् दृष्टश्चाप्रतिघातः काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः तन्न युक्तम् कस्मात् यस्माद्भौतिकमपि न प्रतिहन्यते काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितप्रकाशात् प्रदीपरश्मीनां, स्थाल्यादिषु पाचकस्य तेजसोऽप्रतिघातः, उपपद्यते चानुपलब्धिः कारणभेदात्॥

सू॰ मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥ ३९ ॥

* क्लृप्त्यर्था इति क्वचित् पाठः।

† इदं सूत्रं न वार्त्तिकारसम्मतम्।

भा॰ यथाऽनेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति सत्युपलब्धिकारणे मध्यन्दिनोल्काप्रकाशो नोपलभ्यते आदित्यप्रकाशेनाभिभूतः, एवं महदनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति, सत्युपलब्धिकारणे चाक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यते निमित्तान्तरतः, तच्च व्याख्यातमनुद्भूतरूपस्पर्शस्य द्रव्यस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरिति, अत्यन्तानुपलब्धिश्चाभावकारणम्, यश्चैवं ब्रवीति लोष्टप्रकाशो मध्यन्दिने आदित्यप्रकाशाभिभवान्नोपलभ्यत इति तस्यैतत्स्यात् ॥

सू॰ न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४० ॥

भा॰ अप्यनुमानतोऽनुपलब्धिरिति एवमत्यन्तानुपलब्धेर्लोष्टप्रकाशो नास्ति नत्वेवं चक्षुषो रश्मिरिति उपपन्नरूपा चेयम् ॥

सू॰ बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥

भा॰ बाह्येन प्रकाशेनानुगृहीतं चक्षुर्विषयग्राहकम्, तदभावेऽनुपलब्धिः, सति च प्रकाशानुग्रहे शीतस्पर्शोपलब्धौ च सत्यां तदाश्रयस्य द्रव्यस्य *चक्षुषा ऽग्रहणम् रूपस्यानुद्भूत-

* चक्षुषोऽग्रहणमिति क्वचित् पाठः ।

भा० नात् सैवं रूपानभिव्यक्तितो रूपाश्रयस्य द्रव्यस्यानुपलब्धिर्दृष्टा तत्र यदुक्तं तदनुपलब्धेरहेतुरित्येतदयुक्तम्, कस्मात् पुनरभिभवोऽनुपलब्धिकारणम् चाक्षुषस्य रश्मेर्नोच्यत इति ॥

सू० अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

भा० बाह्यप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षतायाञ्चेति चार्थः, यद्रूपमभिव्यक्तमुद्भूतं बाह्यप्रकाशानुग्रहं च नापेक्षते तद्विषयोऽभिभवो विपर्य्यये ऽभिभवाभावात् अनुद्भूतरूपत्वाच्चानुपलभ्यमानं बाह्यप्रकाशानुग्रहाच्चोपलभ्यमानं नाभिभूयत इति एवमुपपन्नम् अस्ति चाक्षुषो रश्मिरिति ॥

सू० नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

भा० दृश्यन्ते हि नक्तं नयनरश्मयो नक्तञ्चराणां वृषदंशप्रभृतीनाम्, तेन शेषस्यानुमानमिति, जातिभेदवदिन्द्रियभेद इति चेत् धर्म्ममात्रं चानुपपन्नं आवरणस्य प्राप्तिप्रतिषेधार्थस्य दर्शनादिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वानुपपत्तिः कस्मात् ॥

सू० अप्राप्य ग्रहणम् काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ॥ ४४ ॥

भा० तृणादिसर्पद्द्रव्यं* काचेऽभ्रपटले वा प्रतिघातं दृष्टमव्यवहितेन सन्निकृष्यते व्याहन्यते वै प्राप्तिर्व्यवधानेनेति यदि च रश्म्यर्थसन्निकर्षो ग्रहणहेतुः स्यात् न व्यवहितस्य सन्निकर्ष इत्यग्रहणं स्यात् अस्ति चेयं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धिः सा †ज्ञापयत्यप्राप्यकारीणीन्द्रियाणि अत एवाभौतिकानि प्राप्यकारित्वं हि भौतिकधर्म इति ॥

सू० न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

भा० अप्राप्यकारित्वे सतीन्द्रियाणां कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धिर्न स्यात् प्राप्यकारित्वेऽपि तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धिर्न स्यात् ॥

सू० अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

भा० न च काचाभ्रपटलं वा नयनरश्मिं विष्टभ्नाति सो‡ऽप्रतिहन्यमानः सन्निकृष्यत इति, यश्च मन्यते न भौतिकस्याप्रतीघात इति तन्न ॥

सू० आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरेऽपि दाह्येऽविघातात् ॥ ४७ ॥

---

* सर्पवद् द्रव्यमिति क्वचित् पाठः ।

† तस्माज्ज्ञायते ऽप्राप्यकारीणीति क्वचित् पाठः ।

‡ सन्नप्रतिहन्यमान इति क्वचित् पाठः ।

भा० आदित्यरश्मेरविघातात् स्फटिकान्तरितेऽविघातात् दाह्येऽविघातात् अविघातादिति च पदाभिसंबन्धभेदाद्वाक्यभेद इति यथा वाक्यं चार्थभेद इति प्रतिवाक्यं वाक्यार्थभेदः आदित्यरश्मिः कुम्भादिषु न प्रतिहन्यते अविघातात् कुम्भस्थमुदकन्तपति प्राप्तौ हि द्रव्यान्तरगुणस्य उष्णस्पर्शस्य ग्रहणम् तेन च शीतस्पर्शाभिभव इति, स्फटिकान्तरितेपि प्रकाशनीये प्रदीपरश्मीनामप्रतिघातः अप्रतिघातात् प्राप्तस्य ग्रहणमिति भर्जनकपालादिस्थञ्च द्रव्यमाग्नेयेन तेजसा दह्यते तचाविघातात् प्राप्तिः प्राप्तौ तु दाहोनाप्राप्यकारि तेज इति अविघातादिति च केवलं पदमुपादीयते कोऽयमविघातो नाम अव्यूह्यमानावयवेन व्यवधायकेन द्रव्येण सर्वतो द्रव्यस्याविष्टम्भः क्रियाहेतोरप्रतिबन्धः प्राप्तेरप्रतिषेध इति, दृष्टं हि कलशनिषक्तानामपां बहिः शीतस्पर्शस्य ग्रहणम्, न च इन्द्रियेणासन्निकृष्टस्य द्रव्यस्य स्पर्शोपलब्धिः दृष्टौ च प्रस्यन्दपरिस्रवौ तत्र काचाभ्रपटलादिभिर्नयनरश्मेरप्रतिघाताद्विभिद्यार्थेन सह सन्निकर्षादुपपन्नं ग्रहणमिति॥

सू० नेतरेतरधर्म्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

भा० काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातः कुड्या-

भा॰ दिवदा काचाभ्रपटलादिभिः प्रतिघात इति नियमे का-
रणं वाच्यमिति ॥

सू॰ आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धि-
वत्तदुपलब्धिः ॥ ४९ ॥

भा॰ आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स्वो धर्मो नियम-
दर्शनात् प्रसादस्य वा स्वो धर्मो रूपोपलम्भनम् यथादर्श-
प्रतिहतस्य परावृत्तस्य नयनरश्मेः स्वेन मुखेन सन्निकर्षे
सति स्वमुखोपलम्भनं प्रतिबिम्बग्रहणाख्यमादर्शरूपानु-
ग्रहात्तन्निमित्तं भवति आदर्शरूपोपघाते तदभावात्
कुड्यादिषु च प्रतिबिम्बग्रहणं न भवति एवं काचाभ्रप-
टलादिभिरविघातश्चक्षूरश्मेः कुड्यादिभिश्च प्रतिघातो-
द्रव्यस्वभावनियमादिति ॥

सू॰ दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥
॥ ५० ॥

भा॰ प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात् न खलु भोः परीक्ष्यमाणेन
दृष्टानुमिता अर्थाः शक्या नियोक्तुमेवं भवतेति नापि प्र-
तिषेद्धुमेवं न भवतेति नहीदमुपपद्यते रूपवद्गन्धोऽपि चा-
क्षुषो भवत्विति गन्धवद्वा रूपं चाक्षुषं माभूदिति अग्निप्र-
तिपत्तिवद्धूमेनोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति उदकाप्रति-

भा० [illegible]वद्वा धूमेनाग्निप्रतिपत्तिरपि माभूदिति किं कारणम् यथा खल्वर्था भवन्ति य एषां स्वभावः स्वधर्म इति तथाभूताः प्रमाणेन प्रतिपद्यन्त इति तथाभूतविषयकं हि प्रमाणमिति इमौ खलु नियोग प्रतिषेधौ भवतादेशितौ काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातो भवतु कुड्यादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघातो माभूदिति न दृष्टानुमिताः खल्विमे द्रव्यधर्माः प्रतिघाताप्रतीघातयोर्ह्युपलब्ध्यनुपलब्धी व्यवस्थापिके व्यवहितानुपलब्ध्याऽनुमीयते कुड्यादिभिः प्रतिघातः, व्यवहितोपलब्ध्याऽनुमीयते काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघात इति अथापि खल्वेकमिदमिन्द्रियं बहूनीन्द्रियाणि वा कुतः संशयः ॥

सू० स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ॥ ५१ ॥

भा० बहूनि द्रव्याणि नानास्थानानि दृश्यन्ते नानास्थानश्च सन्नेकोऽवयवी चेति तेनेन्द्रियेषु भिन्नस्थानेषु संशय इति एकमिन्द्रियम् ॥

सू० त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

भा० त्वगेकमिन्द्रियमित्याह कस्मात् अव्यतिरेकात् न त्वचा किञ्चिदिन्द्रियाधिष्ठानं न प्राप्तम् न चासत्यां त्वचि

भा॰ किञ्चिद्विषयग्रहणं भवति यथा सर्वेन्द्रियस्थानानि व्या-
प्तानि त्वचा च सत्यां विषयग्रहणं भवति सा त्वगेकमिन्द्रि-
यमिति ॥

सू॰ नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

भा॰ स्पर्शोपलब्धिलक्षणायां सत्यां त्वचि गृह्यमाणे त्वगि-
न्द्रियेण स्पर्शेन्द्रियान्तरार्था रूपादयो न गृह्यन्ते अन्धा-
दिभिः न स्पर्शग्राहकादिन्द्रियान्तरमस्तीति स्पर्शवद-
न्धादिभिर्गृह्येरन् रूपादयो न च गृह्यन्ते तस्मान्नैक-
मिन्द्रियं त्वगिति ॥

सू॰ त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥
॥ ५४ ॥

भा॰ यथा त्वचोऽवयवविशेषः कश्चिच्चक्षुषि सन्निकृष्टो धू-
मस्पर्शं गृह्णाति नान्यः एवं त्वचोऽवयवविशेषा रूपादि-
ग्राहकास्तेषामुपघातादन्धादिभि र्न गृह्यन्ते रूपादय इति॥

सू॰ व्याहतत्वादहेतुः ॥ ५५ ॥

भा॰ त्वगव्यतिरेकादेकमिन्द्रियमित्युक्त्वा त्वगवयवविशेषेण
धूमोपलब्धिवद्रूपाद्युपलब्धिरित्युच्यते एवं च सति नाना-
भूतानि विषयग्राहकाणि विषयव्यवस्थानात् तद्भावे विष-
यग्रहणस्य भावात्तदुपघाते चाभावात् तथा च

भा० उत्तरेण वादेन व्याख्यायत इति, सन्निकर्षव्यतिरेकः पृथिव्यादिभिरपि भूतैरिन्द्रियाधिष्ठानानि व्याप्तानि न च तेष्वसत्सु विषयग्रहणं भवतीति तस्मान्न त्वगन्यद्वा सर्व्वविषयमेकमिन्द्रियमिति ॥

सू० न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५६ ॥

भा० आत्मा मनसा संबध्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं सर्व्वार्थैः सन्निकृष्टमिति आत्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षेभ्यो युगपद्ग्रहणानि स्युः, न च युगपद्रूपादयो गृह्यन्ते, तस्मान्नैकमिन्द्रियं सर्व्वविषयमस्तीति असाहचर्य्याच्च विषयग्रहणानां नैकमिन्द्रियं सर्व्वविषयकम्, साहचर्य्ये हि विषयग्रहणानामन्धाद्यनुपपत्तिरिति ॥

सू० विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५७ ॥

भा० न खलु त्वगेकमिन्द्रियं व्याघातात् त्वचा रूपाण्यप्राप्तानि गृह्यन्त इति अप्राप्यकारित्वे स्पर्शादिष्वप्येवं प्रसङ्गः, स्पर्शादीनाञ्च प्राप्तानां ग्रहणाद्रूपादीनामप्राप्तानामग्रहणमिति प्राप्तम्, प्राप्याप्राप्यकारित्वमितिचेत् आवरणानुपपत्तेे विषयमात्रस्य ग्रहणम्, अथापि मन्येत प्राप्ताः स्पर्शादयस्त्वचा गृह्यन्ते रूपाणि त्वप्राप्तानीति, एवं सति नास्त्यावरणम् आवरणानुपपत्तेश्च रूपमात्रस्य ग्रहणं व्यवहितस्य

भा॰ चाव्यवहितग्रहणेति । दूरान्तिकानुविधानं च रूपोपलब्ध्यनुपलब्ध्यो न स्यात् अप्राप्तं यथा गृह्णाति रूपमिति दूरे रूपस्याग्रहणमन्तिके च ग्रहणमित्येतन्न स्यादिति एकत्वप्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपादीयते॥

सू॰ इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५८ ॥

भा॰ अर्थः प्रयोजनं तत् पञ्चविधमिन्द्रियाणाम्, स्पर्शनेनेन्द्रियेण स्पर्शग्रहणे सति न तेनैव रूपं गृह्यत इति रूपग्रहणप्रयोजनं चक्षुरनुमीयते, स्पर्शरूपग्रहणे च ताभ्यामेव गन्धो न गृह्यत इति गन्धग्रहणप्रयोजनं घ्राणमनुमीयते, त्रयाणां ग्रहणे न तैरेव रसो गृह्यत इति रसग्रहणप्रयोजनं रसनमनुमीयते, न चतुर्णां ग्रहणे तैरेव शब्दः श्रूयत इति शब्दग्रहणप्रयोजनं श्रोत्रमनुमीयते, एवमिन्द्रियप्रयोजनस्यानितरेतरसाधनसाध्यत्वात् पञ्चैवेन्द्रियाणि॥

सू॰ न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५९ ॥

भा॰ न खल्विन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति सिध्यति, कस्मात् तेषामर्थानां बहुत्वात्, बहवः खल्विमे इन्द्रियार्थाः, स्पर्शास्तावच्छीतोष्णानुष्णाशीता इति, रूपाणि शुक्लहरितादीनि, गन्धा इष्टानिष्टोपेक्षणीयाः, रसाः कटुकादयः, शब्दा वर्णात्मानो ध्वनिमात्राश्च भिन्नाः, तद्यस्येन्द्रि-

...कार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि तस्मेन्द्रियार्थपञ्चत्वादपञ्चे-न्द्रियाणि प्रसज्यन्त इति॥

सू० गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥ ॥ ६० ॥

भा० गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्थानां गन्धादीनां यानि गन्धादिग्रहणानि तान्यसमानसाधनसाध्यत्वाद्ग्राह-कान्तराणि न प्रयोजयन्ति, अर्थसमूहोऽनुमानमुक्तो नार्थै-कदेशः, अर्थैकदेशमाश्रित्य विषयपञ्चत्वमात्रं भवान् प्रति-षेधति, तस्मादयुक्तोऽयं प्रतिषेध इति, कथं पुनर्गन्धत्वादि-भिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था गन्धादय इति। स्पर्शः खल्वयं त्रिविधः शीत उष्णोऽनुष्णाशीतश्च स्पर्शत्वेन स्वसामान्येन संगृहीतः, गृह्यमाणे च शीतस्पर्शे नोष्णस्यानुष्णाशीतस्य वा ग्रहणम् ग्राहकान्तरं प्रयोजयति, स्पर्शभेदानामेकसा-धनसाध्यत्वात्। येनैव शीतस्पर्शो गृह्यते तेनैवेतरावपीति। एवं गन्धत्वेन गन्धानां रूपत्वेन रूपाणां रसत्वेन रसा-नां शब्दत्वेन शब्दानामिति, गन्धादिग्रहणानि पुनरसमान साधनसाध्यत्वाद्ग्राहकान्तराणां प्रयोजकानि, तस्मादुप-पन्नमिन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति, यदि सामान्यं सं-ग्राहकं प्राप्तमिन्द्रियाणां ॥

सू० विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वं ॥ ६१ ॥

भा० विषयत्वेन हि सामान्येन गन्धादयः पञ्चैवेति ॥

सू० न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ६२ ॥

भा० न खलु विषयत्वेन सामान्येन कृतव्यवस्था विषया ग्राहकान्तरनिरपेक्षा एकसाधनग्राह्या अनुमीयन्ते, अनुमीयन्ते च पञ्च गन्धादयो गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था इन्द्रियान्तरग्राह्यास्तस्मादसम्बद्धमेतत्। अयमेव चार्थोऽनूद्यते बुद्धिलक्षणपञ्चत्वादिति, बुद्धय एव लक्षणानि विषयग्रहणलिङ्गत्वादिन्द्रियाणाम्, तदेतदिन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्येतस्मिन् सूत्रे कृतभाष्यमिति, तस्माद्बुद्धिलक्षणपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि, अधिष्ठानान्यपि खलु पञ्चेन्द्रियाणाम्, सर्वशरीराधिष्ठानं स्पर्शनं स्पर्शग्रहणलिङ्गम्, कृष्णसाराधिष्ठानं चक्षुर्बहिर्निःसृतं रूपग्रहणलिङ्गम्, नासाधिष्ठानं घ्राणम्, जिह्वाधिष्ठानं रसनम्, कर्णच्छिद्राधिष्ठानं श्रोत्रम्, गन्धरसरूपस्पर्शशब्दग्रहण*लिङ्गत्वादिति। गतिभेदादपीन्द्रियभेदः, कृष्णसारोपनिबद्धं चक्षुर्बहिर्निःसृत्य रूपाधिकरणानि द्रव्याणि प्राप्नोति, स्पर्शनादीनि त्विन्द्रियाणि विषया एवाश्रयोपसर्पणात् प्रत्यासीदन्ति, सन्तानवृत्त्या शब्दस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तिरिति आ-

---

* ग्रहणलिङ्गादितीति क्वचित् पाठः।

आकृतिः खलु परिमाणमियत्ता सा पञ्चधा स्वस्थानमात्राणि घ्राणरसनस्पर्शनानि विषयग्रहणेनानुमेयानि, चक्षुः कृष्णसाराश्रयं बहिर्निःसृतं विषयव्यापि, श्रोत्रं नान्यदाकाशात्, तच्च विभु शब्दमात्रानुभवानुमेयं पुरुषसंस्कारोपग्रहाच्चाधिष्ठाननियमेन शब्दस्य व्यञ्जकमिति। जातिरिति योनिं प्रचक्षते, पञ्च खल्विन्द्रिययोनयः पृथिव्यादीनि भूतानि, तस्मात् प्रकृतिपञ्चत्वादपि पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्धम्, कथं पुन र्ज्ञायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति ॥

सू० भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६३ ॥

भा० दृष्टोहि वाय्वादीनां भूतानां गुणविशेषाभिव्यक्तिनियमः, वायुः स्पर्शव्यञ्जकः, आपो रसव्यञ्जिकाः, तेजो रूपव्यञ्जकम्, पार्थिवं किञ्चिद्द्रव्यं कस्यचिद्द्रव्यस्य गन्धव्यञ्जकम्। अस्ति चायमिन्द्रियाणां भूतगुणविशेषोपलब्धिनियमः, तेन भूतगुणविशेषोपलब्धे र्मन्यामहे भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति; गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युपदिष्टम् उद्देशश्च पृथिव्यादीनामेकगुणत्वे समान इत्यत आह ॥

सू० गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्य्यन्ताः पृथिव्याः अप्तेजोवायूनां पूर्व्वं पूर्व्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥ ६४ ॥

भा॰ स्पर्शपर्य्यन्तानामिति विभक्तिविपरिणामः, आकाशस्योत्तरः शब्दः स्पर्शपर्य्यन्तेभ्य इति कथन्तर्हि निर्देशः स्वतन्त्रविनियोगसामर्थ्यात्, तेनोत्तरशब्दस्य परार्थाभिधानं विज्ञायते, उद्देशसूत्रेहि स्पर्शपर्य्यन्तेभ्यः परः शब्द इति तन्त्रं वा स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् स्पर्शपर्य्यन्तेषु नियुक्तेषु योऽन्यस्तदुत्तरः शब्द इति ॥

सू॰ न सर्व्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६५ ॥

भा॰ नायं गुणनियोगः साधुः, कस्मात् यस्य भूतस्य ये गुणा न ते तदात्मकेनेन्द्रियेण सर्व्वे उपलभ्यन्ते पार्थिवेन हि घ्राणेन स्पर्शपर्य्यन्ता न गृह्यन्ते गन्धएवैको गृह्यते एवं शेषेष्वपीति कथन्तर्हीमे गुणा, विनियोक्तव्या इति ॥

सू॰ एकैकस्यैवोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥ ६६ ॥

भा॰ गन्धादीनामेकैको यथाक्रमं पृथिव्यादीनामेकैकस्य गुणः अतस्तदनुपलब्धिः तेषान्तयोस्तस्य चानुपलब्धिः, घ्राणेन रसरूपस्पर्शानां, रसनेन रूपस्पर्शयोः, चक्षुषा स्पर्शस्येति, कथन्तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्त इति ॥

सू॰ संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् ॥ ६७ ॥

भा॰ यथाविधिसंसर्गाच्च पृथिव्यां रसादयो गृह्यन्ते एवं तेषामपीति नियमस्तर्हि न प्राप्नोति संसर्गस्यानियमाच्चतुर्गुणा पृथिवी त्रिगुणा आपो द्विगुणं तेज एकगुणो वायुरिति नियमश्चोपपद्यते कथम् ॥

सू॰ विष्टं ह्यपरम्परेण ॥ ६८ ॥

भा॰ पृथिव्यादीनां पूर्व्वम्पूर्व्वमुत्तरेणोत्तरेण विष्टमतः संसर्गानियम इति तच्चैतद्भूतसृष्टौ वेदितव्यन्नैतर्हीति ॥

सू॰ न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६९ ॥

भा॰ नेति त्रिसूत्रीं प्रत्याचष्टे, कस्मात् पार्थिवस्य द्रव्यस्याप्यस्य च प्रत्यक्षत्वात् महत्त्वानेकद्रव्यत्वाद्रूपाच्चोपलब्धिरिति, तैजसमेव द्रव्यं प्रत्यक्षं स्यात् न पार्थिवमाप्यं वा रूपाभावात् तैजसवत्तु पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् न संसर्गादनेकगुणग्रहणं भूतानामिति। भूतान्तररूपकृतञ्च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वं ब्रुवतः प्रत्यक्षो वायुः प्रसज्यते नियमे वा कारणमुच्यतामिति, रसयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवो रसः षड्विधः, आप्यो मधुर एव नचैतत् संसर्गाद्भवितुमर्हति, रूपयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् तैजसरूपानुग्रहीतयोः संसर्गे हि व्यञ्जकमेव रूपं न व्यङ्ग्यमस्तीति एकानेकविधत्वे च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात्

आ॰ रूपयोः, पार्थिवं [illegible] रूपम्, आप्यन्तु शुक्लमप्रकाशकम्। नचैतदेकगुणाभ्यां संसर्गेऽप्युपलभ्यत इति। उदाहरणमात्रञ्चैतत् अतःपरं प्रपञ्चः, स्पर्शयोर्वा पार्थिवतैजसयोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवोऽनुष्णाशीतः स्पर्शः, उष्णस्तैजसः प्रत्यक्षो, नचैतदेकगुणानामनुष्णाशीतस्पर्शेन वायुना संसर्गेणोपपद्यत इति, अथवा पार्थिवाप्ययो र्द्रव्ययोर्व्यवस्थितगुणयोः प्रत्यक्षत्वात् चतुर्गुणं पार्थिवं द्रव्यं त्रिगुणमाप्यं प्रत्यक्षन्तेन तत्कारणमनुमीयते, तथाभूतमिति तस्य कार्य्यं लिङ्गं कारणभावाद्धि कार्य्यभाव इति, एवं तैजसवायव्ययोर्द्रव्ययोः प्रत्यक्षत्वाद्गुणव्यवस्थायास्तत्कारणे द्रव्ये व्यवस्थानुमानमिति। दृष्टश्च विवेकः पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवं द्रव्यमबादिभिर्वियुक्तं प्रत्यक्षतो गृह्यते आप्यञ्च पराभ्यां तैजसञ्च वायुना न चैकैकगुणं गृह्यत इति निरनुमानन्तु विष्टं ह्यपरं परेणेत्येतदिति नात्र लिङ्गमनुमापकं गृह्यत इति येनैतदेवं प्रतिपद्येमहि यथोक्तं विष्टं ह्यपरम्परेणेति भूतसृष्टौ वेदितव्यं न साम्प्रतमिति नियमकारणाभावादयुक्तं, दृष्टञ्च साम्प्रतमपरम्परेणविष्टमिति वायुना च विष्टं तेज इति। विष्टत्वं संयोगः, स च द्वयोः समानो वायुना च विष्टत्वात् स्पर्शवत्तेजो न तु तेजसा विष्टत्वाद्रूपवान् वायुरिति नियमकारणं नास्तीति। दृष्टञ्च तैजसेन स्पर्शेन वायव्यस्पर्शस्याभिभवादनुपलब्धमिति न च तेनैव तथा-

भा० नियम इति। तदेवं न्यायविरुद्धं प्रवादं प्रतिषिध्य न सर्व्वगुणानुपलब्धेरिति चोदितं* समाधीयते॥

सू० पूर्व्वपूर्व्वगुणोत्कर्षात्तत्तत्प्रधानं॥ ७०॥

भा० तस्मान्न सर्व्वगुणोपलब्धिः घ्राणादीनां पूर्व्वं पूर्व्वं गन्धादेर्गुणस्योत्कर्षात्तत्तत्प्रधानम् का प्रधानता विषयग्राहकत्वम्, को गुणोत्कर्षः अभिव्यक्तौ समर्थत्वम्, यथा बाह्यानां पार्थिवाप्यतैजसानां द्रव्याणां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां न सर्व्वगुणव्यञ्जकत्वम्, गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपव्यञ्जकत्वम्, एवं घ्राणरसनचक्षुषां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां सर्व्वगुणग्राहकत्वम्। गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपग्राहकत्वं तस्माद् घ्राणादिभिर्न सर्व्वेषां गुणानामुपलब्धिरिति। यस्तु प्रतिजानीते गन्धगुणत्वाद्घ्राणं गन्धग्राहकं एवं रसनादिष्वपीति तस्य यथागुणयोगं घ्राणादिभिर्गुणग्रहणं प्रसज्यत इति किं-कृतं पुनर्व्यवस्थानम् किञ्चित् पार्थिवमिन्द्रियं न सर्व्वाणि कानिचिदाप्यतैजसवायव्यानीन्द्रियाणि न सर्व्वाणीति॥

सू० तद्व्यवस्थानन्तु भूयस्त्वात्॥ ७१॥

भा० अर्थनिर्वृत्तिसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य संसर्गः पुरुष-

---

* यदुदितं तत् समाधीयते इति क्वचित् पाठः।

भा॰ संस्कारकारितो भूयस्त्वम्, दृष्टो हि प्रकर्षे भूयस्त्वशब्दः प्रकृष्टो यथा विषयोभूयानित्युच्यते। यथा पृथगर्थक्रियासमर्थानि पुरुषसंस्कारवशाद्विषौषधिमणिप्रभृतीनि द्रव्याणि निर्वर्त्यन्ते न सर्व्वं सर्व्वार्थम्, एवं पृथग्विषयग्रहणसमर्थानि घ्राणादीनि निर्वर्त्यन्ते न सर्व्वविषयग्रहणसमर्थानीति। स्वगुणान्नोपलभन्ते इन्द्रियाणि कस्मादिति चेत्॥

सू॰ सगुणानामिन्द्रियभावात्॥ ७२॥

भा॰ स्वान् गन्धादीन्नोपलभन्ते घ्राणादीनि केन कारणेनेति चेत् स्वगुणैः सह घ्राणादीनामिन्द्रियभावात् घ्राणं स्वेन गन्धेन समानार्थकारिणा सह बाह्यं गन्धं गृह्णाति तस्य स्वगन्धग्रहणं सहकारिवैकल्यात् न भवति, एवं शेषाणामपि यदि पुनर्गन्धः सहकारी च स्यात् घ्राणस्य ग्राह्यश्चेत्य*त आह॥

सू॰ तेनैव तस्याग्रहणाच्च॥ ७३॥

भा॰ न गुणोपलब्धिरिन्द्रियाणाम्। यो ब्रूते यथा बाह्यं द्रव्यं चक्षुषा गृह्यते तथा तेनैव चक्षुषा तदेव चक्षुर्गृह्यतामिति तादृगिदम् तुल्यो ह्युभयत्र प्रतिपत्तिहेत्वभाव इति॥

* त्वेतदाह इति क्वचित् पाठः।

सू॰ न शब्दगुणोपलब्धेः॥ ७४॥

भा॰ स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणीत्येतन्न भवति उपलभ्यते हि स्वगुणः शब्दः श्रोत्रेणेति॥

सू॰ तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात्॥ ७५॥

भा॰ न शब्देन गुणेन सगुणमाकाशमिन्द्रियं भवति न शब्दः शब्दस्य व्यञ्जकः न च घ्राणादीनां स्वगुणग्रहणं प्रत्यक्षं नाप्यनुमीयते अनुमीयते तु श्रोत्रेणाकाशेन शब्दस्य ग्रहणं शब्दगुणत्वञ्चाकाशस्येति, परिशेषश्चानुमानं वेदितव्यम्, आत्मा तावत् श्रोता न करणं मनसः श्रोत्रत्वे बधिरत्वाभावः पृथिव्यादीनां घ्राणादिभावे सामर्थ्यं श्रोत्रभावे चासामर्थ्यम् अस्ति चेदं श्रोत्रमाकाशञ्च शिष्यते परिशेषादाकाशं श्रोत्रमिति॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम्॥ * ॥

भा॰ परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः सा किमनित्या नित्या वेति कुतः संशयः॥

सू॰ कर्म्माकाशसाधर्म्यात् संशयः॥ १॥

भा० अस्पर्शवत्ताभ्यां समानो धर्म उपलभ्यते। विशेषश्चोपजनापायधर्मवत्त्वम् विपर्ययश्च यथास्वमनित्यनित्ययोस्तस्यां बुद्धौ नोपलभ्यते तेन संशयः। अनुपपन्नरूपः खल्वयं संशयः, सर्वशरीरिणां हि प्रत्यात्मवेदनीयाऽनित्या बुद्धिः सुखादिवत्, भवति च संवित्तिर्ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिषमिति नचोपजनापायौ अन्तरेण त्रैकाल्यव्यक्तिः, ततश्च त्रैकाल्यव्यक्तेरनित्या बुद्धिरित्येतत् सिद्धम्, प्रमाणसिद्धञ्चेदम् शास्त्रेऽप्युक्तम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्येवमादि, तस्मात् संशयप्रक्रियानुपपत्तिरिति। दृष्टिप्रवादोपालम्भार्थन्तु प्रकरणम्। एवं हि पश्यन्तः प्रवदन्ति सांख्याः पुरुषस्यान्तःकरणभूता नित्या बुद्धिरिति साधनं प्रचक्षते॥

सू० विषयप्रत्यभिज्ञानात्॥२॥

भा० किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानम् यं पूर्वमज्ञासिषमर्थं तमिमं जानामीति ज्ञानयोः समानेऽर्थे प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् एतच्चावस्थिताया बुद्धेरुपपन्नम्, नानात्वे तु बुद्धिभेदेषूत्पन्नापवर्गिषु प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः नान्यज्ज्ञातमन्यः प्रत्यभिजानातीति॥

सू० साध्यसमत्वादहेतुः॥३॥

भा० यथा चनु नित्यत्वं बुद्धेः साध्यमेवम्प्रत्यभिज्ञानमपीति किं कारणम् चेतनधर्मस्य करणेऽनुपपत्तिः पुरुषधर्मः खल्वयं ज्ञानं दर्शनमुपलब्धिर्बोधः प्रत्ययोऽध्यवसाय इति, चेतनो हि पूर्व्वज्ञातमर्थम्प्रत्यभिजानातीति तस्यैतस्माद्धेतोर्नित्यत्वं युक्तमिति, करणचैतन्याभ्युपगमे तु चेतनस्वरूपं वचनीयं नानिर्द्दिष्टस्वरूपमात्मान्तरं शक्यमस्तीति प्रतिपत्तुम्, ज्ञानञ्चेद्बुद्धेरन्तःकरणस्याभ्युपगम्यते, चेतनस्येदानीं किं स्वरूपं को धर्मः किन्तत्त्वम् ज्ञानेन च बुद्धौ वर्त्तमानेनायं चेतनः किं करोतीति, चेतयत इति चेत् न ज्ञानादर्थान्तरवचनम्। पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानातीति नेदं ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते चेतयते जानीते बुध्यते पश्यत्युपलभत इत्येकोयमर्थ इति, बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् अद्धा जानीते पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति सत्यमेतत् एवञ्चाभ्युपगमे ज्ञानं पुरुषस्येति सिद्धं भवति न बुद्धेरन्तःकरणस्येति प्रतिपुरुषञ्च शब्दान्तरव्यवस्था प्रतिज्ञाने प्रतिषेधहेतुवचनम्। यश्च प्रतिजानीते कश्चित् पुरुषश्चेतयते कश्चिद्बुध्यते कश्चिदुपलभते कश्चित् पश्यतीति पुरुषान्तराणि खल्विमानि चेतनो बोद्धोपलब्धा द्रष्टेति नैकस्यैते धर्मा इति, तत्र कः प्रतिषेधहेतुरिति, अर्थस्याभेद इति चेत् समानमभिन्नार्था एते शब्दा इति तत्र व्यवस्थानुपपत्तिरित्येवं चेन्मन्यसे समानं भवति पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीते इत्यत्राप्यर्थो न भिद्यते तत्रोभयोश्चेतनत्वादन्यतरलोप

भा॰ इति यदि पुनर्बुद्धेरन्येति बोधनं बुद्धिर्ज्ञानमेवोच्यते तच्च नित्यम् यस्यैतदेवं न तु मनसो विषयप्रत्यभिज्ञानान्नित्यत्वम्। दृष्टं हि करणभेदे ज्ञातुरेकत्वात् प्रत्यभिज्ञानम् सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति चक्षुर्वत् प्रदीपवच्च प्रदीपान्तरदृष्टस्य प्रदीपान्तरेण प्रत्यभिज्ञानमिति तस्माज्ज्ञातुरयं नित्यत्वे हेतुरिति। यच्च मन्यते बुद्धेरवस्थिताया यथाविषयं वृत्तयो ज्ञानानि निश्चरन्ति वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति॥

सू॰ न युगपदग्रहणात्॥ ४॥

भा॰ वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वे वृत्तिमतोऽवस्थानाद्वृत्तीनामवस्थानमिति यानीमानि विषयग्रहणानि तान्यवतिष्ठन्त इति युगपद्विषयाणां ग्रहणं प्रसज्यत इति॥

सू॰ अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः॥ ५॥

भा॰ अतीते च प्रत्यभिज्ञाने वृत्तिमानप्यतीत इत्यन्तःकरणस्य विनाशः प्रसज्यते विपर्यये च नानात्वमिति। अविभु चैकं मनः पर्यायेणेन्द्रियैः संयुज्यत इति॥

सू॰ क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम्॥ ६॥

भा० इन्द्रिया*र्थानां वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वमिति, एकत्वे च प्रादुर्भावतिरोभावयोरभाव इति॥

सू० अप्रत्यभिज्ञानञ्च विषयान्तरव्यासङ्गात्॥ ७॥

भा० अप्रत्यभिज्ञानमनुपलब्धिः, अनुपलब्धिश्च कस्यचिदर्थस्य विषयान्तरव्यासक्ते मनस्युपपद्यते वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वात् एकत्वे ह्यनर्थको व्यासङ्ग इति। विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्य्यायेणेन्द्रियैः संयोगः॥

सू० न गत्यभावात्॥ ८॥

भा० प्राप्तानीन्द्रियाण्यन्तःकरणेनेति प्राप्त्यर्थस्य गमनस्याभावः। तत्र क्रमवृत्तित्वाभावादयुगपद्ग्रहणानुपपत्तिरिति गत्यभावाच्च प्रतिषिद्धं विभुनोऽन्तःकरणस्यायुगपद्ग्रहणं न लिङ्गान्तरेणानुमीयते। यथा चक्षुषो गतिः प्रतिषिद्धा सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्यकालग्रहणात् पाणिचन्द्रमसोर्व्यवधानप्रतीघातेनानुमीयत इति सोऽयं नान्तःकरणे विवादो न तस्य नित्यत्वे सिद्धं हि मनोऽन्तःकरणं नित्यञ्चेति, क्व तर्हि विवादः तस्य विभुत्वे तच्च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः प्रतिषिद्धमिति एकञ्चान्तःकरणं नाना चैता-

---

* इन्द्रियत्वानामिति क्वचित् पाठः।

भा० ज्ञानात्मिकाः चक्षुर्विज्ञानं रसविज्ञानं स्पर्शविज्ञानं गन्धविज्ञानमेतच्च वृत्तिमन्तरेकत्वेऽनुपपन्नमिति। एतेन विषयान्तरव्यासङ्गः प्रत्युक्तः। विषयान्तरग्रहणलक्षणो विषयान्तरव्यासङ्गः पुरुषस्य नान्तःकरणस्येति केनचिदिन्द्रियेण सन्निधिः केनचिदसन्निधिरिति। अयन्तु व्यासङ्गोऽनुज्ञायते मनस इति। एकमन्तःकरणं नाना वृत्तय इति सत्यभेदे वृत्तेरिदमुच्यते॥

सू० स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमानः॥ ॥ ९ ॥

भा० तस्यां वृत्तौ नानात्वाभिमानः यथा द्रव्यान्तरोपहिते स्फटिके अन्यत्वाभिमानो नीलो लोहित इति। एवं विषयान्तरोपधानादिति॥

सू० न हेत्वभावात्॥ १० ॥

भा० स्फटिकान्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमानो गौणो न पुनर्गन्धाद्यन्यत्वाभिमानवदिति हेतुर्नास्ति हेत्वभावादनुपपन्न इति, समानो हेत्वभाव इति चेत् न ज्ञानानां क्रमेणोपजननापायदर्शनात्। क्रमेण चेन्द्रियार्थेषु ज्ञानान्युपजायन्ते चापयन्ति चेति दृश्यते तस्माद्गन्धाद्यन्यत्वा-

भा० विभज्यवचनं ज्ञानेषु नानात्वाभिमान इति । स्फटिकान्यत्वाभिमानवदित्येतदमृष्यमाणः क्षणिकवाद्याह ॥

सू० स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनामहेतुः ॥ ११ ॥

भा० स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्योपधानभेदान्नानात्वाभिमान इत्ययमविद्यमानहेतुः पक्षः, कस्मात् स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः, स्फटिकेऽप्यन्या व्यक्तय उत्पद्यन्ते अन्या निरुध्यन्त इति, कथम् क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनां क्षणश्चाल्पीयान् कालः, क्षणस्थितिकाः क्षणिकाः, कथं पुनर्गम्यते क्षणिका व्यक्तय इति, उपचयापचयप्रबन्धदर्शनाच्छरीरादिषु पक्तिनिर्वृत्तस्याहाररसस्य शरीरे रुधिरादिभावेनोपचयोऽपचयश्च प्रबन्धेन प्रवर्त्तते उपचयाद्व्यक्तीनामुत्पादः अपचयाद्व्यक्तिनिरोधः, एवं च सत्यवयवपरिणामभेदेन वृद्धिः शरीरस्य कालान्तरे गृह्यते इति सोऽयं व्यक्तिमात्रे वेदितव्य इति ॥

सू० नियमहेत्वभावाद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ १२ ॥

भा० पदार्थानां सर्वासु व्यक्तिषूपचयापचयप्रबन्धः शरीरवदिति नायं नियमः, कस्मात् हेत्वभावात्, नात्र प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रतिपादकमस्तीति, तस्माद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा

भा॰ यत्र यत्रोपचयापचयप्रबन्धो दृश्यते तत्र तत्र व्यक्तीनामपरापरोत्पत्तिरुपचयापचयप्रबन्धदर्शनेनाभ्यनुज्ञायते यथा शरीरादिषु, यत्र यत्र न दृश्यते तत्र तत्र प्रत्याख्यायते यथा ग्रावप्रभृतिषु, स्फटिकेऽप्युपचयापचयप्रबन्धो न दृश्यते तस्मादयुक्तं स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तिरिति, यथा चार्कस्य कटुकिम्ना सर्वद्रव्याणां कटुकिमानमापादयेत्, तादृगेतदिति । यश्चाशेषनिरोधेनापूर्वोत्पादं निरन्वयं द्रव्यसन्ताने क्षणिकानां मन्यते तस्यैतत् ॥

सू॰ नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १३ ॥

भा॰ उत्पत्तिकारणं तावदुपलभ्यते अवयवोपचयो वल्मीकादीनाम्, विनाशकारणञ्चोपलभ्यते घटादीनामवयवविभागः । यस्य त्वनपचितावयवं निरुध्यते अनुपचितावयवञ्चोत्पद्यते तस्याशेषनिरोधे निरन्वये वा पूर्वोत्पादे न कारणमुभयथाप्युपलभ्यत इति ॥

सू॰ क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः ॥ १४ ॥

भा॰ यथानुपलभ्यमानं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिकारणञ्चाभ्यनुज्ञायते तथा स्फटिकेऽपरापरासु व्यक्तिषु विनाशकारणमुत्पत्तिकारणञ्चाभ्यनुज्ञेयमिति ॥

सू॰ लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ १५ ॥

भा॰ क्षीरविनाशलिङ्गं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिलिङ्गं दध्युत्पत्तिकारणञ्च गृह्यतेऽतो नानुपलब्धिः। विपर्ययस्तु स्फटिकादिषु द्रव्येषु अपरापरोत्पत्तौ व्यक्तीनां न लिङ्गमस्तीत्यनु*त्पत्तिरेवेति, अत्र कश्चित् परिहारमाह ॥

सू॰ न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ ॥ १६ ॥

भा॰ पयसः परिणामो न विनाश इत्येक आह। परिणामश्चावस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्व्वधर्म्मनिवृत्तौ धर्म्मान्तरोत्पत्तिरिति। गुणान्तरप्रादुर्भाव इत्यपर आह गुणान्तरप्रादुर्भावश्च सतो द्रव्यस्य पूर्व्वगुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यत इति स खल्वेकपक्षीभाव इव, अत्र तु प्रतिषेधः ॥

सू॰ व्यूहान्तराद्द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्व्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ॥ १७ ॥

भा॰ संमूर्च्छनलक्षणादवयवव्यूहाद्द्रव्यान्तरे दध्न्युत्पन्ने गृह्य-

* अनुत्पत्तिरिति क्वचित् पाठः।

भा० नाभावे पूर्वं पयोद्रव्यमवयवविभागेभ्यो निवर्त्तत इत्यनु-
मीयते यथा मृदवयवानां युतानां द्रव्यान्तरे कुम्भा-
मुत्पन्नायां पूर्वं मृत्पिण्डद्रव्यं मृदवयवविभागेभ्यो निव-
र्त्ततइति मृद्वदवयवान्वयः पयोदध्नोर्नाशेषनिरोधे नि-
रन्वयाद्रव्यान्तरोत्पादो घटत इति अभ्यनुज्ञाय च
निष्कारणं क्षीरविनाशं दध्युत्पादञ्च प्रतिषेध उच्यते
इति ॥

सू० क्वचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्वचिच्चोपलब्धे-
रनेकान्तः ॥ १८ ॥

भा० क्षीरदधिवन्निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादि-
व्यक्तीनामिति नायमेकान्त इति, कस्मात् हेत्वभावात्
नात्र हेतुरस्ति अकारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादि
व्यक्तीनां क्षीरदधिवत् न पुनर्विनाशकारणाभावात् कु-
म्भस्य विनाशः उत्पत्तिकारणाभावाच्चोत्पत्तिः एवं स्फ-
टिकादिव्यक्तीनां विनाशोत्पत्तिकारणाभावाद्विनाशो-
त्पत्त्यभाव इति निरधिष्ठानञ्च दृष्टान्तवचनम् गृह्य-
माणयोर्विनाशोत्पादयोः स्फटिकादिषु स्यादयमाश्रय-
वान् दृष्टान्तः क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद्दध्यु*पलब्धि-
वच्चेति तौ तु न गृह्येते तस्मान्निरधिष्ठानोऽयं दृष्टान्त

* दध्युत्पत्तिवच्चेति क्वचित् पाठः।

ष्टम् इति, अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्योत्पादविनाशौ योऽस्य साधकस्तस्याभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः। कुम्भवन्न निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादीनामित्यभ्यनुज्ञेयोऽयं दृष्टान्तः प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् क्षीरदधिवत्तु निष्कारणौ विनाशोत्पादाविति शक्योऽयं प्रतिषेद्धुं कारणतो विनाशोत्पत्तिदर्शनात् क्षीरदध्नोर्विनाशोत्पत्ती पश्यता तत्कारणमनुमेयम्, कार्य्यलिङ्गं हि कारणमित्युपपन्नमनित्या बुद्धिरिति। इदन्तु चिन्त्यते कस्येयं बुद्धिः आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां गुण इति प्रसिद्धोऽपि च खल्वयमर्थः परीक्षाशेषं प्रवर्त्तयामीति प्रक्रियते सोऽयं बुद्धौ सन्निकर्षोत्पत्तेः संशयः विशेषस्याग्रहणादिति। तत्रायं विशेषः॥

सू० नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात्॥ ॥१९॥

भा० नेन्द्रियाणामर्थानां वा गुणो ज्ञानं तेषां विनाशे ज्ञानस्य भावात्, भवति खल्विदमिन्द्रियेऽर्थे च विनष्टे ज्ञानमद्राक्षमिति न च ज्ञातरि विनष्टे ज्ञानम्भवितुमर्हति अन्यत् खलु चैतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं ज्ञानं यदिन्द्रियार्थविनाशे न भवति, इदमन्यदात्ममनःसन्निकर्षजं तस्य युक्तोऽभाव इति, स्मृतिः खल्वियमद्राक्षमिति पूर्व्वदृष्टविषया न च विज्ञातरि नष्टे पूर्व्वोपलब्धेः स्मरणं युक्तम्, न

भा॰ [illegible] करणं, न च [illegible] [illegible] प्रतिपादयितुम्, अस्तु तर्हि मनोगुणो ज्ञानम् ॥

सू॰ युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ॥ २० ॥

भा॰ युगपज्ज्ञेयानुपलब्धिरन्तःकरणस्य लिङ्गम्, तत्र युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्यानुमीयते अन्तःकरणं न तस्य गुणो ज्ञानम्, कस्य तर्हि, ज्ञस्य वशित्वात्, वशी ज्ञाता, वश्यं करणम्, ज्ञानगुणत्वे च करणभावनिवृत्तिः घ्राणादिसाधनस्य च ज्ञातुर्गन्धादिज्ञानभावादनुमीयते अन्तःकरणसाधनस्य सुखादिज्ञानं स्मृतिश्चेति तत्र यज्ज्ञानगुणं स आत्मा, यत्तु सुखाद्युपलब्धिसाधनमन्तःकरणं मनस्तदिति संज्ञाभेदमात्रं नार्थभेद इति, युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्चायोगिन इति *चार्थः, योगी खलु ऋद्धौ प्रादुर्भूतायां विकरणधर्मा निर्माय सेन्द्रियाणि शरीरान्तराणि तेषु तेषु युगपज्ज्ञेयान्युपलभते, तच्चैतद्विभौ ज्ञातर्युपपद्यते नाणौ मनसीति, विभुत्वे वा मनसो ज्ञानस्य नात्मगुणत्वप्रतिषेधः, विभु मनस्तदन्तःकरणभूतमिति तस्य सर्वेन्द्रियैर्युगपत् संयोगाद्युगपज्ज्ञानान्युत्पद्येरन्निति ॥

सू॰ तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २१ ॥

---

* चार्थ इति क्वचित् पाठः ।

भा० ... नित्यत्वात् सर्वेन्द्रियैः संयुक्त इति युगपज्ज्ञानोत्पत्ति-प्रसङ्ग इति ॥

सू० इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनु*त्पत्तिः ॥ ॥ २२ ॥

भा० गन्धाद्युपलब्धेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियमनःसन्निकर्षोऽपि कारणम् तस्य चायौगपद्यमणुत्वात् मनसः, अयौगपद्यादनुत्पत्तिः युगपज्ज्ञानानामात्मगुणत्वेऽपीति। यदि पुनरात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्राद्गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते ॥

सू० नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २३ ॥

भा० आत्मेन्द्रियसन्निकर्षमात्राद्गन्धादिज्ञानमुत्पद्यत इति नात्रोत्पत्तिकारणमपदिश्यते येनैतत् प्रतिपद्येमहीति ॥

सू० विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

भा० तदात्मगुणत्वेपि तुल्यमित्येतदनेन समुच्चीयते। द्विविधो हि गुणनाशहेतुः, गुणानामाश्रयाभावो विरोधी

* तदनुपपत्तिरिति क्वचित् पाठः।

गुणः नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्नः पूर्वः, विरोधी च बुद्धेर्गुणो न गृह्यते तस्मादात्मगुणत्वे सति बुद्धेर्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥

सू० अनित्यत्वग्रहाद्बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥ २५ ॥

भा० अनित्या बुद्धिरिति सर्व्वशरीरिणां प्रत्यात्मवेदनीयमेतत् गृह्यते च बुद्धिसन्तानस्तत्र बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरं विरोधी गुण इत्यनुमीयते, यथा शब्दसन्ताने शब्दः शब्दान्तरविरोधीति, असङ्ख्येयेषु ज्ञानकारितेषु संस्कारेषु स्मृतिहेतुष्वात्मसमवेतेष्वात्ममनसोश्च सन्निकर्षे समाने स्मृतिहेतौ सति न कारणस्यायौगपद्यमस्तीति युगपत् स्मृतयः प्रादुर्भवेयुः यदि बुद्धिरात्मगुणः स्यादिति। तत्र कश्चित् सन्निकर्षस्यायौगपद्यमुपपादयिष्यन्नाह ॥

सू० ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

भा० ज्ञानसाधनः संस्कारो ज्ञानमित्युच्यते ज्ञानसंस्कृतैरात्मप्रदेशैः पर्य्यायेण मनः सन्निकृष्यते आत्ममनःसन्निकर्षात् स्मृतयोऽपि पर्य्यायेण भवन्तीति ॥

सू० नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २७ ॥

रे शरीरात्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्माशय-सहितो जीवनमित्युच्यते। तत्रास्य प्राक् प्रायणादन्तःशरीरे वर्त्तमानस्य मनसः शरीराद्बहिर्ज्ञानसंज्ञकैरात्मप्रदेशैः संयोगो नोपपद्यत इति॥

सू॰ साध्यत्वादहेतुः॥२८॥

भा॰ विपच्यमानकर्माशयमात्रं जीवनम्, एवञ्च सति साध्यमन्तःशरीरवृत्तित्वं मनस इति॥

सू॰ स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः॥२९॥

भा॰ सुस्मूर्षया खल्वयं मनः प्रणिदधानश्चिरादपि कञ्चिदर्थं स्मरति स्मरतश्च शरीरधारणं दृश्यते आत्ममनःसन्निकर्षजश्च प्रयत्नो द्विविधः धारकः प्रेरकश्च, निःसृते च शरीराद्बहिर्मनसि धारकस्य प्रयत्नस्याभावाद्गुरुत्वात्पतनं स्यात् शरीरस्य स्मरत इति॥

सू॰ न तदाशुगतित्वान्मनसः॥३०॥

भा॰ आशुगति मनस्तस्य बहिः शरीरादात्मप्रदेशेन ज्ञान-संज्ञकेन सन्निकर्षः प्रत्यागतस्य च प्रयत्नोत्पादनमुभयं

भा॰ पुच्यत इति, उत्पाद्य वा धारकं पृथक् शरीरान्निःसृतस्य
मनसोऽन्तस्समीपपन्नं धारणमिति ॥

सू॰ न स्मरणकालानियमात् ॥ ३१ ॥

भा॰ किञ्चित् क्षिप्रं स्मर्य्यते किञ्चिच्चिरेण, यदा चिरेण तदा सुस्मूर्षया मनसि धार्य्यमाणे चिन्ताप्रबन्धे सति कस्यचिदर्थस्य लिङ्गभूतस्य चिन्तनमारा*धितं स्मृतिहेतुर्भवति तच्चैतच्चिरनिःसृते मनसि नोपपद्यते इति, शरीरसंयोगानपेक्षश्चात्मनः संयोगो न स्मृतिहेतुः शरीरस्य भोगायतनत्वात् उपभोगायतनं पुरुषस्य ज्ञातुः शरीरं न ततो निःसृतस्य मनस आत्मसंयोगमात्रं ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तौ कल्प्यते, क्लृप्तौ वा शरीरवैयर्थ्यमिति ॥

सू॰ आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ॥ ३२ ॥

भा॰ आत्मप्रेरणेन वा मनसो बहिः शरीरात् संयोगविशेषः स्यात्, यदृच्छया वाकस्मिकतया, ज्ञतया वा मनसः सर्वथा चानुपपत्तिः, कथम् स्मर्त्तव्यत्वादिच्छातः स्मरणज्ञानासम्भवाच्च, यदि तावदात्माऽमुष्यार्थस्य स्मृतिहेतुः

* मा॰ दक्षिणशिप्रतिषु पाठः ।

यदा संस्कारे अमुष्मिन्नात्मप्रदेशे समवेतस्तेन मनः संयुज्यता-मिति मनः प्रेरयति तदा स्मृत एवासावर्थो भवति न स्मर्तव्यः। न चात्मप्रत्यक्ष आत्मप्रदेशः संस्कारो वा तत्रानुपपन्नात्मप्रत्यक्षेण संवित्तिरिति, सुस्मूर्षया चायं मनः प्रणिदधानश्चिरादपि कञ्चिदर्थं स्मरति नाकस्मात्, ज्ञत्वञ्च मनसो नास्ति ज्ञानप्रतिषेधादिति, एतच्च॥

सू॰ व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम्॥ ३३॥

भा॰ यदा खल्वयं व्यासक्तमनाः क्वचिद्देशे शर्करया कण्टकेन वा पादव्यथनमाप्नोति तदात्ममनःसंयोगविशेष एषितव्यः, दृष्टं हि दुःखं दुःखवेदनञ्चेति तत्रायं समानः प्रतिषेधः, यदृच्छया तु विशेषो नाकस्मिकी क्रिया, नाकस्मिकः संयोग इति, कर्मादृष्टमुपभोगार्थं क्रियाहेतुरितिचेत् समानम्, कर्मादृष्टं पुरुषस्थं पुरुषोपभोगार्थं मनसि क्रियाहेतुरेवं दुःखं दुःखसंवेदनञ्च सिध्यतीत्येवञ्चेन्मन्यसे समानं स्मृतिहेतावपि संयोगविशेषो भवितुमर्हति। तत्र यदुक्तमात्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेष इत्ययमप्रतिषेध इति पूर्वस्तु प्रतिषेधो ऽन्तःशरीरवृत्तित्वान्मनस इति, कः खल्विदानीं कारणयौगपद्यसद्भावे युगपदस्मरणस्य हेतुरिति॥

सू० प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावादयुगपत्स्मरणम् ॥ ३४ ॥

भा० यथा खल्वात्ममनसोः सन्निकर्षः संस्कारश्च स्मृतिहेतुरेवं प्रणिधानं लिङ्गादिज्ञानानि तानि च न युगपद्भवन्ति तत्कृता स्मृतीनां युगपदनुत्पत्तिरिति ॥

सू० प्राति*भवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्यप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

भा० यत् खल्विदं प्रातिभमिव ज्ञानं प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्त्तमुत्पद्यते कदाचित्तस्य युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गो हेत्वभावात् सतः स्मृतिहेतोरसम्वेदनात् प्रातिभेन समानाभिमानः, बह्वर्थविषये वै चिन्ताप्रबन्धे कश्चिदेवार्थः कस्यचित् स्मृतिहेतुः, तस्यानुचिन्तनात् तस्य स्मृतिर्भवति, न चायं स्मर्त्ता सर्व्वं स्मृतिहेतुं संवेदयते, एवं मे स्मृतिरुत्पन्नेत्यसंवेदनात्, प्रातिभमिवज्ञानमिदं स्मार्त्तमिति । प्रातिभे कथमिति चेत् पुरुषकर्म्मविशेषादुपभोगवन्नियमः । प्रातिभमिदानीं ज्ञानं युगपत् कस्मात् नोत्पद्यते यथो-

---

* इदं सूत्रं न वृत्तिकारसंमतम् ।

भा॰ पभोगार्थं कर्म्म युगपदुपभोगं न करोति। एवं पुरुषकर्म्मविशेषः प्रतिभाहेतुर्न युगपदनेकं प्रातिभं ज्ञानमुत्पादयति, हेत्वभावादयुक्तमेतदिति चेत् न करणस्य प्रत्ययपर्य्याये सामर्थ्यात्, उपभोगवन्नियमइत्यस्ति दृष्टान्तः, हेतुर्नास्तीति चेन्मन्यसे न करणस्य प्रत्ययपर्य्याये सामर्थ्यात् नैकस्मिन् ज्ञेये युगपदनेकं ज्ञानमुत्पद्यते, नचानेकस्मिंस्तदिदं दृष्टेन प्रत्ययपर्य्यायेणानुमेयं करणसामर्थ्यमित्यम्भूतमिति न ज्ञातुर्विकरणधर्म्मिणो देहनानात्वे प्रत्यययौगपद्यादिति, अयञ्च द्वितीयः प्रतिषेधः अवस्थितशरीरस्य चानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे युगपदनेकार्थस्मरणं स्यात् क्वचिदेवावस्थितशरीरस्य ज्ञातुरिन्द्रियार्थप्रबन्धेन ज्ञानमनेकमेकस्मिन्नात्मप्रदेशे समवैति तेन यदा मनःसंयुज्यते तदा ज्ञातपूर्व्वस्यानेकस्य युगपत् स्मरणं प्रसज्यते प्रदेशस्य संयोगपर्य्यायाभावादिति आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वादेकार्थसमवायस्याविशेषे स्मृतियौगपद्यप्रतिषेधानुपपत्तिः, शब्दसन्ताने तु श्रोत्राधिष्ठानप्रत्यासत्त्या शब्दश्रवणवत् संस्कारप्रत्यासत्त्या मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गः, पूर्व्वएव तु प्रतिषेधो नानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे युगपत् स्मृतिप्रसङ्ग इति, यत् पुरुषधर्म्मो ज्ञानमन्तःकरणस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्म्मा इति कस्यचिद्दर्शनं तत् प्रतिषिध्यते॥

सू॰ ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः॥३६॥

भा० अयं खलु जानीते तावत् इदं मे सुखसाधनमिदं मे दुःखसाधनमिति, ज्ञातं सुखसाधनमाप्तुमिच्छति दुःखसाधनं हातुमिच्छति, प्राप्तुं* इच्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसाधनावाप्तये समीहाविशेष आरम्भः, जिहासाप्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्तिरेव ज्ञानेच्छाप्रयत्नसुखदुःखानामेकेनाभिसम्बन्धः एककर्तृकत्वं ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानाश्रयत्वञ्च, तस्माज्ज्ञस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्माः नाचेतनस्येति, आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात्परत्रानुमानं वेदितव्यमिति। अत्र भूतचैतनिक आह॥

सू० तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३७ ॥

भा० आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति यस्यारम्भनिवृत्ती तस्येच्छाद्वेषौ तस्य ज्ञानमिति प्राप्तं पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति चैतन्यम्॥

सू० परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३८ ॥

भा० शरीरे चैतन्यनिवृत्तिरारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेष-

* प्राप्तीच्छेति समीचीनः पाठः।

भा० ज्ञानैर्योग इति प्राप्तम् परश्वादेः करणस्यारम्भनिवृत्तिदर्शनाच्चैतन्यमिति। अथ शरीरस्थेच्छादिभिर्योगः परश्वादेस्तु करणस्यारम्भनिवृत्ती व्यभिचरतः न तर्ह्ययं हेतुः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति। अयन्तर्ह्यन्योऽर्थः तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः पृथिव्यादीनां भूतानामारम्भस्तावत् त्रसस्थावरशरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेषः, लोष्टादिषु च लिङ्गाभावात् प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति पार्थिवाद्येष्वणुषु तद्दर्शनादिच्छाद्वेषयोस्तद्योगाज्ज्ञानयोग इति सिद्धं भूतचैतन्यमिति॥

सू० कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः॥ ३९॥

भा० कुम्भादिमृदवयवानां व्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेष आरम्भः, सिकतादिषु प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः, न च मृत्सिकतानामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषप्रयत्नज्ञानैर्योगः, तस्मात् तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोरित्यहेतुरिति॥

सू० नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ॥ ४०॥

भा० तयोरिच्छाद्वेषयोर्नियमानियमौ विशेषकौ भेदकौ ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्वाश्रये किन्तु-

भा॰ र्हिं प्रयोज्याश्रये, तत्र प्रयुज्यमानेषु भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती
स्तः न सर्वेषु इत्यनियमोपपत्तिः। यस्य तु *ज्ञानाद्भूता-
नामिच्छाद्वेषनिमित्ते आरम्भनिवृत्ती स्वाश्रये तस्य नि-
यमः स्यात्। यथा भूतानां गुणान्तरनिमित्ता प्रवृत्तिर्गुण-
प्रतिबन्धाच्च निवृत्तिर्भूतमात्रे भवति नियमेन एवं भूत-
मात्रे ज्ञानेच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वाश्रये
स्याताम्। तस्मात् प्रयोजकाश्रिता ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नाः
प्रयोज्याश्रये तु प्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम्। एकश-
रीरे तु ज्ञातृबहुत्वं निरनुमानम्। भूतचैतनिकस्यैकश-
रीरे बहूनि भूतानि ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नगुणानीति ज्ञातृ-
बहुत्वं प्राप्तम्, ओमिति ब्रुवतः प्रमाणं नास्ति। यथा
नानाशरीरेषु नाना ज्ञातारो बुद्ध्यादिगुणव्यवस्थानात्, एव-
मेकशरीरेऽपि बुद्ध्यादिव्यवस्थानुमानं स्यात् ज्ञातृबहुत्व-
स्येति दृष्टश्चान्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषो भूतानाम्
सोऽनुमानमन्यत्रापि दृष्टः करणलक्षणेषु भूतेषु परश्वादिषू-
पादानलक्षणेषु च मृत्प्रभृतिष्वन्यगुणनिमित्तः प्रवृत्ति-
विशेषः सोऽनुमानम् अन्यत्रापि च। त्रसस्थावरशरीरेषु त-
दवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेषो भूतानामन्यगुणनिमित्त इति
स च गुणः प्रयत्नसमानाश्रयः संस्कारो धर्माधर्मसमा-
ख्यातः सर्वार्थः पुरुषार्थाराधनाय प्रयोजको भूतानां प्रय-

---

* ज्ञत्वादिति क्वचित् पाठः।

भा॰ त्ववदिति। आत्मलिङ्गहेतुभिरात्मनित्यत्वहेतुभिश्च भूतचैतन्यप्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः, नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानादिति च समानः प्रतिषेध इति, क्रियामात्रं क्रियोपरममात्रञ्च प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यभिप्रेत्योक्तन्तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः, अन्यथा त्विमे आरम्भनिवृत्ती आख्याते न च तथाविधे पृथिव्यादिषु दृश्येते, तस्मादयुक्तं तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध इति। भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रतिषेधो मनस्तूदाहरणमात्रम्॥

सू॰ यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः॥ ४१॥

भा॰ इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमित्यतः प्रभृति यथोक्तं संगृह्यते तेन भूतेन्द्रियमनसाञ्चैतन्य प्रतिषेधः। पारतन्त्र्यात् परतन्त्राणि भूतेन्द्रियमनांसि धारणप्रेरणव्यूहनक्रियासु प्रयत्नवशात् प्रवर्त्तन्ते चैतन्ये पुनः स्वतन्त्राणि स्युरिति। अकृताभ्यागमाच्च प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति चैतन्ये भूतेन्द्रियमनसां परकृतं कर्म्म पुरुषेण भुज्यत इति स्यात् अचैतन्ये तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्म्मफलोपभोगः पुरुषस्येत्युपपद्यत इति, अथायं सिद्धोपसंग्रहः॥

सू॰ परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४२ ॥

भा॰ आत्मगुणो ज्ञानमिति प्रकृतम्, परिशेषो नाम प्रसक्त-प्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः, भूतेन्द्रियमनसां प्रतिषेधे द्रव्यान्तरं न प्रसज्यते शिष्यते चात्मा तस्य गुणो ज्ञानमिति ज्ञायते, यथोक्तहेतूपपत्तेश्चेति दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपत्तिहेतूनामप्रतिषेधादिति परिशेषज्ञापनार्थं प्रकृतस्थापनादिज्ञानार्थञ्च यथोक्तहेतूपपत्तिवचनमिति। अथवोपपत्तेश्चेति हेत्वन्तरमेवेदम् नित्यः खल्वयमात्मा यस्मादेकस्मिन् शरीरे धर्म्मञ्चरित्वा कायभेदात् स्वर्गे देवेषूपपद्यते अधर्मञ्चरित्वा देहभेदान्नरकेषूपपद्यत इति उपपत्तिः शरीरान्तरप्राप्तिलक्षणा, सा सति सत्वे नित्ये चाश्रयवती बुद्धिप्रबन्धमात्रे तु निरात्मके निराश्रया नोपपद्यत इति। एकसत्वाधिष्ठानश्चानेकशरीरयोगः संसार उपपद्यते। शरीरप्रबन्धोच्छेदश्चापवर्गो मुक्तिरित्युपपद्यते, बुद्धिसन्ततिमात्रे त्वेकसत्वानुपपत्तेर्न कश्चिद्दीर्घमध्वानं सन्धावति न कश्चिच्छरीरप्रबन्धाद्विमुच्यत इति संसारापवर्गानुपपत्तिरिति बुद्धिसन्ततिमात्रे च सत्वभेदात् सर्व्वमिदं प्राणिव्यवहारजातमप्रतिसंहितमव्यावृत्तमपरिनिष्ठञ्च स्यात्, ततः स्मरणाभावान्नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति, स्मरणञ्च खलु पूर्व्वज्ञातस्य समानेन ज्ञात्रा ग्रहणम् अज्ञासिषममुमर्थं

भा॰ ज्ञेयमिति, सोऽयमेको ज्ञाता पूर्व्वज्ञातमर्थं गृह्णाति त-
स्यास्य ग्रहणं स्मरणमिति, तद्बुद्धिप्रबन्धमात्रे निरात्मके
नोपपद्यते ॥

सू॰　स्मरणन्त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४३ ॥

भा॰　उपपद्यत इति, आत्मन एव स्मरणं न बुद्धिसन्तति-
मात्रस्येति, तुशब्दोऽवधारणे, कथम् ज्ञस्वभावत्वात् ज्ञ इ-
त्यस्य स्वभावः स्वोधर्म्मः। अयं खलु ज्ञास्यति जानाति अ-
ज्ञासीदिति त्रिकालविषयेणानेकेन ज्ञानेन सम्बध्यते तच्चा-
स्य त्रिकालविषयं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयम् ज्ञास्यामि जा-
नामि अज्ञासिषमिति वर्त्तते तद्यस्यायं स्वोधर्म्मस्तस्य स्मरणं
न बुद्धिप्रबन्धमात्रस्य निरात्मकस्येति। स्मृतिहेतूनाम-
योगपद्याद्युगपदस्मरणमित्युक्तम्, अथ केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यते
इति, स्मृतिः खलु ॥

सू॰　प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरि-
ग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यवि-
रोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभ-
यार्थित्वक्रियारागधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४४ ॥

भा॰　सुस्मूर्षया मनसो धारणं प्रणिधानम्, सुस्मूर्षितलिङ्ग-

भा॰ चिन्तनमर्थस्मृतिकारणम्, निबन्धः खल्वेकग्रन्थोपयमो-ऽर्थानाम्, एक ग्रन्थोपयता:खल्वर्था अन्योन्यस्मृतिहेतव आनुपूर्व्येतरथा वा भवन्तीति। धारणाशास्त्रकृतो वा, प्रज्ञातेषु वस्तुषु स्मर्त्तव्यानामुपनिःक्षेपो निबन्ध इति, अभ्यासस्तु समाने विषये ज्ञानानामभ्यावृत्तिरभ्यासजनितः संस्कार आत्मगुणोऽभ्यासशब्देनोच्यते स च स्मृतिहेतुः समान इति, लिङ्गं पुनः संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिविरोधिचेति, संयोगी यथा धूमोऽग्नेः, गोर्विषाणं, पाणिः पादस्य, रूपं स्पर्शस्य, अभूतं भूतस्येति। लक्षणं पश्ववयवस्थं गोत्रस्य स्मृतिहेतुः विदानामिदं गर्गाणामिदमिति, सादृश्यं चित्रगतं प्रतिरूपकं देवदत्तस्येत्येवमादि, परिग्रहात् स्वेन वा स्वामी स्वामिना वा स्वं स्मर्य्यते, आश्रयात् ग्रामण्या तदधीनं स्मरति। आश्रितात् तदधीनेन ग्रामण्यमिति, सम्बन्धात् अन्तेवासिना गुरुं स्मरति ऋत्विजा याज्यमिति, आनन्तर्य्यात् इतिकरणीयेष्वर्थेषु, वियोगात् येन विप्रयुज्यते तद्वियोगप्रतिसम्वेदी भृशं स्मरति, एककार्य्यात् कर्त्रन्तरदर्शनात् कर्त्रन्तरे स्मृतिः, विरोधात् विजिगीषमाणयोरन्यतरदर्शनादन्यतरः स्मर्य्यते, अतिशयात् येनातिशय उत्पादितः, प्राप्तेः, यतो येन किञ्चित् प्राप्तमाप्तव्यं वा भवति तमभीक्ष्णं स्मरति, व्यवधानात् कोशादिभिरसिप्रभृतीनि स्मर्य्यन्ते, सुखदुःखाभ्यां तद्धेतुः स्मर्य्यते, इच्छाद्वेषाभ्यां यमिच्छति यञ्च द्वेष्टि तं स्मरति, भयात् यतोवि-

भा॰ भेति, अर्थित्वात् येनार्थी भोजनेनाच्छादनेन वा, क्रियाया रथेन रथकारं स्मरति, रागात् यस्यां स्त्रियां रक्तो भवति तामभीक्ष्णं स्मरति, धर्मात् जात्यन्तरस्मरणमिह चाधीतश्रुतावधारणमिति, अधर्मात् प्रागनुभूतदुःखसाधनं स्मरति, न चैतेषु निमित्तेषु युगपत्संवेदनानि भवन्तीति युगपदस्मरणमिति, निदर्शनञ्चेदं स्मृतिहेतूनां न परिसङ्ख्यानमिति, अनित्यायाञ्च बुद्धावुत्पन्नापवर्गित्वात् कालान्तरावस्थानाच्चानित्यानां संशयः। किमुत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः शब्दवत् आहोस्वित् कालान्तरावस्थायिनी कुम्भवदिति, उत्पन्नापवर्गिणीति पक्षः परिगृह्यते कस्मात्॥

सू॰ कर्म्मानवस्थायिग्रहणात्॥ ४५॥

भा॰ कर्म्मणोऽनवस्थायिनो ग्रहणादिति चिप्तस्येषोरापतनात् क्रियासन्तानो गृह्यते प्रत्यर्थनियमाच्च बुद्धीनां क्रियासन्तानवद्बुद्धिसन्तानोपपत्तिरिति अवस्थितग्रहणे च व्यवधीयमानस्य प्रत्यक्षनिवृत्तेः अव*स्थिते च कुम्भे गृह्यमाणेन सन्तानेनैव बुद्धिर्वर्त्तते प्राग्व्यवधानात् तेन व्यवहिते प्रत्यक्षं ज्ञानं निवर्त्तते कालान्तरावस्थाने तु बुद्धेर्दृश्यव्यवधानेऽपि प्रत्यक्षमवतिष्ठेतेति, स्मृतिश्चालिङ्गं बुद्ध्यवस्थाने

---

* अव्यवहिते चेति क्वचित् पाठः।

भा० संस्कारस्य बुद्धिजस्य स्मृतिहेतुत्वात्, यश्च मन्येतावतिष्ठते बुद्धिः दृष्टाहि बुद्धिविषये स्मृतिः सा च बुद्धावनित्यायां कारणाभावान्नस्यादिति, तदिदमलिङ्गं कस्मात् बुद्धिजोहि संस्कारो गुणान्तरं स्मृतिहेतुर्न बुद्धिरिति हेत्वभावाद-युक्तमितिचेत् ॥

सू० बुद्ध्यवस्थानात् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभावः ॥ ४६ ॥

भा० यावदवतिष्ठते बुद्धिस्तावदसौ बोद्धव्योऽर्थः प्रत्यक्षः, प्रत्यक्षे च स्मृतिरनुपपन्नेति ॥

सू० अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वात् विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्त ग्रहणवत् ॥ ४७ ॥

भा० यद्युत्पन्नाऽपवर्गिणी बुद्धिः प्राप्तमव्यक्तं बोद्धव्यस्य ग्रहणम्, यथा विद्युत्सम्पाते वैद्युतस्य प्रकाशस्यानवस्थानाद-व्यक्तं रूपग्रहणमिति व्यक्तन्तु द्रव्याणां ग्रहणं तस्माद्युक्त-मेतदिति ॥

सू० हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४८ ॥

भा० उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति प्रतिषेद्धव्यमस्यदेवाभ्यनुज्ञायते विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवदिति यत्राव्यक्तं

भा० ग्रहणं तत्रोत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति ग्रहणहेतुविकल्पाद्ग्रहणविकल्पोन बुद्धिविकल्पात्, यदिदं क्वचिदव्यक्तं ग्रहणमयं विकल्पो ग्रहणहेतुविकल्पात्, यत्रानवस्थितो ग्रहणहेतुस्तत्राव्यक्तं ग्रहणम् यत्रावस्थितस्तत्र व्यक्तं न तु बुद्धेरवस्थानानवस्थानाभ्यामिति, कस्मात् अर्थग्रहणं हि बुद्धिः यत्तदर्थग्रहणमव्यक्तं व्यक्तं वा बुद्धिः सेति विशेषाग्रहणे च सामान्यग्रहणमात्रमव्यक्तग्रहणम् तत्र विषयान्तरे बुद्ध्यन्तरानुत्पत्तिर्निमित्ताभावात्, यत्र समानधर्मयुक्तश्च धर्मी गृह्यते विशेषधर्मयुक्तश्च तद्व्यक्तं ग्रहणम्, यत्र तु विशेषेऽगृह्यमाणे सामान्यग्रहणमात्रं तदव्यक्तं ग्रहणम्, समानधर्मायोगाच्च विशिष्टधर्मयोगो विषयान्तरम् तत्र यद्ग्रहणं न भवति तद्ग्रहणनिमित्ताभावात् न बुद्धेरनवस्थानादिति यथाविषयञ्च ग्रहणं व्यक्तमेव प्रत्यर्थनियतत्वाच्च बुद्धीनाम् सामान्यविषयञ्च ग्रहणं स्वविषयं प्रत्यव्यक्तं विशेषविषयञ्च ग्रहणं स्वविषयं प्रति व्यक्तम्, प्रत्यर्थनियता हि बुद्धयः, तदिदमव्यक्तग्रहणं देशितं क्व विषये बुद्ध्यनवस्थानकारितं स्यादिति धर्मिणस्तु धर्मभेदे बुद्धिनानात्वस्य भावाभावाभ्यां तदुपपत्तिः, धर्मिणः खल्वर्थस्य समानाश्च धर्मा विशिष्टाश्च तेषु प्रत्यर्थनियता नानाबुद्धयस्ता उभय्यो यदा धर्मिणि वर्त्तन्ते तदा व्यक्तं ग्रहणम् धर्मिणमभिप्रेत्य यदा तु सामान्यग्रहणमात्रं तदाऽव्यक्तं ग्रहणमिति, एवं धर्मिणमभिप्रेत्य व्यक्ताव्यक्तयोर्ग्रहणयोरुपपत्तिरिति, न वेदम-

भा० व्यक्तं ग्रहणं बुद्धेर्बौद्धव्यस्य वा ऽनवस्थायित्वादुपपद्यत इति इदं हि न ॥

सू० प्रदीपार्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणम् ॥ ॥ ४९ ॥

भा० अनवस्थायित्वेऽपि बुद्धेस्तेषां द्रव्याणां ग्रहणं प्रतिपत्तव्यम्, कथम् प्रदीपार्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् प्रदीपार्चिषां सन्तत्या वर्त्तमानानां ग्रहणानवस्थानं ग्राह्यानवस्थानञ्च प्रत्यर्थनियतत्वात् बुद्धीनां यावन्ति प्रदीपार्चींषि तावन्त्यो बुद्धय इति दृश्यते चात्र व्यक्तं प्रदीपार्चिषां ग्रहणमिति, चेतना शरीरगुणः सति शरीरे भावादसति चाभावादिति ॥

सू० द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ५० ॥

भा० सांशयिकः सति भावः स्वगुणोऽप्सु द्रवत्वमुपलभ्यते परगुणश्चोष्णता, तेनायं संशयः किं शरीरगुणश्चेतना शरीरे गृह्यते अथ द्रव्यान्तरगुण इति न शरीरगुणश्चेतना कस्मात् ॥

सू० यावच्छरीरभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ ५१ ॥

भा० न रूपादिहीनं शरीरं गृह्यते चेतनाहीनन्तु गृह्यते। यथोष्णताहीना आपः, तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति, संस्कारवदितिचेन्न कारणानुच्छेदात् यथाविधे द्रव्ये संस्कारस्तथाविधे एवोपरमो न तत्र कारणोच्छेदादत्यन्तं संस्कारानुपपत्तिर्भवति यथाविधे शरीरे चेतना गृह्यते तथाविधएवात्यन्तोपरमश्चेतनाया गृह्यते, तस्मात् संस्कारवदित्यसमः समाधिः, अथापि शरीरस्थश्चेतनोत्पत्ति कारणं स्यात् द्रव्यान्तरस्थं वोभयस्थं वा, तच्च नियमहेत्वभावात् शरीरस्थेन कदाचिच्चेतनोत्पद्यते कदाचिन्नेति नियमहेतुर्नास्तीति द्रव्यान्तरस्थेन शरीर एव चेतनोत्पद्यते न लोष्टादिषु इत्यत्र न नियमहेतुरस्तीति उभयस्य निमित्तत्वे शरीरसमानजातीये द्रव्ये चेतना नोत्पद्यते शरीर एव चोत्पद्यते इति नियमहेतुर्नास्तीति, यच्च मन्येत सति श्यामादिगुणे द्रव्ये श्यामाद्युपरमो दृष्टः एवं चेतनोपरमः स्यादिति ॥

सू० न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ५२ ॥

भा० नात्यन्तं रूपोपरमोद्रव्यस्य श्यामे रूपे निवृत्ते पाकजं गुणान्तरं रक्तं रूपमुत्पद्यते शरीरेतु चेतनामात्रोपरमोऽत्यन्तमिति, अथापि ॥

सू० प्रतिद्वन्द्विसिद्धेःपाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

भा॰ यावत्सु द्रव्येषु पूर्व्वगुणप्रतिद्वन्द्विसिद्धिस्तावत्सु पाकजोत्पत्तिर्दृश्यते पूर्व्वगुणैः सह पाकजानामवस्थानस्याग्रहणात्, न च शरीरे चेतनाप्रतिद्वन्द्विसिद्धौ सहानवस्थायिगुणान्तरं गृह्यते येनानुमीयेत तेन चेतनाया विरोधः, तस्मादप्रतिषिद्धा चेतना यावच्छरीरं वर्त्तेत नतु वर्त्तते तस्मान्नशरीरगुणश्चेतना इति, इतश्च न शरीरगुणश्चेतना ॥

सू॰ शरीरव्यापित्वात् ॥ ५४ ॥

भा॰ शरीरं शरीरावयवाश्च सर्व्वे चेतनोत्पत्त्या व्याप्ता इति न क्वचिदनुत्पत्तिश्चेतनायाः, शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति प्राप्तं चेतनबहुत्वम्, तत्र यथा प्रतिशरीरं चेतनबहुत्वे सुखदुःखज्ञानानां व्यवस्थालिङ्गमेवमेकशरीरेऽपि स्यात् नतु भवति तस्मान्नशरीरगुणश्चेतनेति, यदुक्तं न क्वचिच्छरीरावयवे चेतनाया अनुत्पत्तिरिति सा न ॥

सू॰ केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५५ ॥

भा॰ केशेषु नखादिषु चानुत्पत्तिश्चेतनाया इति। अनुपपन्नं शरीरव्यापित्वमिति ॥

सू॰ त्वक्पर्य्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः ॥ ॥ ५६ ॥

भा॰ इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरलक्षणं त्वक्पर्य्यन्तं जीवमनःसुख-दुःखसंवित्त्यायतनभूतं शरीरम्,तस्मान्न केशादिषु चेतनोत्पद्यते। अर्थकारितस्तु शरीरोपनिबन्धः केशादीनामिति, इतश्च न शरीरगुणश्चेतना ॥

सू॰ शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५७ ॥

भा॰ द्विविधश्च शरीरगुणः अप्रत्यक्षश्च गुरुत्वम् इन्द्रियग्राह्यश्च रूपादिः, विधान्तरन्तु चेतना प्रत्यक्षा संवेद्यत्वात् नेन्द्रियग्राह्या मनोविषयत्वात्, तस्माद्‌द्रव्यान्तरगुणइति ॥

सू॰ न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५८ ॥

भा॰ यथेतरेतरविधर्माणो रूपादयो न शरीरगुणत्वं जहति एवं रूपादिवैधर्म्याच्चेतना शरीरगुणत्वं न हास्यतीति ॥

सू॰ ऐन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५९ ॥

भा॰ अप्रत्यक्षत्वाच्चेति। यथेतरेतरविधर्माणो रूपादयो

भा० न द्वैविध्यमतिवर्त्तन्ते तथा रूपादिवैधर्म्याच्चेतना न द्वैविध्यमतिवर्त्तेत यदि शरीरगुणःस्यादिति, अतिवर्त्तते तु, तस्मान्न शरीरगुणइति। भूतेन्द्रियमनसां ज्ञानप्रतिषेधात् सिद्धे सत्यारम्भोविशेषज्ञापनार्थम् बहुधा परीक्ष्यमाणं तत्त्वं सुनिश्चिततरं भवतीति परीक्षिता बुद्धिः, मनस इदानीं परीक्षाक्रमः तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकमिति विचारे॥

सू० ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः॥ ६०॥

भा० अस्ति खलु वै ज्ञानायौगपद्यमेकैकस्येन्द्रियस्य यथाविषयम् करणस्यैकप्रत्ययनिर्वृत्तौ सामर्थ्यान्न तदेकत्वे मनसोलिङ्गम्, यत्तु खल्विदमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु ज्ञानायौगपद्यमिति तल्लिङ्गं कस्मात् सम्भवति खलु वै बहुषु मनस्सु इन्द्रियमनःसंयोगयौगपद्यमिति ज्ञानयौगपद्यं स्यात् न तु भवति तस्माद्विषये प्रत्ययपर्य्यायादेकं मनः॥

सू० न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः॥ ६१॥

भा० अयं खल्वध्यापकोऽधीते व्रजति कमण्डलुं धारयति पन्थानं पश्यति शृणोत्यरण्यजान् शब्दान् बि*भ्यत् व्या-

* बिभेतीति क्वचित् पाठः।

भा॰ लिङ्गानि बुभुत्सते स्मरति च गन्तव्यं स्थानीयमिति क्रमस्याग्रहणाद्युगपदेताः क्रियाः इति प्राप्तं मनसोबहुत्वमिति॥

सू॰ अलातचक्रदर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसञ्चारात्॥ ॥६२॥

भा॰ आशुसञ्चारादलातस्य संभ्रमतोविद्यमानः क्रमोन गृह्यते क्रमस्याग्रहणादविच्छेदबुद्ध्या चक्रवद्बुद्धिर्भवतीति तथा बुद्धीनां क्रियाणाञ्चाशुवृत्तित्वाद्विद्यमानः क्रमोन गृह्यते क्रमस्याग्रहणाद्युगपत्क्रियाभवन्तीत्यभिमानोभवति। किं पुनः क्रमस्याग्रहणाद्युगपत् क्रियाभिमानः अथ युगपद्भावादेव युगपदनेकक्रियोपलब्धिरिति नात्रविशेषप्रतिपत्तेः कारणमुच्यते इति उक्तमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु पर्यायेण बुद्धयो भवन्तीति तच्चाप्रत्याख्येयमात्मप्रत्यक्षत्वात्। अथापि दृष्टश्रुतानर्थांश्चिन्तयतः क्रमेण बुद्धयो वर्त्तन्ते न युगपदनेनानुमातव्यमिति वर्णपदवाक्यबुद्धीनां तदर्थबुद्धीनाञ्चाशुवृत्तित्वात् क्रमस्याग्रहणम् कथम् वाक्यस्थेषु खलु वर्णेषूच्चरत्सु प्रतिवर्णं तावत् श्रवणं भवति श्रुतं वर्णमेकमनेकं वा पदभावेन स प्रतिसन्धत्ते प्रतिसन्धाय पदं व्यवस्यति पदव्यवसायेन स्मृत्या पदार्थम्प्रतिपद्यते पदसमूहप्रतिसन्धानाच्च वाक्यं व्यवस्यति सम्बद्धांश्च पदा-

भा॰ र्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते न चासां क्रमेण वर्त्तमानानां बुद्धीनामाशुवृत्तित्वात् क्रमो गृह्यते तदेतदनुमानमतन्त्रं बुद्धिक्रियायौगपद्याभिमानस्येति न चास्ति मुक्तसंशया युगपदुत्पत्तिर्बुद्धीनां यथा मनसां बहुत्वमेकशरीरेऽनुमीयत इति ॥

सू॰ यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥ ६३ ॥

भा॰ अणु मन एकञ्चेति धर्मसमुच्चयो ज्ञानायौगपद्यात् महत्त्वे मनसः सर्व्वेन्द्रियसंयोगाद्युगपद्विषयग्रहणं स्यादिति मनसः खलु भोः सेन्द्रियस्य शरीरे वृत्तिलाभो नान्यत्र शरीरात् ज्ञातुश्च पुरुषस्य शरीरायतना बुद्ध्यादयोविषयोपभोगोजिहासितहानमीप्सितावाप्तिश्च सर्वे च शरीराश्रया व्यवहाराः, तत्र खलु विप्रतिपत्तेः संशयः किमयम्पुरुषकर्म्मनिमित्तः शरीरसर्ग आहोस्वित् भूतमात्रादकर्म्मनिमित्तइति श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्तिरिति तत्रेदन्तत्त्वम् ॥

सू॰ पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ६४ ॥

भा॰ पूर्व्वशरीरे या प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत् पूर्व्वकृतं कर्म्मोक्तं तस्य फलं तज्जनितौ धर्माधर्मौ तत्फलस्यानुबन्धः आत्मसमवेतस्यावस्थानं तेन प्रयुक्तेभ्योभूतेभ्य-

भा॰ स्वस्योत्पत्तिः शरीरस्य न स्वतन्त्रेभ्य इति यदधिष्ठानोऽयमात्मा यमहमिति मन्यमानो यत्राभियुक्तो यत्रोपभोगतृष्णया विषयानुपलभमानो धर्माधर्मौ संस्करोति तदस्य शरीरम्, तेन संस्कारेण धर्माधर्मलक्षणेन भूतसहितेन पतितेऽस्मिन् शरीरे उत्तरं निष्पाद्यते निष्पन्नस्य चास्य पूर्वशरीरवत् पुरुषार्थक्रिया पुरुषस्य च पूर्व्वशरीरवत् प्रवृत्तिरिति कर्मापेक्षेभ्योभूतेभ्यः शरीरसर्गे सत्येतदुपपद्यत इति। दृष्टा च पुरुषगुणेन प्रयत्नेन प्रयुक्तेभ्योभूतेभ्यः पुरुषार्थक्रियासमर्थानां द्रव्याणां रथप्रभृतीनामुत्पत्तिः तथानुमातव्यं शरीरमपि पुरुषार्थक्रियासमर्थमुत्पद्यमानं पुरुषस्य गुणान्तरापेक्षेभ्यो भूतेभ्यउत्पद्यते इति। अत्र नास्तिक आह॥

सू॰ भूतेभ्योमूर्त्त्युपादानवत् तदुपादानम्॥ ६५॥

भा॰ यथा कर्म्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्योनिर्वृत्ता मूर्त्तयः सिकताशर्करापाषाणगैरिकाञ्जनप्रभृतयः पुरुषार्थकारित्वादुपादीयन्ते तथा कर्म्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यः शरीरमुत्पन्नं पुरुषार्थकारित्वादुपादीयत इति॥

सू॰ न साध्यसमत्वात्॥ ६६॥

भा॰ यथा शरीरोत्पत्तिरकर्म्मनिमित्ता साध्या तथा

भा॰ सिकताशर्करापाषाणगैरिकाञ्जनप्रभृतीनामप्यकर्मनिमित्तः सर्गः साध्यः साध्यसमत्वादसाधनमिति । भूतेभ्यो मूर्त्त्युपादानवत् तदिति चानेन साम्यं ॥

सू॰ नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६७ ॥

भा॰ विषमश्चायमुपन्यासः कस्मात् निर्बीजा इमाः मूर्त्तयः उत्पद्यन्ते बीजपूर्व्विका तु शरीरोत्पत्तिः, मातापितृशब्देन लोहितरेतसी बीजभूते गृह्येते, तत्र सत्त्वस्य गर्भवासानुभवनीयं कर्म्म पित्रोश्च पुत्रफलानुभवनीये कर्म्मणी मातुर्गर्भाशये शरीरोत्पत्तिं भूतेभ्यः प्रयोजयन्तीत्युपपन्नं बीजानुविधानमिति ॥

सू॰ तथाहारस्य ॥ ६८ ॥

भा॰ उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम्, भुक्तं पीतमाहाररसस्तस्य पक्तिनिर्वृत्तं रसद्रव्यं मातृशरीरे चोपचीयते बीजे गर्भाशयस्थे बीजसमानपाकं मात्रया चोपचयो बीजे या*वद्व्यूहसमर्थः सञ्चय इति सञ्चितं चार्ब्बुदमांसपेशीकललकण्डराशिरःपाणिपादादिना च व्यूहेनेन्द्रियाधिष्ठानभेदेन व्यूह्यते व्यूढे च गर्भनाड्यावतारितं रसद्रव्यमुपचीयते

---

* पाचनव्यूह इति क्वचित् पाठः ।

भा० यावत्प्रयत्नसमर्थमिति, न *चायमन्नपानस्य स्वाद्यादिगतस्य कल्प्यत इति एतस्मात् कारणात् कर्म्मनिमित्तत्वं शरीरस्य विज्ञायत इति॥

सू० प्राप्तौ चानियमात्॥६९॥

भा० न सर्व्वो दम्पत्योः संयोगो गर्भाधानहेतुर्दृश्यते तत्रासति कर्म्मणि न भवति सति च भवतीत्यनुपपन्नोनियमाभाव इति, कर्म्मनिरपेक्षेषु भूतेषु शरीरोत्पत्तिहेतुषु अनियमःस्यात् नह्यत्र कारणाभाव इति, अथापि॥

सू० शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म्म॥७०॥

भा० यथा खल्विदं शरीरं धातुप्राणसंवाहिनीनां नाडीनां शुक्रान्तानां धातूनाञ्च स्नाय्वस्थिशिरापेशीकललकण्डराणाञ्च शिरोवाहूदराणां सक्थ्नाञ्च कोष्ठगानां वातपित्तकफानाञ्च मुखकण्ठहृदयामाशयपक्वाशयाधःस्रोतसाञ्च परमदुःखसम्पादनीयेन सन्निवेशेन व्यूहनमशक्यं पृथिव्यादिभिः कर्म्मनिरपेक्षैरुत्पादयितुमिति कर्म्मनि-

* सचेदमिति क्वचित् पाठः।

भा॰ भिन्ना शरीरोत्पत्तिरिति विज्ञायते, एवञ्च प्रत्यात्मनियतस्य निमित्तस्याभावान्निरतिशयैरात्मभिः संबन्धात् सर्वात्मनाञ्च समानैः पृथिव्यादिभिरुत्पादितं शरीरं पृथिव्यादिगतस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वात्मनां सुखदुःखसंवि*त्त्यायतनं समानं प्राप्तम्, यत्तु प्रत्यात्मं व्यवतिष्ठते तत्र शरीरोत्पत्तिनिमित्तं कर्म्म व्यवस्थाहेतुरिति विज्ञायते परिपच्यमानो हि प्रत्यात्मनियतः कर्म्माशयो यस्मिन्नात्मनि वर्त्तते तस्यैवोपभोगायतनं शरीरमुत्पाद्य व्यवस्थापयति। तदेवं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगनिमित्तं कर्म्म इति विज्ञायते। प्रत्यात्मव्यवस्थानन्तु शरीरस्यात्मना संयोगं प्रचक्ष्महे इति॥

सू॰ एतेनानियमः प्रत्युक्तः॥ ७१ ॥

भा॰ योऽयमकर्म्मनिमित्ते शरीरसर्गे सत्यनियम इत्युच्यते अयं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म्मेत्यनेन प्रत्युक्तः, कस्तावदयं नियमः यथैकस्यात्मनः शरीरं तथा सर्वेषामिति नियमः, अन्यस्याऽन्यथेत्यनियमो भेदोव्यावृत्तिर्विशेष इति। दृष्टा च जन्मव्यावृत्तिरुच्चाभिजनोनिकृष्टाभिजनः इति, प्रशस्तं नि-

* सम्वित्तिसाधनमिति क्वचित् पाठः

भा० न्दितमिति, व्याधिबहुलमरोगमिति, समग्रं विकल-
मिति, पीडाबहुलं सुखबहुलमिति, पुरुषातिशयलक्ष-
णोपपन्नं विपरीतमिति, प्रशस्तलक्षणं निन्दितलक्ष-
णमिति, पट्विन्द्रियं मृद्विन्द्रियमिति; सूक्ष्मश्च भेदोऽपरि-
मेयः। सोऽयं जन्मभेदः प्रत्यात्मनियतात् कर्म्मभेदादुपप-
द्यते, असति कर्म्मभेदे प्रत्यात्मनियते निरतिशयित्वादात्मनां
समानत्वाच्च पृथिव्यादीनां पृथिव्यादिगतस्य नियमहेतो-
रभावात् सर्वं सर्वात्मनां प्रसज्येत नत्विदमित्थम्भूतं ज-
न्म तस्मात् कर्म्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति॥

सू० उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्म्मक्षयोपपत्तेः॥ ७२॥

भा० कर्म्मनिमित्ते शरीरसर्गे तेन शरीरेणात्मनो वियोगः
उपपन्नः, कस्मात् कर्म्मक्षयोपपत्तेः उपपद्यते खलु कर्म्मक्षयः
सम्यग्दर्शनात् प्रक्षीणे मोहे वीतरागः पुनर्भवहेतुकर्म्म
कायवाङ्मनोभिर्न करोति इत्युत्तरस्यानुपचयः पूर्व्वोपचि-
तस्य विपाकप्रतिसंवेदनात् प्रक्षयः। एवं प्रसवहेतोर-
भावात् पतिते ऽस्मिन् शरीरे पुनः शरीरान्तरानुपप-
त्तेरप्रतिसन्धिः, अकर्म्मनिमित्ते तु शरीरसर्गे भूतक्षया-
नुपपत्तेस्तद्वियोगानुपपत्तिरिति॥

सू० तददृष्टकारितमितिचेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे॥
॥ ७३॥

भा० अदर्शनं खल्वदृष्टमित्युच्यते अदृष्टकारिता भूतेभ्यः शरीरोत्पत्तिः, न जात्वनुत्पन्ने शरीरे द्रष्टा निरायतनो दृश्यं पश्यति, तच्चास्य दृश्यं द्विविधम् विषयश्च नानात्वञ्चाव्यक्ता-त्मनोस्तदर्थः शरीरसर्गः तस्मिन्नवसिते चरितार्थानि भू-तानि न शरीरमुत्पादयन्तीत्युपपन्नः शरीरवियोग इति। एवं चेन्मन्यसे पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिः प्र-सज्यते इति, या चानुत्पन्ने शरीरे दर्शनानुत्पत्तिरदर्शना-भिमता याचापवर्गे शरीरनिवृत्तौ दर्शनानुत्पत्तिरदर्शन भूता नैतयोरदर्शनयोः कचिद्विशेषइत्यदर्शनस्यानिवृत्ते-रपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिप्रसङ्ग इति। चरितार्थाविशेष इति चेत्॥

सू० न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात्॥ ७४॥

भा० चरितार्थानि भूतानि दर्शनावसानान्न शरीरान्तर-मारभन्ते इत्ययं विशेष एवं चेदुच्यते करणाकरणयोरा-रम्भदर्शनात् चरितार्थानां भूतानां विषयोपलब्धिकर-णात् पुनः पुनः शरीरारम्भो दृश्यते प्रकृतिपुरुषयोर्ना-नात्वदर्शनस्याकरणान्निरर्थकः शरीरारम्भः पुनः पुनर्दृ-श्यते। तस्मादकर्मनिमित्तायां भूतसृष्टौ न दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिर्युक्ता युक्तातु कर्मनिमित्ते सर्गे दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिः। कर्मविपाकसम्वेदनं दर्शनमिति तददृष्ट-कारितमितिचेत् कस्यचिद्दर्शनमदृष्टं नाम परमाणूनां

भा॰ गुणविशेषः क्रियाहेतुत्वेन प्रेरिताः परमाणवः सम्मूर्च्छिताः शरीरमुत्पादयन्तीति तन्मनः समाविशति स्वगुणेनादृष्टेन प्रेरिते समनस्के शरीरे द्रष्टुरुपलब्धिर्भवतीति एतस्मिन् वै दर्शने गुणानुच्छेदात् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे अपवर्गे शरीरोत्पत्तिः परमाणुगुणस्यादृष्टस्यानुच्छेद्यत्वादिति॥

सू॰ मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगानुच्छेदः॥ ७५॥

भा॰ मनोगुणेनादृष्टेन समावेशिते मनसि संयोगव्युच्छेदो न स्यात् तत्र किङ्कृतं शरीरादपसर्पणं मनस इति। कर्माशयक्षये तु कर्माशयान्तराद्विपच्यमानादपसर्पणोपपत्तिरिति। अदृष्टादेवापसर्पणमितिचेत् योऽदृष्टः शरीरोपसर्पणहेतुः स एवापसर्पणहेतुरपीति नैकस्य जीवनप्रायणहेतुत्वानुपपत्तेः, एवं च सति एकोऽदृष्टं जीवनप्रायणयोर्हेतुरितिप्राप्तम् नैतदुपपद्यते॥

सू॰ नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः॥ ७६॥

भा॰ विपाकसंवेदनात् कर्माशयक्षये शरीरपातः प्रायणम् कर्माशयान्तराच्च पुनर्जन्म। भूतमात्रात्तु कर्मनिरपेक्षात् शरीरोत्पत्तौ कस्य क्षयात् शरीरपातः प्रायण-

भा० मिति। प्रायणानुपपत्तेः खलु वै नित्यत्वप्रसङ्गं विद्मः या-
दृच्छिकेतु प्रायणे प्रायणभेदानुपपत्तिरिति, पुनस्तत्प्रस-
ङ्गोऽपवर्गे इत्येतत् समाधित्सुराह ॥

सू० अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७७ ॥

भा० यथाऽणोः श्यामता नित्या अग्निसंयोगेन प्रतिवि*द्धा न पुनरुत्पद्यते एवमदृष्टकारितं शरीरमपवर्गे पुनर्नोत्पद्यते इति ॥

सू० नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७८ ॥

भा० नायमस्ति दृष्टान्तः कस्मात् अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् अकृतं प्रमाणतोऽनुपपन्नं तस्याभ्यागमोऽभ्युपपत्तिर्व्यवसायः एतच्छ्रद्दधानेन प्रमाणतोऽनुपपन्नं मन्तव्यम् तस्मान्नायं दृष्टान्तोन प्रत्यक्षं न चानुमानं किञ्चिदुच्यत इति। त-दिदं दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वमभिधीयत इति। अथवा ना-कृताभ्यागमप्रसङ्गात् अणुश्यामतादृष्टान्तेनाकर्मनिमित्तां शरीरोत्पत्तिं समादधानस्याकृताभ्यागमप्रसङ्गः अकृते-सुःखदुखहेतौ कर्मणि पुरुषस्य सुखं दुःखमभ्यागच्छतीति प्रसज्येत, ओमितिब्रुवतः प्रत्यक्षानुमानागमविरोधः प्रत्यक्ष-

* रुद्धेति क्वचित् पाठः

भा॰ विरोधस्तावत् भिन्नमिदं सुखदुःखं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् प्रत्यक्षं सर्वशरीराणां को भेदः तीव्रम्मन्दञ्चिरमाशु नानाप्रकारमेक प्रकारमिति एवमादिर्विशेषः, नचास्ति प्रत्यात्मनियतः सुखदुःखहेतुविशेषः नचासति हेतुविशेषे फलविशेषो दृश्यते कर्म्मनिमित्तेतु सुखदुःखयोगे कर्म्मणां तीव्रमन्दतोपपत्तेः कर्म्मसञ्चयानाञ्चोत्कर्षापकर्षभावान्नानाविधैकविधभावाच्च कर्मणां सुखदुःखभेदोपपत्तिः। सोऽयं हेतुभेदाभावाद्दृष्टः सुखदुःखभेदोनस्यादिति प्रत्यक्षविरोधः। तथानुमानविरोधः दृष्टं हि पुरुषगुणव्यवस्थानात् सुखदुःखव्यवस्थानम्, यः खलुचेतनावान् साधननिर्वर्त्तनीयं सुखं बुद्धा तदीप्सन् तदाप्तिसाधनावाप्तये प्रयतते स सुखेन युज्यते न विपरीतः यश्च साधननिर्वर्त्तनीयं दुःखं बुद्धा तज्जिहासुः साधनपरिवर्ज्जनाय यतते स दुःखेन परित्यज्यते न विपरीतः अस्तिचेदं यत्नमन्तरेण चेतनानां सुखदुःखव्यवस्थानम् तेनापि चेतनगुणान्तरव्यवस्थानकृतेन भवितव्यमित्यनुमानम्। तदेतदकर्म्मनिमित्ते सुखदुःखयोगे विरुध्यत इति, तच्च गुणान्तरमसंवेद्यत्वाददृष्टं विपाककालानियमाच्चाव्यवस्थितम् बुद्ध्यादयस्तु संवेद्याश्चापवर्गिणश्चेति। अथागमविरोधः। बहु खल्विदमार्षमृषीणामुपदेशजातमनुष्ठानपरिवर्ज्जनाश्रयमुपदेशफलञ्च शरीरिणां वर्णाश्रमविभागेनानुष्ठानलक्षणा प्रवृत्तिः परिवर्ज्जनलक्षणानिवृत्तिः, तच्चोभयमेतस्यां दृष्टौ नास्ति कर्म्म

भा० सुचरितं दुश्चरितं वा, कर्म्मनिमित्तः पुरुषाणां सुखदुःखयोगः इति विरुद्ध्यते, सेयं पापिष्ठानां मिथ्यादृष्टिरकर्म्मनिमित्ता शरीरसृष्टिरकर्म्मनिमित्तः सुखदुःखयोगः इति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ ० ॥

समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भा० मनसोऽनन्तरं प्रवृत्तिः परीक्षितव्या तत्र खलु यावद्धर्माधर्माश्रयशरीरादि परीक्षितम् पूर्व्वा सा प्रवृत्तेः परीक्षा इत्याह ॥

सू० प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

भा० तथा परीक्षितेति प्रवृत्त्यनन्तरास्तर्हि दोषाः परीक्ष्यन्तामित्यत आह ॥

सू॰ तथा दोषाः ॥ २ ॥

भा॰ परीक्षिता इति बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः, प्रवृत्तिहेतुत्वात् पुनर्भवप्रतिसन्धानसामर्थ्याच्च संसारहेतवः, संसारस्यानादित्वादनादिना प्रबन्धेन प्रवर्त्तन्ते, मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानात् तन्निवृत्तौ रागद्वेषप्रबन्धोच्छेदेऽपवर्ग इति प्रादुर्भावनिरोधधर्म्मका इत्येवमाद्युक्तं दोषाणामिति प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इत्युक्तं तथा चेमे मानेर्ष्यासूयाविचिकित्सामत्सरादयः ते कस्मान्नोपसङ्ख्यायन्ते इत्यत आह ॥

सू॰ तत्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ ॥ ३ ॥

भा॰ तेषां दोषाणां त्रयोराशयस्त्रयः पक्षाः, रागपक्षाः कामोमत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति, द्वेषपक्षाः क्रोधः ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्ष इति, मोहपक्षाः मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः प्रमाद इति त्रैराश्यान्नोपसङ्ख्यायन्ते इति, लक्षणस्य तर्ह्यभेदात् त्रित्वमनुपपन्नम्, नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्, आसक्तिलक्षणो रागः, अमर्षलक्षणो द्वेषः, मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणोमोह इति, एतत् प्रत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणाम्. विजानात्ययं

भा॰ शरीरी रागमुत्पन्नम्, अस्तिमेऽध्यात्मं रागधर्म इति, विरागश्च विजानाति नास्तिमेऽध्यात्मं रागधर्म्म इति। एवमितरयोरपीति। मानेर्ष्याऽसूयाप्रमृतयस्तु त्रैराश्य-मनुपतिता इति नोपसङ्ख्यायन्ते॥

सू॰ नैकप्रत्यनीकभावात्॥ ४॥

भा॰ नार्थान्तरं रागादयः कस्मात् एकप्रत्यनीकभावात् तत्त्वज्ञानं सम्यङ्मतिरार्य्यप्रज्ञा सम्बोध इत्येकमिदं प्रत्य-नीकं त्रयाणामिति॥

सू॰ व्यभिचारादहेतुः॥ ५॥

भा॰ एकप्रत्यनीकाः पृथिव्यां श्यामादयोऽग्निसंयोगेनैके-न, एकयोनयश्च पाकजा इति, सति चार्थान्तरभावे॥

सू॰ तेषां मोहः पापीयान्नामूढस्येतरोत्पत्तेः॥ ६॥

भा॰ मोहः पापः पापतरोवा द्वावभिप्रेत्योक्तम्, कस्मात् नामूढस्येतरोत्पत्तेः अमूढस्य रागद्वेषौ नोत्पद्येते मूढस्य तु यथासङ्कल्पमुत्पत्तिः, विषयेषु रञ्जनीयाः सङ्कल्पाः रागहेतवः, कोपनीयाः सङ्कल्पा द्वेषहेतवः, उभये च

भा॰ मद्भत्या न मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणात्मोहादन्ये ताविमौ मोहयोनी रागद्वेषाविति तत्त्वज्ञानाच्च मोहनिवृत्तौ रागद्वेषानुत्पत्तिरित्येकप्रत्यनीकभावोपपत्तिः। एवञ्च कृत्वा तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभा*वादपवर्ग इति व्याख्यातमिति॥

सू॰ प्राप्तस्तर्हि निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः॥ ७॥

भा॰ अन्यद्धि निमित्तमन्यच्च नैमित्तिकमिति दोषनिमित्तत्वाददोषो मोह इति॥

सू॰ न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य॥ ८॥

भा॰ प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इत्यनेन दोषलक्षणेनावरुध्यते दोषेषु मोह इति॥

सू॰ निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः॥ ९॥

भा॰ द्रव्याणां गुणानां वाऽनेकविधविकल्पो निमित्तनैमित्तिकभावे तुल्यजातीयानां दृष्ट इति। दोषानन्तरं प्रेत्य

* पाबादितिवृत्तिकारसम्मतः पाठः

भा॰ भावस्याप्यसिद्धिः आत्मनोऽनित्यत्वात्, न खलु नित्यं किञ्चिज्जायते म्रियते इति जन्ममरणयोर्नित्यत्वादात्मनोऽनुपपत्तिः उभयश्च प्रेत्यभाव इति तत्रायं सिद्धानुवादः ॥

सू॰ आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

भा॰ नित्योऽयमात्मा प्रैति पूर्व्वशरीरं जहाति म्रियत इति। प्रेत्य च पूर्व्वशरीरं हित्वा भवति जायते शरीरान्तरमुपादत्ते इति । तच्चैतदुभयं पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभाव इत्यनेनोक्तं पूर्व्वशरीरं हित्वा शरीरान्तरोपादानं प्रेत्यभाव इति तच्चैतन्नित्यत्वे संभवतीति यस्य तु सत्वोत्पादः सत्वनिरोधः प्रेत्यभावस्तस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्च दोषः। उच्छेदहेतुवादे ऋष्युपदेशाश्चानर्थका इति, कथमुत्पत्तिरिति चेत् ॥

सू॰ व्यक्ताद्व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

भा॰ केन प्रकारेण किन्धर्म्मकात् कारणाद्व्यक्तं शरीराद्युत्पद्यते इति, व्यक्ताद्भूतसमाख्यातात् पृथिव्यादितः परमसूक्ष्मान्नित्याद्व्यक्तं शरीरेन्द्रियविषयोपकरणाधारं प्रज्ञातं द्रव्यमुत्पद्यते। व्यक्तञ्च खल्विन्द्रियग्राह्यं तत्सामान्यात् कारणमपि व्यक्तम्, किं सामन्यं रूपादिगुणयोगः,

भा॰ रूपादिगुणयुक्तेभ्यः पृथिव्यादिभ्योनित्येभ्यो रूपादिगुणयुक्तं शरीराद्युत्पद्यते प्रत्यक्षप्रामाण्यात्। दृष्टोहि रूपादिगुणयुक्तेभ्योमृत्प्रभृतिभ्यस्तथाभूतस्य द्रव्यस्योत्पादः, तेन चादृष्टस्यानुमानमिति, रूपादीनामन्वयदर्शनात् प्रकृतिविकारयोः पृथिव्यादीनामतीन्द्रियाणां कारणभावोऽनुमीयते इति ॥

सू॰ नघटाद्घटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥

भा॰ इदमपि प्रत्यक्षम् न खलु व्यक्ताद्घटाद्व्यक्तोघट उत्पद्यमानोदृश्यत इति व्यक्ताद्व्यक्तस्यानुत्पत्तिदर्शनान्न व्यक्तं कारणमिति ॥

सू॰ व्यक्ताद्घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

भा॰ न ब्रूमः सर्व्वं सर्व्वस्य कारणमिति किन्तु यदुत्पद्यते व्यक्तं द्रव्यं तत् तथाभूतादेवोत्पद्यते इति। व्यक्तञ्च तन्मृद्द्रव्यं कपालसंज्ञकं यतोघट उत्पद्यते नचैतन्निह्नुवानः क्वचिदभ्यनुज्ञां लब्धुमर्हतीति। तदेतत् तत्त्वम्, अतःपरं प्रावादुकानां दृष्टयः प्रदर्श्यन्ते ॥

सू॰ अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्यप्रादुर्भावात्॥१४॥

भा॰ असतः सदुत्पद्यते इत्ययं पक्षः कस्मात् उपमृद्य बीज-

भा० मङ्कुर उत्पद्यते नानुपमृद्य नचेद्बीजोपमर्द्दोऽङ्कुराकारणमनुपमर्द्देऽपि वीजस्याङ्कुरोत्पत्तिः स्यादिति, अत्राभिधीयते ॥

सू० व्याघातादप्रयोगः ॥ १५ ॥

भा० उपमृद्य प्रादुर्भावादित्ययुक्तः प्रयोगोव्याघातात् यदुपमृद्नाति न तदुपमृद्य प्रादुर्भवितुमर्हति विद्यमानत्वात् यच्च प्रादुर्भवति न तेनाप्रादुर्भूतेनाविद्यमानेनोपमर्द्द इति ॥

सू० नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

भा० अतीते चानागते चाविद्यमाने कारकशब्दाः प्रयुज्यन्ते पुत्रोजनिष्यते जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति पुत्रस्य जनिष्यमाणस्य नाम करोति। अभूत् कुम्भो भिन्नं कुम्भमनुशोचति। भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि, अजाताःपुत्राः पितरन्तापयन्तीति बहुलं भाक्ताः प्रयोगाः दृश्यन्ते, का पुनरियं भक्तिः आनन्तर्य्यभक्तिः आनन्तर्य्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भावार्थः प्रादुर्भविष्यन्नङ्कुर उपमृद्नातीति भाक्तं कर्तृत्वमिति ॥

सू० न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः ॥ १७ ॥

भा० न विनष्टाद्बीजादङ्कुर उत्पद्यत इति तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरिति ॥

सू० क्रमनिर्द्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

भा० उपमर्द्दप्रादुर्भावयोः पौर्वापर्य्यनियमः क्रमः स खल्वभावाद्भावोत्पत्तेर्हेतुर्निर्द्दिश्यते स च न प्रतिषिध्यत इति। व्याहतव्यूहानामवयवानां पूर्व्वव्यूहनिवृत्तौ व्यूहान्तराद्द्रव्यनिष्पत्तिर्नाभावात्। बीजावयवाः कुतश्चिन्निमित्तात् प्रादुर्भूतक्रियाः पूर्व्वव्यूहं जहति व्यूहान्तरञ्चापद्यन्ते व्यूहान्तरादङ्कुर उत्पद्यते। दृश्यन्ते खल्ववयवास्तत्संयोगाश्चाङ्कुरोत्पत्तिहेतवः। नचानिवृत्ते पूर्व्वव्यूहे बीजावयवानां शक्यं व्यूहान्तरेण भवितुमित्युपमर्द्द प्रादुर्भावयोः पौर्व्वापर्य्यनियमः क्रमः, तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरिति। न चान्यद्बीजावयवेभ्योऽङ्कुरोत्पत्तिकारणमित्युपपद्यते बीजोपादाननियम इति। अथापर आह ॥

सू० ईश्वरः कारणं पुरुषकर्म्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

भा० पुरुषोऽयं समीहमानो नावश्यं समीहाफलमाप्नोति तेनानुमीयते पराधीनं पुरुषकर्मफलाराधनमिति यदधीनं स ईश्वरः तस्मादीश्वरः कारणमिति ॥

सू० न पुरुषकर्म्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

भा० ईश्वराधीना चेत् फलनिष्पत्तिः स्यादपि तर्हि पुरुषस्य समीहामन्तरेण फलं निष्पद्येतेति ॥

सू॰ तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

भा॰ पुरुषकारमीश्वरोऽनुगृह्णाति फलाय पुरुषस्य यतमानस्येश्वरः फलं सम्पादयतीति। यदा न सम्पादयति तदापुरुषकर्म्माफलम्भवतीति तस्मादीश्वरकारितत्वादहेतुः पुरुषकर्म्माभावे फलानिष्पत्तेरिति, गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः तस्यात्मकल्पात् कल्पान्तरानुपपत्तिः। अधर्म्ममिथ्याज्ञानप्रमादहान्या धर्म्मज्ञानसमाधिसम्पदा च विशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः, तस्य च धर्म्मसमाधिफलमणिमाद्यष्टविधमैश्वर्य्यम् सङ्कल्पानुविधायी चास्य धर्म्मः प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्म्माधर्म्मसञ्चयान् पृथिव्यादीनि च भूतानि प्रवर्त्तयति, एवञ्च स्वकृताभ्यागमस्यालोपेन निर्माणप्राकाम्यमीश्वरस्य स्वकृतकर्म्मफलं वेदितव्यम्, आप्तकल्पश्चायं यथा पिताऽपत्यानां तथा पितृभूत ईश्वरो भूतानाम्, न चात्मकल्पादन्यः कल्पः सम्भवति न तावदस्य बुद्धिं विना कश्चिद्धर्म्मो लिङ्गभूतः शक्यः उपपादयितुम्, आगमाच्च द्रष्टा बोद्धा सर्व्वज्ञातेश्वर इति बुद्ध्यादिभिश्चात्मलिङ्गैर्निरुपाख्यमीश्वरं प्रत्यक्षानुमानागमविषयातीतं कः शक्त उपपादयितुम्। स्वकृताभ्यागमलोपेन च प्रवर्त्तमानस्यास्य यदुक्तं प्रतिषेधजातमकर्म्मनिमित्ते शरीरसर्गे तत् सर्व्वम्प्रसज्यते इति। अपरं इदानीमाह ॥

सू॰ अनिमित्ततोभावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात् ॥ २२ ॥

भा॰ अनिमित्ता शरीराद्युत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात् कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं पर्व्वतधातूनां चित्रता ग्राव्णः श्लक्ष्णता निर्निमित्तञ्चोपादानं दृष्टं तथा शरीरसर्गोऽपीति ॥

सू॰ अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥

भा॰ अनिमित्ततोभावोत्पत्तिरित्युच्यते यतश्चोत्पद्यते तन्निमित्तमनिमित्तस्य निमित्तत्वान्नानिमित्ता भावोत्पत्तिरिति ॥

सू॰ निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ ॥ २४ ॥

भा॰ अन्यद्धि निमित्तमन्यच्च निमित्तप्रत्याख्यानम्, न च प्रत्याख्यानमेव प्रत्याख्येयम्, यथानुदकः कमण्डलुरिति नोदकप्रतिषेधउदकम्भवतीति, स खल्वयं वादोऽकर्म्मनिमित्तः शरीरादिसर्ग इत्येतस्मान्न भिद्यते। अभेदात्तत्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धोवेदितव्य इति, अन्येऽनु* मन्यन्ते ॥

* अन्ये तु इति क्वचित् पाठः।

सू॰ सर्व्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्म्मकत्वात् ॥ २५ ॥

भा॰ किमनित्यन्नाम यस्य कदाचिद्भावस्तदनित्यम् उत्पत्तिधर्म्मकमनुत्पन्नं नास्ति विनाशधर्मकमविनष्टं नास्ति किं पुनः सर्व्वम्, भौतिकञ्च शरीरादि अभौतिकञ्च बुद्ध्यादि तदुभयमुत्पत्तिविनाशधर्म्मकं विज्ञायते तस्मात्तत्सर्व्वमनित्यमिति ॥

सू॰ नानित्यतानित्यत्वात् ॥ २६ ॥

भा॰ यदि तावत्सर्वस्यानित्यता नित्या, तन्नित्यत्वान्न सर्व्वमनित्यम्, अथानित्या तस्यामविद्यमानायां सर्व्वं नित्यमिति ॥

सू॰ तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ ॥ २७ ॥

भा॰ तस्या अनित्यताया अप्यनित्यत्वम् कथम् यथाग्निर्दाह्यं विनाश्यानुविनश्यति एवं सर्व्वस्यानित्यता सर्व्वं विनाश्यानुविनश्यतीति ॥

सू॰ नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥ ॥ २८ ॥

भा॰ अयं खलु वादोनित्यं प्रत्याचष्टे नित्यस्य च प्रत्याख्या-

भा॰ नमनुपपन्नम् कस्मात्, यथोपलब्धिव्यवस्थानात् यस्योत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमुपलभ्यते प्रमाणतस्तदनित्यम्, यस्य नोपलभ्यते तद्विपरीतम्, न च परमसूक्ष्माणां भूतानामाकाशकालदिगात्ममनसां तद्गुणानाञ्च केषाञ्चित् सामान्यविशेषसमवायानाञ्चोत्पत्तिविनाशधर्मकत्वं प्रमाणत उपलभ्यते तस्मान्नित्यान्येतानीति। अयमन्य एकान्तः॥

सू॰　सर्व्वं नित्यम्पञ्चभूतनित्यत्वात्॥ २९॥

भा॰　भूतमात्रमिदं सर्व्वं तानि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्तेरिति॥

सू॰　नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः॥ ३०॥

भा॰　उत्पत्तिकारणञ्चोपलभ्यते विनाशकारणञ्च तत् सर्वनित्यत्वे व्याहन्यत इति॥

सू॰　तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः॥ ३१॥

भा॰　यस्योत्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यत इति मन्यसे तद्भूतलक्षणहीनमर्थान्तरं गृह्यते भूतलक्षणावरोधाद्भूतमात्रमिदमित्ययुक्तो ऽयं प्रतिषेध इति॥

सू० नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

भा० कारणसमानगुणस्योत्पत्तिः कारणञ्चोपलभ्यते। न चैतदुभयं नित्यविषयं नचोत्पत्तितत्कारणोपलब्धिः शक्या प्रत्याख्यातुम्, नचाविषया काचिदुपलब्धिः उपलब्धिसामर्थ्यात् कारणेन समानगुणं कार्य्यमुत्पद्यत इत्यनुमीयते स खलूपलब्धेर्विषय इति। एवञ्च तल्लक्षणावरोधोपपत्तिरिति, उत्पत्तिविनाशकारणप्रयुक्तस्य ज्ञातुः प्रयत्नो दृष्ट इति, प्रसिद्धश्चावयवी तद्धर्मा उत्पत्तिविनाशधर्मा चावयवी सिद्ध इति। शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां चाव्याप्तिः पञ्चभूतनित्यत्वात्तल्लक्षणावरोधाच्चेत्यनेन शब्दकर्मबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च न व्याप्तास्तस्मादनेकान्तः, स्वप्नविषयाभिमानवन्मिथ्योपलब्धिरितिचेत् भूतोपलब्धौ तुल्यम्। यथा स्वप्ने विषयाभिमान एवमुत्पत्तिकारणाभिमान इति एवञ्चैतद्भूतोपलब्धौ तुल्यम्, पृथिव्याद्युपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानवत् प्रसज्यते, पृथिव्याद्यभावे सर्व्वव्यवहारविलोप इतिचेत् तदितरत्र समानम् उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धिविषयस्याप्यभावे सर्व्वव्यवहारविलोप इति सोऽयं नित्यानामतीन्द्रियत्वादविषयत्वाच्चोत्पत्तिविनाशयोः स्वप्नविषयाभिमानवदित्यहेतुरिति। अवस्थितस्योपादानस्य धर्म्ममात्रं निवर्त्तते धर्म्ममात्रमुपजायते स खलूत्पत्तिविनाशयोर्विषयः। यच्चोपजायते तत् प्राग-

भा॰ ष्युपजननादस्ति। यच्च निवर्त्तते तन्निवृत्तमप्यस्तीति। एवञ्च सर्व्वस्य नित्यत्वमिति॥

सू॰ न व्यवस्थानुपपत्तेः॥ ३३॥

भा॰ अयमुपजनः इयं निवृत्तिरिति व्यवस्था नोपपद्यते उपजातनिवृत्तयोर्विद्यमानत्वात् अयं धर्म्म उपजातोऽयं निवृत्तइति सद्भावाविशेषादव्यवस्था। इदानीमुपजन निवृत्ती नेदानीमिति कालव्यवस्था नोपपद्यते सर्व्वदा विद्यमानत्वात् अस्य धर्म्मस्योपजननिवृत्ती नास्येति व्यवस्थानुपपत्तिरुभयोरविशेषात्। अनागतोऽतीत इति कालव्यवस्थानुपपत्तिः वर्त्तमानस्य सद्भावलक्षणत्वात् अविद्यमानस्यात्मलाभउपजनोविद्यमानस्यात्महानं निवृत्तिरित्येतस्मिन् सति नैते दोषाः तस्माद्यदुक्तं प्रागप्युपजननादस्ति निवृत्तञ्चास्ति तदयुक्तमिति अयमन्य एकान्तः॥

सू॰ सर्व्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात्॥ ३४॥

भा॰ सर्व्वं नाना न कश्चिदेकोभावोविद्यते कस्मात् भावलक्षणपृथक्त्वात् भावस्य लक्षणमभिधानं येन लक्ष्यते भावः स समाख्याशब्दः तस्य पृथग्विषयत्वात् सर्वोभावः समाख्याशब्दः समूहवाची कुम्भइति संज्ञाशब्दोगन्धरसरूपस्पर्शस बुध्नपार्श्वग्रीवादिसमूहे च वर्त्तते निदर्शनमात्रञ्चेदमिति

सू० नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥

भा० अनेकविधलक्षणैरिति मध्यमपदलोपी समासः। गन्धादिभिश्च गुणैर्बुध्नादिभिश्चावयवैः सम्बद्ध एकोभावो निष्पद्यते गुणव्यतिरिक्तञ्च द्रव्यमवयवातिरिक्तश्चावयवीति विभक्तन्यायञ्चैतदुभयमिति। अथापि ॥

सू० लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

भा० न कश्चिदेकोभाव इत्ययुक्तः प्रतिषेधः कस्मात् लक्षणव्यवस्थानादेव यदिह लक्षणं भावस्य संज्ञाशब्दभूतं तदेकस्मिन् व्यवस्थितम् यत्कुम्भमद्राक्षं तं स्पृशामि यमेवास्प्राक्षं तं पश्यामीति, नाणुसमूहो गृह्यत इति। अणुसमूहे चागृह्यमाणे यद्गृह्यते तदेकमेवेति। अथाप्ये*तदनूक्तं नास्त्येकोभावो यस्मात् समुदायः। एकानुपपत्तेर्नास्त्येव समूहः नास्त्येकोभावो यस्मात् समूहे भावशब्दप्रयोगः एकस्य चानुपपत्तेः समूहोनोपपद्यते। एकसमुच्चयोहि समूह इति व्याहतत्वादनुपपन्नं नास्त्येकोभाव इति यस्य प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते समूहे भावशब्दप्रयोगादिति हेतुं ब्रुवता स एवाभ्यनुज्ञायते एकसमुच्चयोहि समूह इति समूहे भावशब्दप्रयोगादिति च समूहमाश्रित्य प्रत्येकं समूहिप्रतिषेधो नास्त्ये-

* तदयुक्तमिति क्वचित् पाठः

भा॰ कोभाव इति सोऽयमुभयतोव्याघातादयत्किञ्चनवाद इति।

अयमपर एकान्तः

सू॰ सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः॥ ३७॥

भा॰ यावद्भावजातं तत्सर्व्वमभावः कस्मात् भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः असन् गौरश्वात्मनानश्वो गौः। असन्नश्वोगवात्मनाऽगौरश्व इत्यसत्प्रत्ययस्य प्रतिषेधस्य च भावशब्देन सामानाधिकरण्यात् सर्व्वमभाव इति प्रतिज्ञावाक्ये पदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातादयुक्तम्, अनेकस्याशेषता सर्व्वशब्दस्यार्थो भावप्रतिषेधश्चाभावशब्दस्यार्थः पूर्व्वं सोपाख्यमुत्तरं निरूपाख्यम् तत्र समुपाख्यायमानं कथं निरूपाख्यमभावः स्यादिति न जात्वभावो निरूपाख्योऽनेकतयाऽशेषतया शक्यः प्रतिज्ञातुमिति, सर्व्वमेतदभाव इति चेत् यदिदं सर्व्वमिति मन्यसे तदभाव इति एवं चेदनिवृत्तो व्याघातः अनेकमशेषञ्चेति नाभावप्रत्ययेन शक्यं भवितुम्, अस्ति चायं प्रत्ययः सर्व्वमिति तस्मान्नाभाव इति, प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः सर्व्वमभाव इति भावप्रतिषेधः प्रतिज्ञा भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति हेतुः। भावेष्वितरेतराभावमनुज्ञायाश्रित्य चेतरेतराभावसिद्ध्या सर्व्वमभाव इत्युच्यते यदि सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति नोपपद्यते अथ भावेष्वितरेतराभावसिद्धिः सर्व्वमभाव इति नोपपद्यते सूत्रेण चाभिसम्बन्धः॥

सू० न स्वभावसिद्धे र्भावानाम् ॥ ३८ ॥

भा० न सर्व्वमभावः कस्मात् स्वेन भावेन सद्भावात् भावानाम्, स्वेन धर्म्मेण भावाभवन्तीति प्रतिज्ञायते कश्च स्वोधर्म्मोभावानां द्रव्यगुणकर्म्मणां सदादिसामान्यम् द्रव्याणां क्रियावदित्येवमादिर्विशेषः, स्पर्शपर्य्यन्ताः पृथिव्या इति च प्रत्येकञ्चानन्तोभेदः। सामान्यविशेषसमवायानाञ्च विशिष्टा धर्म्मा गृह्यन्ते सोऽयमभावस्य निरूपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदो न स्यात्, अस्तित्वयन्तस्मान्न सर्व्वमभाव इति। अथवा न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति। स्वरूपसिद्धेरिति गौरितिप्रयुज्यमाने शब्दे जातिविशिष्टं द्रव्यं गृह्यते नाभावमात्रम् यदि च सर्व्वमभावः गौरित्यभावः प्रतीयेत गोशब्देन चाभाव उच्येत, यस्मात्तु गोशब्दप्रयोगे द्रव्यविशेषः प्रतीयते नाभावस्तस्मादयुक्तमिति, अथवा न स्वभावसिद्धेरिति। असन् गौरश्वात्मनेति गवात्मना कस्मान्नोच्यते अवचनात् गवात्मना गौरस्तीति स्वभावसिद्धिः, अनश्वोऽश्व इति वा अगौर्गौरिति वा कस्मान्नोच्यते अवचनात् स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्येति विज्ञायते अव्यतिरेकप्रतिषेधे च भावानामसंयोगादिसम्बन्धो व्यतिरेकः, अत्राव्यतिरेकोऽभेदाख्यसम्बन्धः। प्रत्ययसामानाधिकरण्यम् यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति असन् गौरश्वात्मनामनश्वे गौरिति च गवाश्वयोरव्यतिरेकः प्रतिषि-

भा॰ ध्यते गवाश्वयोरेकत्वं नास्तीति। तस्मिन् प्रतिषिध्यमाने भावेन गवा सामानाधिकरण्यमसत्प्रत्ययस्यासन् गौरश्वात्मनेति, यथा न सन्ति कुण्डे बदराणीति कुण्डे बदरसंयोगे प्रतिषिध्यमाने सद्भिरसत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति ॥

सू॰ न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

भा॰ अपेक्षाकृतमापेक्षिकम् ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं, न स्वेनात्मनावस्थितं किञ्चित्, कस्मात् अपेक्षासामर्थ्यात् तस्मान्न स्वभावसिद्धिर्भावानामिति ॥

सू॰ व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

भा॰ यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं किमिदानीमपेक्ष्य ह्रस्वमिति गृह्यते, अथ दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं दीर्घमनापेक्षिकम्, एवमितरेतराश्रययोरेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभाव इति अपेक्षाव्यवस्थानुपपन्ना, स्वभावसिद्धावसत्याम् समयोः परिमण्डलयोर्वा द्रव्ययोरापेक्षिके दीर्घत्वह्रस्वत्वे कस्मान्न भवतः। अपेक्षायामनपेक्षायाञ्च द्रव्ययोरभेदः, यावती द्रव्ये अपेक्षमाणे तावती एवानपेक्षमाणे नान्यतरत्र भेदः आपेक्षिकत्वे तु सत्यन्यतरत्र विशेषोपजनः स्यादिति, किमपेक्षासामर्थ्यमिति चेत् द्वयोर्ग्रहणेऽतिश-

भा॰ यथाग्रहणोपपत्तिः। द्वे द्रव्ये पश्यन्नेकत्र विद्यमानमतिशयं गृह्णाति, तद्दीर्घमिति व्यवस्यति, यच्च हीनं गृह्णाति तद्ध्रस्वमिति व्यवस्यतीति। एतच्चापेक्षासामर्थ्यमिति। अथेमे सङ्ख्यैकान्ताः। सर्व्वमेकं सदविशेषात्, सर्व्वं द्वेधा नित्यानित्यभेदात्, सर्व्वं त्रेधा ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमिति, सर्व्वं चतुर्द्धा प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति, एवं यथासम्भवमन्येऽपीति। तत्र परीक्षा॥

सू॰ सङ्ख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ४१ ॥

भा॰ यदि साध्यसाधनयोर्नानात्वमेकान्तो न सिध्यति व्यतिरेकात्, अथ साध्यसाधनयोरभेदः एवमप्येकान्तो न सिध्यति साधनाभावात् नहि *तमन्तरेण कस्यचित् सिद्धिरिति॥

सू॰ न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

भा॰ न सङ्ख्यैकान्तानामसिद्धिः, कस्मात् कारणस्यावयवभावात् अवयवः कश्चित्साधनभूत इत्यव्यतिरेकः, एवं द्वैतादीनामपीति॥

---

* हेतुमन्तरेणेति क्वचित् पाठः।

सू० निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

भा० कारणस्यावयवभावादित्यहेतुः, कस्मात् सर्व्वमेकमित्यनपवर्गेण प्रतिज्ञाय कस्यचिदेकत्वमुच्यते तत्र व्यपवृक्तोऽवयवः साधनभूतो नोपपद्यते एवं द्वैतादिष्वपीति। ते खल्विमे सङ्ख्यैकान्ताः विशेषकारितस्यार्थविस्तारस्य प्रत्याख्याने न वर्त्तन्ते प्रत्यक्षानुमानागमविरोधान्मिथ्यावादाः भवन्ति। अथाभ्यनुज्ञानेन वर्त्तन्ते समानधर्म्मकारितार्थसंग्रहोविशेषकारितस्यार्थभेद इति एवमेकान्तत्वं जहतीति। ते खल्वेते तत्त्वज्ञानप्रविवेकार्थमेकान्ताः परीक्षिता इति। प्रेत्यभावानन्तरं फलं तस्मिन् ॥

सू० सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥

भा० पचति दोग्धीति सद्यः फलमोदनपयसी, कृषति वपतीति कालान्तरे फलं शस्याधिगम इति। अस्ति चेयं क्रिया अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति, एतस्याः फले संशयः ॥

सू० न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात् ॥ ४५ ॥

भा० स्वर्गः फलं श्रूयते तच्च भिन्नेऽस्मिन् देहभेदादुत्पद्यत इति, न सद्योग्रामादिकामानामारम्भफलमिति ॥

सू॰ कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ ४६ ॥

भा॰ ध्वस्तायां प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः फलं न कारणमन्तरेणो-त्पत्तुमर्हति, न खलु वै विनष्टात्कारणात् किञ्चिदुत्पद्यत-इति ॥

सू॰ प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत्तत् स्यात् ॥ ४७ ॥

भा॰ यथा फलार्थिना वृक्षमूले सेकादिपरिकर्म्म क्रियते तस्मिंश्च प्रध्वस्ते पृथिवीधातुरब्धातुना सङ्गृहीतः आन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्रव्यं निर्वर्त्तयति स द्रव्यभूतो रसो-वृक्षानुगतः पाकविशिष्टो व्यूहविशेषेण सन्निविशमानः पर्णा-दिफलं निर्वर्त्तयति । एवं परिषेकादि कर्म्म चार्थवत् न च विनष्टात् फलनिष्पत्तिः, तथा प्रवृत्त्या संस्कारो धर्म्माधर्म्म-लक्षणो जन्यते स जातो निमित्तान्तरानुगृहीतः कालान्तरे फलं निष्पादयतीति । उक्तञ्चैतत्पूर्व्वकृतफलानुबन्धात्तदु-त्पत्तिरिति तदिदं प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पद्यमानम् ॥

सू॰ नास*न्नसन्नसदसदसत्सतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

भा॰ प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पत्तिधर्म्मकं नासत् उपादाननियमात् कस्यचिदुत्पत्तये किञ्चिदुपादेयं न सर्व्वं सर्वस्येत्यसद्भावे

* नासन्नसन्नसदसत् सदसतोर्वैधर्म्यादिति वृत्तिकारसम्मतः पाठः ।

भा० नियमो नोपपद्यत इति, न सत् प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्योत्पत्तिरनुपपन्नेति, न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् सदित्यर्थाभ्यनुज्ञा असदित्यर्थप्रतिषेधः एतयोर्व्याघातोवैधर्म्यं व्याघाताद्व्यतिरेकानुपपत्तिरिति प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्धा कस्मात् ॥

सू० *उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥

भा० यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः कार्य्यस्यासदुपादाननियमादिति ॥

सू० बुद्धिसिद्धन्तु तदसत् ॥ ५० ॥

भा० इदमस्योत्पत्तये समर्थं न सर्वमिति प्रागुत्पत्ते र्नियतकारणं कार्य्यं बुद्ध्या सिद्धमुत्पत्तिनियमदर्शनात् तस्मादुपादाननियमस्योपपत्तिः सति तु कार्य्ये प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिरेव नास्तीति ॥

सू० आश्रयव्यतिरेकाद्वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ॥ ५१ ॥

* प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्म्मकमसदित्यद्धा उत्पादव्ययदर्शनादिति सूत्रं वृत्तिकारसम्मतम्।

भा० मूलसेकादि परिकर्म्म फलञ्चोभयं वृक्षाश्रयम्, कर्म्म चेह शरीरे फलञ्चामुत्रेत्याश्रयव्यतिरेकादहेतुरिति ॥

सू० प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

भा० प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माश्रया तदाश्रयमेव कर्म्म धर्म्मसंज्ञितम् धर्म्मस्यात्मगुणत्वात्। तस्मादाश्रयव्यतिरेकानुपपत्तिरिति ॥

सू० न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्द्देशात् ॥ ५३ ॥

भा० पुत्रादि फलं निर्द्दिश्यते न प्रीतिः ग्रामकामो यजेत पुत्रकामो यजेतेति। तत्र यदुक्तं प्रीतिः फलमित्येतदयुक्तमिति ॥

सू० तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥ ॥ ५४ ॥

भा० पुत्रादिसम्बन्धात् फलं प्रीतिलक्षणमुत्पद्यत इति पुत्रादिषु फलवदुपचारः यथाऽन्ने प्राणशब्दो ऽन्नं वै प्राणा इति॥ फलानन्तरं दुःखमुद्दिष्टम्, उक्तञ्च बाधनालक्षणं दुःखमिति। तत् किमिदं प्रत्यात्मवेदनीयस्य सर्व्वजन्तुप्रत्य-

भा॰ चास्य सुखस्य प्रत्याख्यानम्, आहोस्विदन्यः कल्प इति, अन्य-इत्याह कथम् न वै सर्व्वलोकसाक्षिकं सुखं शक्यं प्रत्याख्यातुम्, अयन्तु जन्ममरणप्रबन्धानुभवनिमित्ताद्दुःखान्निर्विसस्य· दुःखञ्जिहासतो दुःखसंज्ञाभावनोपदेशोद्दुःखहानार्थ इति, कथा युक्त्या सर्वे खलु सत्वनिकायाः सर्व्वाण्युत्पत्तिस्थानानि सर्वः पुनर्भवोबाधनानुषक्तो दुःखमाहचर्य्याद्बाधनालक्षणं दुःखमित्युक्तम् ऋषिभि र्दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते अत्र च हेतुरुपादीयते॥

सू॰ विविधबाधनायोगाद्दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः॥ ॥ ५५ ॥

भा॰ जन्म जायत इति शरीरेन्द्रियबुद्धयः, शरीरादीनाञ्च संस्थानविशिष्टानां प्रादुर्भावः उत्पत्तिः। विविधा च बाधना हीना मध्यमोत्कृष्टा चेति। उत्कृष्टा नारकिणाम्, तिरश्चान्तु मध्यमा, मनुष्याणान्तु हीना, देवानां हीनतरा वीतरागाणाञ्च, एवं सर्व्वमुत्पत्तिस्थानं विविधबाधनानुषक्तं पश्यतः सुखे तत्साधनेषु च शरीरेन्द्रियबुद्धिषु दुःखसंज्ञा व्यवतिष्ठते, दुःखसंज्ञाव्यवस्थानात् सर्व्वलोकेस्वनभिरतिसंज्ञा भवति, अनभिरतिसंज्ञामुपासीनस्य सर्व्वलोकविषया तृष्णा विच्छिद्यते, तृष्णाप्रहाणात् सर्व्वदुःखाद्विमुच्यत इति। यथा विषयोगात् पयोविषमिति बुध्यमा-

भा० नो नोपादत्ते, अनुपाददानो मरणदुःखं नाप्नोति, दुःखोद्देशस्तु न सुखस्य प्रत्याख्यानम्, कस्मात्॥

सू० न सुख*स्यान्तरालनिष्पत्तेः॥ ५६॥

भा० न खल्वयं दुःखोद्देशः सुखस्य प्रत्याख्यानम्। कस्मात् सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः। निष्पद्यते खलु बाधनान्तरालेषु सुखं प्रत्यात्मवेदनीयं शरीरिणाम्, तदशक्यं प्रत्याख्यातुमिति, अथापि॥

सू० बाधनाऽनिवृत्तेर्वेदयतः पर्य्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥ ५७॥

भा० सुखस्य दुःखोद्देशेनेतिप्रकरणात् पर्य्येषणं प्रार्थनाविषयार्जनतृष्णापर्य्येषणस्य दोषो यदयं वेदयमानः प्रार्थयते तस्य प्रार्थितं न सम्पद्यते, सम्पद्य वा विपद्यते, न्यूनं वा सम्पद्यते, बहु प्रत्यनीकं वा सम्पद्यते इत्येतस्मात् पर्य्येषणदोषान्नानाविधो मानसः सन्तापोभवति। एवं वेदयतः पर्य्येषणदोषाद्बाधनाया अनिवृत्तिः। बाधनानिवृत्तेर्दुःखसंज्ञाभावनमुद्दिश्यते, अनेन कारणेन दुःखं जन्म न तु सुखस्याभावादिति। अथाप्येतदनुक्तम्। कामं कामयमानस्य यदा कामः समृद्ध्यति, अथैनमपरः कामः क्षिप्रमेव प्रबाधते। अपि चेदुदनेमिं समन्ताद्भूमिमिमां

* सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेरिति वृत्तिकारसम्मतः पाठः

भा॰ लभते स गवाश्वान्, न स तेन धनेन धनैषी तृप्यति किन्तु सुखं धनकाम इति ॥

सू॰ दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

भा॰ दुःखसंज्ञाभावनोपदेशः क्रियते, अयं खलु सुखसंवेदने व्यवस्थितः सुखं परमपुरुषार्थं मन्यते न सुखादन्यन्निःश्रेयसमस्ति सुखे प्राप्ते चरितार्थः कृतकरणीयो भवति। मिथ्यासंकल्पात् सुखे तत्साधनेषु च विषयेषु संरज्यते संरक्तः सुखाय घटते घटमानस्याऽस्य जन्मजराव्याधिप्रायणानिष्टसंयोगेष्टवियोगप्रार्थितानुपपत्तिनिमित्तमनेकविधं यावद्दुःखमुत्पद्यते तं दुःखविकल्पं सुखमित्यभिमन्यते, सुखाङ्गभूतं दुःखम्, न दुःखमनापाद्य शक्यं सुखमवाप्तुम्, तादर्थ्यात् सुखमेवेदमिति सुखसंज्ञोपहतप्रज्ञो जायस्व म्रियस्व स*न्धावतीति संसारं नातिवर्त्तते, तदस्याः सुखसंज्ञायाः प्रतिपक्षो दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते दुःखानुषङ्गाद्दुःखं जन्मेति न सुखस्याभावात् यद्येवं कस्माद्दुःखं जन्मेति नोच्यते सोऽयमेवं वाच्ये यदेवमाह दुःखमेव जन्मेति तेन सुखाभावं ज्ञापयतीति। जन्मविनिग्रहार्थो यो वै खल्वयमेवशब्दः कथं न दुःखं जन्म ख-

* सम्बाधा चेतीति क्वचित् पाठः।

भा० रूपतः किन्तु दुःखोपचारात्, एवं सुखमपीति, एतदनेनैव निवर्त्यते न तु दुःखमेव जन्मेति। दुःखोद्देशानन्तरमपवर्गः स प्रत्याख्यायते॥

सू० ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः॥ ५९॥

भा० ऋणानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः, जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः-प्रजया पितृभ्य इति, ऋणानि तेषामनुबन्धः स्वकर्म्मभिः सम्बन्धः कर्म्मसम्बन्धवचनात्। जरामर्य्यं वा एतत् सत्रं यदग्निहोत्रं दर्श*पूर्णमासौ चेति जरया ह एष तस्मात् सत्राद्विमुच्यते मृत्युना ह चेति, ऋणानुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालो नास्तीत्यपवर्गाभावः। क्लेशानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः, क्लेशानुबद्धस्य जायते नास्य क्लेशानुबन्धविच्छेदो गृह्यते। प्रवृत्त्यनुबन्धान्नास्त्यपवर्गः। जन्मप्रभृत्ययं यावत् प्रायणं वाग्बुद्धिशरीरारम्भेणाविमुक्तो गृह्यते तत्र यदुक्तं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति तदनुपपन्नमिति। अत्राभिधीयते; यत्तावदृणानुबन्धादिति ऋणैरिव ऋणैरिति॥

सू० प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेः॥ ६०॥

---

* पौर्णमासौ चेति क्वचित् पाठः।

भा॰ ऋणैरिति नायं प्रधानशब्दः यत्र खल्वेकः प्रत्यादेयं ददाति द्वितीयश्च प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रास्य दृष्टत्वात् प्रधानमृणशब्दः, न चैतदिहोपपद्यते प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनायमनुवादः ऋणैरिव ऋणैरिति प्रयुक्तोपमञ्चैतत् अग्निर्माणवक इति। अन्यत्र दृष्टश्चायमृणशब्द इह प्रयुज्यते यथाऽग्निशब्दो माणवके, कथं गुणशब्देनानुवादः, निन्दाप्रशंसोपपत्तेः कर्म्मलोपे ऋणीव ऋणादानान्निन्द्यते, कर्मानुष्ठाने च ऋणीव ऋणदानात् प्रशस्यते। जायमान इति गुणशब्दो विपर्य्यये ऽनधिकारात्। जायमानो ह वै ब्राह्मण इति चशब्दो गृहस्थः सम्पद्यमानो जायमान इति। यदायं गृहस्थो जायते तदा कर्म्मभिरधिक्रियते मातृतोजायमानस्यानधिकारात्, यदा तु मातृतोजायते कुमारोन तदा कर्म्मभिरधिक्रियते, अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारात्। अर्थिनः कर्म्मभिरधिकारः कर्म्मविधौ कामसंयोगस्मृतेः अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः इत्येवमादि, शक्तस्य च प्रवृत्तिसम्भवात् शक्तस्य कर्म्मभिरधिकारः प्रवृत्तिसम्भवात्, शक्तः खलु विहिते कर्म्मणि प्रवर्त्तते नेतर इति, उभयाभावस्तु प्रधानशब्दार्थे मातृतोजायमाने कुमारे उभयमर्थिता शक्तिश्च न भवतीति। न भिद्यते च लौकिकाद्वाक्याद्वैदिकं वाक्यम् प्रेक्षापूर्व्वकारिपुरुषप्रणीतत्वेन तत्र लौकिकस्तावदपरीक्षकोऽपि न जातमात्रं कुमारकमेवं ब्रूयादधीष्व यजस्व ब्रह्मचर्य्यं

भा॰ चरेति। कुत एवं ऋषिरुपपन्नानवद्यवादी उपदेशार्थेन प्रयुक्त उपदिशति। न खलु वै नर्त्तकोऽन्धेषु प्रवर्त्तते न गायनो बधिरेष्विति, उपदिष्टार्थविज्ञान*श्चोपदेशविषयः यश्चोपदिष्टमर्थं विजानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते न चैतदस्ति जायमानकुमारके इति गार्हस्थ्यलिङ्गञ्च मन्त्रब्राह्मणं कर्म्माभिवदति यच्च मन्त्रब्राह्मणं कर्म्माभिवदति तत् पत्नीसम्बन्धादिना गार्हस्थ्यलिङ्गेनोपपन्नम्। तस्माद्गृहस्थोऽयं जायमानोऽभिधीयत इति। अर्थित्वस्य चाविपरिणामे जरामर्य्यवादोपपत्तिः, यावच्चास्य फलेनार्थित्वं न विपरिणमते न निवर्त्तते तावदनेन कर्म्मानुष्ठेयमित्युपपद्यते जरामर्यवादस्तं प्रतीति, जरया ह वेत्यायुषस्तुरीयस्य चतुर्थस्य प्रव्रज्यायुक्तस्य वचनम्, जरया ह वा एष एतस्माद्विमुच्यत इति, आयुषस्तुरीयं चतुर्थं प्रव्रज्यायुक्तं जरेत्युच्यते तत्र हि प्रव्रज्या विधीयते अत्यन्तजरासंयोगे जरया ह वेत्यनर्थकम् अशक्तोविमुच्यत इत्येतदपि नोपपद्यते स्वयमशक्तस्य वाह्यां शक्तिमाह। अन्तेवासी वा जुहुयाद्ब्रह्मणा स परिक्रीतः क्षीरहोता वा जुहुयाद्धनेन स परीक्रीत इति। अथापि विहितं वानूद्येत कामाद्वार्थः परिकल्प्येत विहितानुवचनं न्याय्यमिति ऋणवानिवास्वतन्त्रो गृहस्थः कर्म्मसु प्रवर्त्तते इत्युपपन्नं वा-

* विज्ञाता चेति क्वचित् पाठः।

भा० कस्य सामर्थ्यम्, फलस्य हि साधनानि प्रयत्नविषयो न फलम्, तानि सम्पन्नानि फलाय कल्प्यन्ते, विहितञ्च जायमानं विधीयते च जायमानं तेन यः सम्बध्यते सोऽयं जायमान इति। प्रत्यक्षविधानाभावादिति चेत् न प्रतिषेधस्यापि प्रत्यक्षविधानाभावादिति। प्रत्यक्षतोविधीयते गार्हस्थ्यं ब्राह्मणेन, यदि चाश्रमान्तरमभविष्यत् तदपि व्यधास्यत प्रत्यक्षतः, प्रत्यक्षविधानाभावान्नास्त्याश्रमान्तरमिति न प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षविधानाभावात् न प्रतिषेधोऽपि वै ब्राह्मणेन प्रत्यक्षतोविधीयते न सन्त्याश्रमान्तराणि एक एव गृहस्थाश्रम इति प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षतोऽश्रवणादयुक्तमेतदिति॥

सू० अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत्॥ ६१॥

भा० यथा शास्त्रान्तराणि स्वे स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतोविधायकानि नार्थान्तराभावात्, एवमिदम् ब्राह्मणं गृहस्थशास्त्रं स्वे स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतोविधायकं नाश्रमान्तराणामभावादिति। ऋग्ब्राह्मणञ्चापवर्गाभिधाय्यभिधीयते। ऋचश्च ब्राह्मणानि चापवर्गाभिवादीनि भवन्ति। ऋचश्च तावत्, कर्म्मभिर्मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः, अथापरे ऋषयो मनीषिणः परं कर्म्मभ्योऽमृतत्वमानशुः, न कर्म्मणा न प्रजया धनेन, त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः। परेण नाकं निहितं गुहायां

भा॰ विभ्राजते यद्यतयोविशन्ति, वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-मादित्यवर्णन्तमसः परस्तात्। तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय। अथ ब्राह्मणानि, त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं दानमिति, प्रथमस्तपएव, द्वितीयोब्रह्मचार्य्याचार्य्यकुलवासी, तृतीयोऽत्यन्तमात्मा-नमाचार्य्यकुलेऽवसादयन्, सर्व एवैते पुण्यलोका भवन्ति। ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति। एतमेव प्रव्राजिनो लोकमभी-प्सन्तः प्रव्रजन्तीति अथो खल्वाहुः काममयएवायं पु-रुष इति स यथाकामो भवति तथा क्रतुर्भवति तथा तत्कर्म्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते इति कर्म्म-भिः संसरणमुक्त्वा प्रकृतमन्यदुपदिशन्ति इति तु कामय-मानो योऽकामोनिष्काम आत्मकामोभवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-प्येतीति। तत्र यदुक्तमृणानुबन्धादपवर्गाभाव इत्येतदयुक्त-मिति ये चत्वारः पथयोदेवयाना इति च चातुराश्रम्य-श्रुतेरैकाश्रम्यानुपपत्तिः, फलार्थिनश्चेदं ब्राह्मणञ्जरामर्य्यं वा एतत् सत्रं यदग्निहोत्रं दर्श*पूर्णमासौ चेति, कथम्॥

सू॰ समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः॥ ६२॥

भा॰ प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य तस्यां सार्व्ववेदसं हुत्वा आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति श्रूयते, तेन

---

* पौर्णेति क्वचित् पाठः। † रोपादिति वृत्तिकारसम्मतः पाठः।

भा० विजानीमः प्रजावित्तलोकैषणयाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्तीति, एषणाभ्यश्च व्युत्थितस्य पात्रचयान्तानि कर्म्माणि नोपपद्यन्त इति नाविशेषेण कर्त्तुः प्रयोजकफलं भवतीति। चातुराश्रम्यविधानाच्चेतिहासपुराणधर्म्मशास्त्रेष्वैकाश्रम्यानुपपत्तिः। तदप्रमाणमिति चेत् न प्रमाणेन खलु ब्राह्मणेनेतिहासपुराणस्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते, ते वा खल्वेते अथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यवदन् इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेद इति। तस्मादयुक्तमेतदप्रामाण्यमिति। अप्रामाण्ये च धर्म्मशास्त्रस्य प्राणभृतां व्यवहारलोपाल्लोकोच्छेदप्रसङ्गः। द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः, य एव मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टारः प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्म्मशास्त्रस्य चेति। विषयव्यवस्थानाच्च यथाविषयं प्रामाण्यम् अन्यो मन्त्रब्राह्मणस्य विषयोऽन्यश्चेतिहासपुराणधर्म्मशास्त्राणामिति। यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य लोकव्यवहारव्यवस्थानं धर्म्मशास्त्रस्य विषयः। तत्रैकेन सर्व्वं व्यवस्थाप्यत इति, यथाविषयमेतानि प्रमाणानीन्द्रियादिवदिति। यत्पुनरेतत् क्लेशानुबन्धस्याविच्छेदादिति॥

सू० सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः॥ ॥६३॥

भा० यथा सुषुप्तस्य खलु स्वप्नादर्शने रागानुबन्धः सुख-

भा॰ दुःखानुबन्धश्च विच्छिद्यते तथा ऽपवर्गेऽपीति। एतच्च ब्रह्मविदोमुक्तस्यात्मनो रूपमुदाहरन्तीति। यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति ॥

सू॰ न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥

भा॰ प्रक्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु प्रवृत्तिर्न प्रतिसन्धानाय, पूर्वसन्धिस्तु पूर्व्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म तच्चादृष्टकारितम्, तस्यां प्रक्षीणायां पूर्व्वजन्माभावे जन्मान्तराभावोऽप्रतिसन्धानमपवर्गः। कर्म्मवैकल्यप्रसङ्ग इति चेत् न कर्म्मविपाकप्रतिसंवेदनस्याप्रत्याख्यानात् पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म न भवतीत्युच्यते न तु कर्म्मविपाकप्रतिसंवेदनं प्रत्याख्यायते। सर्व्वाणि पूर्व्वकर्म्माणि ह्यन्ते जन्मनि विपच्यन्त इति ॥

सू॰ न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६५ ॥

भा॰ नोपपद्यते क्लेशानुबन्धविच्छेदः, कस्मात् क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् अनादिरियं क्लेशसन्ततिः नचानादिः शक्यः उच्छेत्तुमिति। अत्र कश्चित् परीहारमाह ॥

सू॰ प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविकेऽप्यनित्यत्वम् ॥ ६६ ॥

भा० —— भाव —— निव-

र्त्तते एवं स्वाभाविकी क्लेशसन्ततिरनित्येति ॥

सू० अणुश्यामतानित्यत्ववद्वा ॥ २७ ॥

भा० अपर आह यथाऽनादिरणुश्यामता अथ चाग्निसंयोगादनित्या तथा क्लेशसन्ततिरपीति, सतः खलु धर्मो नित्यत्वमनित्यत्वञ्च तत्त्वभावे भावे भाक्तमिति। अनादिरणुश्यामतेति हेत्वभावादयुक्तम्, अनुत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति नात्र हेतुरस्तीति। अयन्तु समाधिः ॥

सू० न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ २८ ॥

भा० कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति समुच्चयः। मिथ्यासङ्कल्पेभ्यो रञ्जनीयकोपनीयमोहनीयेभ्यो रागद्वेषमोहा उत्पद्यन्ते कर्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्त्तकं नैय— न् रागद्वेषमोहान् निर्वर्त्तयति —— मदर्शनात्, दृश्यते हि कश्चित्सत्त्वनिकायो रागबहुलः कश्चिद्द्वेषबहुलः कश्चिन्मोहबहुल इति। इतरेतरनिमित्ता च रागादीनामुत्पत्तिः, मूढो रज्यति, मूढः कुप्यति, रक्तो मुह्यति, कुपितो मुह्यति। सर्वमिथ्यासङ्कल्पानां तत्त्वज्ञानादनुत्पत्तिः। कारणानुत्पत्तौ च कार्यानुत्पत्तिरिति

भा॰ रागादीनामत्यन्तमनुत्पत्तिरिति। अनादिश्च क्लेशसन्ततिरित्ययुक्तम्। सर्व्वे इमे खल्वाध्यात्मिका भावा अनादिना प्रबन्धेन प्रवर्त्तन्ते शरीरादयः, न जात्वत्र कश्चिदनुत्पन्नपूर्व्वः प्रथमत उत्पद्यते अन्यत्र तत्त्वज्ञानात्, नचैवं सत्यनुत्पत्तिधर्म्मकं किञ्चिद्व्ययधर्म्मकं प्रतिज्ञायत इति। कर्म्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्त्तकम् तत्त्वज्ञानकृतात् मिथ्यासङ्कल्पविघातान्न रागाद्युत्पत्तिनिमित्तं भवति सुखदुःखसंवित्तिफलन्तु भवतीति॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निकम्॥ * ॥

भा॰ किन्नु खलु भो यावन्तो विषयास्तावत्सु प्रत्येकं ज्ञानमुत्पद्यते। अथ क्वचिदुत्पद्यत इति कश्चात्र विशेषः, न तावदेकैकत्र यावद्विषयमुत्पद्यते ज्ञेयानामानन्त्यात्, नापि क्वचिदुत्पद्यते, यत्र नोत्पद्यते तत्रानिवृत्तो मोह इति मोहशेषप्रसङ्गः। न चान्यविषयेण तत्त्वज्ञानेनान्यविषयो मोहः शक्यः प्रतिषेद्धुमिति। मिथ्याज्ञानं वै खलु मोहो न तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रं, तच्च मिथ्याज्ञानं यत्र विषये प्रवर्त्तमानं संसारबीजं भवति स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति,

भा॰ किं पुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् अनात्मन्यात्मग्रहः, अहमस्मीति मोहोऽहङ्कार इति। अनात्मानं खल्वहमस्मीति पश्यतो दृष्टिरहङ्कार इति, किं पुनस्तदर्थजातं यद्विषयोऽहङ्कारः शरीरेन्द्रियमनोवेदनाबुद्धयः, कथं तद्विषयोऽहङ्कारः संसारबीजं भवति। अयं खलु शरीराद्यर्थजातमहमस्मीति व्यवसितस्तदुच्छेदेनात्मोच्छेदं मन्यमानोऽनुच्छेदतृष्णापरिप्लुतः पुनः पुनस्तदुपादत्ते तदुपाददानो जन्ममरणाय यतते तेनावियोगान्नात्यन्तं दुःखाद्विमुच्यते इति। यस्तु दुःखं दुःखायतनं दुःखानुषक्तं सुखञ्च सर्व्वमिदं दुःखमिति पश्यति, स दुःखं परिजानाति परिज्ञातञ्च दुःखं प्रहीणं भवत्यनुपादानात् सविषान्नवत्, एवं दोषान् कर्म च दुःखहेतुरिति पश्यति, न वा प्रहीणेषु दोषेषु दुःखप्रबन्धोच्छेदेन शक्यम्भवितुमिति दोषान् जहाति, प्रहीणेषु च दोषेषु न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानायेत्युक्तम्, प्रेत्यभावफलदुःखानि च ज्ञेयानि व्यवस्थापयति कर्म्म च दोषांश्च प्रहेयान् अपवर्गोऽधिगन्तव्यस्तस्याधिगमोपायस्तत्त्वज्ञानम्, एवं चतसृभिर्विधाभिः प्रमेयं विभक्तमासेवमानस्याभ्यस्यतो भावयतः सम्यग्दर्शनम् यथाभूतावबोधस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते, एवं च॥

सू॰ दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः॥ ॥ १ ॥

भा॰ शरीरादि दुःखान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तं तद्विषयत्वा-

भा॰ मिथ्याज्ञानस्य, तदिदं तत्त्वज्ञानं तद्विषयमुत्पन्नमहङ्कारं निवर्त्तयति, समानविषये तयोर्विरोधात्, एवं तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति, स चायं शास्त्रार्थसङ्ग्रहोऽनूद्यते नापूर्वोविधीयत इति। प्रसङ्ख्यानानुपूर्व्या तु खलु॥

सू॰ दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः॥ ॥ २ ॥

भा॰ कामविषया इन्द्रियार्था इति रूपादय उच्यन्ते ते मिथ्यासङ्कल्प्यमाना रागद्वेषमोहान् प्रवर्त्तयन्ति, तान् पूर्वं प्रसञ्चक्षीत, तांश्च प्रसञ्चक्षाणस्य रूपादिविषयो मिथ्यासङ्कल्पो निवर्त्तते, तन्निवृत्तावध्यात्मं शरीरादि प्रसञ्चक्षीत, तत्प्रसङ्ख्यानादध्यात्मविषयोऽहङ्कारो निवर्त्तते, सोऽयमध्यात्मं बहिश्च विविक्तचित्तो विहरन् मुक्त इत्युच्यते। अतः परं काचित् संज्ञा हेया, काचिद्भावयितव्येत्युपदिश्यते, नार्थनिराकरणमर्थोपादानं वा कथमिति॥

सू॰ तन्निमित्तन्त्ववयव्यभिमानः॥ ३ ॥

भा॰ तेषां दोषाणां निमित्तन्त्ववयव्यभिमानः सा च खलु स्त्रीसंज्ञा सपरिष्कारा पुरुषस्य, पुरुषसंज्ञा च स्त्रियाः। प-

भा॰ रिस्कारस्य निमित्तसंज्ञा अनुव्यञ्जनसंज्ञा च, निमित्तसंज्ञा दन्तोष्ठं चक्षुर्नासिकम्, अनुव्यञ्जनसंज्ञा इत्थं दन्तौ इत्थमोष्ठाविति, सेयं संज्ञा कामं वर्द्धयति तदनुषक्तांश्च दोषान् विवर्जनीयान्, वर्ज्जनन्त्वस्याः भेदेनावयवसंज्ञा केशलोममांसशोणितास्थिस्नायुशिराकफपित्तोच्चारादिसंज्ञा, तामशुभसंज्ञेत्याचक्षते, तामस्य भावयतः कामरागः प्रहीयते, सत्येव च द्विविधे विषये काचित् संज्ञा भावनीया काचित् परिवर्ज्जनीयेत्युपदिश्यते यथा विषसम्पृक्तेऽन्नेऽन्नसंज्ञोपादानाय विषसंज्ञा प्रहाणायेति। अथेदानीमर्थं निराकरिष्यताऽवयव्युपपाद्यते॥

सू॰ विद्याऽविद्याद्वैविध्यात् संशयः॥ ४॥

भा॰ सदसतोरुपलम्भाद्विद्या द्विविधा, सदसतोरनुपलम्भादविद्यापि द्विविधा, उपलभ्यमानेऽवयविनि विद्याद्वैविध्यात् संशयः, अनुपलभ्यमाने चाविद्याद्वैविध्यात् संशयः। सोऽयमवयवी यद्युपलभ्यते अथापि नोपलभ्यते न कथञ्चन संशयान्मुच्यते इति॥

सू॰ तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात्॥ ५॥

भा॰ तस्मिन्ननुपपन्नः संशयः, कस्मात् पूर्वोक्तहेतूनामप्रतिषेधादस्ति द्रव्यान्तरारम्भ इति॥

सू० वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः ॥ ६ ॥

भा० वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संशयानुपपत्तिर्नास्त्यवयवीति तद्विभजते ॥

सू० कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः ॥ ॥ ७ ॥

भा० एकैकोऽवयवो न तावत् कृत्स्नेऽवयविनि वर्त्तते तयोः परिमाणभेदादवयवान्तरसम्बन्धाभावप्रसङ्गाच्च, नाप्यवयव्येकदेशेन, न ह्यस्यान्येऽवयवाः एकदेशभूताः सन्तीति । अथावयवेष्वेवावयवी वर्त्तते ॥

सू० तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः ॥ ८ ॥

भा० न तावत् प्रत्यवयवं वर्त्तते तयोः परिमाणभेदात् द्रव्यस्य चैकद्रव्यत्वप्रसङ्गात्, नाप्येकदेशैः सर्व्वेषु अन्यावयवाभावात्, तदेवं युक्तः संशयो नास्त्यवयवीति ॥

सू० पृथक् चावयवेभ्योऽवृत्तेः ॥ ९ ॥

भा० पृथक् चावयवेभ्यो धर्म्मिभ्यो धर्म्मस्याग्रहणादिति समानम् ॥

सू॰ नचावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

सू॰ एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेर-प्रश्नः ॥ ११ ॥

भा॰ किं प्रत्यवयवं कृत्स्नोऽवयवी वर्त्तते अथैकदेशेनेति नोपपद्यते प्रश्नः, कस्मात् एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेः । कृत्स्नमित्यनेकस्याशेषाभिधानम्, एकदेश इति नानात्वे कस्यचिदभिधानम्, ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दौ भेदविषयौ नैकस्मिन्नवयविन्युपपद्येते भेदाभावादिति, अन्यावयवाभावान्नैकदेशेन वर्त्तते इत्यहेतुः ॥

सू॰ अवयवान्तराभावेप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥

भा॰ अवयवान्तराभावादिति यद्यप्येकदेशोऽवयवान्तरभूतः स्यात् तथाप्यवयवेऽवयवान्तरं वर्त्तेत नावयवीति, अन्यावयवभावेऽप्यवृत्तेरवयविनोनैकदेशेन वृत्तिरन्यावयवाभावादित्यहेतुः, वृत्तिः कथमिति चेत् एकस्यानेकत्राश्रयाश्रितसम्बन्धलक्षणा प्राप्तिः, आश्रयाश्रितभावः कथमिति चेत् यस्य यतोऽन्यत्रात्मलाभानुपपत्तिः स आश्रयः, न कारणद्रव्येभ्योऽन्यत्र कार्य्यद्रव्यमात्मानं लभते, विपर्य्ययस्तु कारणद्रव्येष्विति, नित्येषु कथमिति चेत् अनित्येषु दर्शनात् सिद्धम् । नित्येषु द्रव्येषु कथमाश्रयाश्रयिभाव इतीति चेत्

भा॰ अनित्येषु द्रव्यगुणेषु दर्शनादाश्रयाश्रितभावस्य नित्येषु सिद्धिरिति। तस्मादवयव्यभिमानः प्रतिषिध्यते निःश्रेयसकामस्य नावयवी यथा रूपादिषु मिथ्यासङ्कल्पो न रूपादय इति। सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति प्रत्यवस्थितोऽप्येतदाह ॥

सू॰ केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ ॥ १३ ॥

भा॰ यथैकैकः केशस्तैमिरिकेण नोपलभ्यते, केशसमूहस्तूपलभ्यते, तथैकैकोऽणुर्नोपलभ्यते अणुसमूहस्तूपलभ्यते, तदिदमणुसमूहविषयं ग्रहणमिति ॥

सू॰ स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ ॥ १४ ॥

भा॰ यथा विषयमिन्द्रियाणां पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणानां पटुमन्दभावो भवति, चक्षुः खलु प्रकृष्यमाणं नाविषयं गृह्णाति, निकृष्यमाणञ्च न स्वविषयात् प्रच्यवते, सोऽयं तैमिरिकः कश्चिच्चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति कश्चित् गृह्णाति केशसमूहम्, उभयं ह्यतैमिरिकेण चक्षुषा गृह्यते, परमाणवस्त्वतीन्द्रियाः इन्द्रियाविषयभूता न केनचिदिन्द्रियेण गृह्यन्ते,

भा० समुदितास्तु दृश्यन्त इत्यविषये प्रवृत्तिरिन्द्रियस्य प्रसज्येत, न चार्थान्तरमणुभ्यो दृश्यत इति, ते खल्विमे परमाणवः सञ्चिता दृश्यमाणा अतीन्द्रियत्वं जहति, वियुक्ताश्चादृश्यमाना अतीन्द्रियत्वं जहति इति सोऽयं द्रव्यान्तरानुत्पत्तावतिमहान् व्याघातः, इत्युपपद्यते द्रव्यान्तरम्, यत् ग्रहणस्य विषय इति, सञ्चयमात्रं विषय इति चेत् न सञ्चयस्य संयोगभावात्तस्य चातीन्द्रियस्याग्रहणादयुक्तम्, सञ्चयः खल्वनेकस्य संयोगः स च गृह्यमाणाश्रयो गृह्यते नातीन्द्रियाश्रयः। भवति हीदमनेन संयुक्तमिति, तस्मादयुक्तमेतदिति। गृह्यमाणस्य चेन्द्रियेण विषयस्यावरणाद्यनुपलब्धिकारणमुपलभ्यते तस्मान्नेन्द्रियदौर्व्वल्यादनुपलब्धिरणूनाम्। यथा नेन्द्रियदौर्व्वल्याच्चक्षुषाऽनुपलब्धिर्गन्धादीनामिति॥

सू० अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात्॥ १५॥

भा० यः खल्ववयविनोऽवयवेषु वृत्तिप्रतिषेधादभावः सोऽयमवयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः, सर्व्वप्रलयाय वा कल्पेत, निरवयवाद्वा परमाणुत्वं निवर्त्तेत, उभयथा चोपलब्धिविषयस्याभावः, तदभावादुपलब्ध्यभावः। उपलब्ध्याश्रयश्चायं वृत्तिप्रतिषेधः स आश्रयं व्याघ्नन्नात्मघाताय कल्पत इति। अथापि॥

सू० न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

भा० अवयवविभागमाश्रित्य वृत्तिप्रतिषेधादभावः प्रसज्यमानो निरवयवत्वात् परमाणोर्निवर्त्तते न सर्वप्रलयाय कल्पते । निरवयवत्वं तु खलु परमाणोर्विभागैरल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् लोष्टस्य खलु प्रविभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्पतममुत्तरमुत्तरं भवति स चायमल्पतरप्रसङ्गः यस्मान्नाल्पतरमस्ति यः परमोऽल्पस्तत्र निवर्त्तते, यतश्च नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे इति ॥

सू० परं वा त्रुटेः ॥ १७ ॥

भा० अवयवविभागस्यानवस्थानाद्द्रव्याणामसङ्ख्येयत्वात् त्रुटिनिवृत्तिरिति । अथेदानीमानुपलम्भिकः सर्वं नास्तीति मन्यमान आह ॥

सू० आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

भा० तस्याणोर्निरवयवस्यानुपपत्तिः, कस्मात् आकाशव्यतिभेदात् । अन्तर्बहिश्चाणुराकाशेन समाविष्टो व्यतिभिन्नः व्यतिभेदात् सावयवः, सावयवत्वादनित्य इति ॥

सू॰ आकाशासर्व्वगतत्वं वा॥ १९॥

भा॰ अथैतन्नेष्यते परमाणोरन्तर्नास्त्याकाशमित्यसर्वगतत्वं प्रसज्यत इति॥

सू॰ अन्तर्वहिश्च कार्य्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनाद्-कार्य्ये तदभावः॥ २०॥

भा॰ अन्तरिति पिहितं कारणान्तरैः कारणमुच्यते, वहिरिति च व्यवधायकमव्यवहितं कारणमेवोच्यते, तदेतत्-कार्य्यद्रव्यस्य संभवति नाणोरकार्य्यत्वात् अकार्य्ये हि परमाणावन्तर्वहिरित्यस्याभावः। यत्र चास्य भावोऽणुकार्य्यं तन्न परमाणुः, यतो हि नाल्पतरमस्ति स परमाणुरिति॥

सू॰ सर्व्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्व्वगतम्॥ २१॥

भा॰ यत्र क्वचिदुत्पन्नाः शब्दा विभवन्त्याकाशे तदाश्रया-भवन्ति मनोभिः परमाणुभिस्तत्कार्य्यैश्च संयोगा विभवन्त्याकाशे नासंयुक्तमाकाशेन किञ्चिन्मूर्त्तद्रव्यमुपलभ्यते तस्मान्नासर्व्वगतमिति॥

सू० अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

भा० संयताप्रतिघातिना द्रव्येण न व्यूह्यते यथा काष्ठेनोदकम्, कस्मात् निरवयवत्वात् सर्पंश्च प्रतिघाति द्रव्यं न विष्टभ्नाति, नास्य क्रियाहेतुं गुणं प्रतिबध्नाति, कस्मात् अस्पर्शत्वात् विपर्य्यये हि विष्टम्भो दृष्ट इति। स भवान् स्पर्शवति द्रव्ये दृष्टं धर्मं विपरीते नाशङ्कितुमर्हति। अण्ववयवस्याणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्य्यप्रतिषेधः। सावयवत्वे चाणोरण्ववयवोऽणुतर इति प्रसज्यते, कस्मात् कार्य्यकारणद्रव्ययोः परिमाणभेददर्शनात्। तस्मादण्ववयवस्याणुतरत्वम्, यस्तु सावयवोऽणुकार्य्यं तदिति, तस्मादणुकार्य्यमिदं प्रतिषिध्यत इति, कारणविभागाच्च कार्य्यस्यानित्यत्वं नाकाशव्यतिभेदात् लोष्टस्यावयवविभागादनित्यत्वं नाकाशसमावेशादिति ॥

सू० मूर्त्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥
॥ २३ ॥

भा० परिच्छिन्नानां हि स्पर्शवतां संस्थानं त्रिकोणं चतुरस्रं समं परिमण्डलमित्युपपद्यते, यत् तत्संस्थानं सोऽवयवसन्निवेशः, परिमण्डलाश्चाणवस्तस्मात् सावयवा इति ॥

सू॰ संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

भा॰ मध्ये सन्नणुः पूर्वापराभ्यामणुभ्यां संयुक्तस्तयोर्व्यवधानं कुरुते व्यवधानेनानुमीयते, पूर्वभागेन पूर्वेणाणुना संयुज्यते, परभागेणापरेणाणुना संयुज्यते, यौ तौ पूर्वापरौ भागौ तावस्यावयवौ, एवं सर्व्वतः संयुज्यमानस्य सर्व्वतोभागा अवयवा इति, यत् तावन्मूर्त्तिमतां संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भाव इति, अत्रोक्तं किमुक्तम् विभागाल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्र निवृत्तेरण्ववयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्य्यप्रतिषेध इति। यत् पुनरेतत् संयोगोपपत्तेश्चेति स्पर्शवत्त्वाद्व्यवधानमाश्रयस्य चाव्याप्त्या भागभक्तिः, उक्तञ्चात्र स्पर्शवानणुः स्पर्शवतोरण्वोः प्रतिघाताद्व्यवधायको न सावयवत्वात्, स्पर्शवत्त्वाच्च व्यवधाने सत्यणुसंयोगो नाश्रयं व्याप्नोतीति भागभक्तिर्भवति। भागवानिवायमिति, उक्तञ्चात्र विभागेऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् तदवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्य्यप्रतिषेध इति। मूर्त्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेः संयोगोपपत्तेश्च परमाणूनां सावयवत्वमिति हेत्वोः ॥

सू॰ अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

भा॰ यावन्मूर्त्तिमद्यावच्च संयुज्यते तत्सर्वं सावयवमित्यन-

भा० वस्थाकारिणाविमौ हेतू, सा चानवस्था नोपपद्यते सत्यामनवस्थायां सत्यौ हेतू स्याताम्। तस्मादप्रतिषेधोऽयं निरवयवत्वस्येति। विभागस्य च विभज्यमानहानेर्नोपपद्यते तस्मात् प्रलयान्तता नोपपद्यत इति। अनवस्थायाञ्च प्रत्यधिकरणं द्रव्यावयवानामानन्त्यात् परिमाणभेदानां गुरुत्वस्य चाग्रहणम्, समानपरिमाणत्वं चावयवावयविनोः परमाण्ववयवविभागादूर्द्ध्वमिति। यदिदं भवान् बुद्धीराश्रित्य बुद्धिविषयाः सन्तीति मन्यते। मिथ्याबुद्धय एताः। यदि हि तत्त्वबुद्धयः स्युर्बुद्ध्या विवेचने क्रियमाणे याथात्म्यं बुद्धिविषयाणामुपलभ्येत॥

सू० बुद्ध्या विवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः॥ २६॥

भा० यथायं तन्तुरयं तन्तुरिति प्रत्येकं तन्तुषु विविच्यमानेषु नार्थान्तरं किञ्चिदुपलभ्यते यत्पटबुद्धेर्विषयः स्यात् याथात्म्यानुपलब्धेरसति विषये पटबुद्धिर्भवतीति मिथ्याबुद्धिर्भवति एवं सर्वत्रेति॥

सू० व्याहतत्वादहेतुः॥ २७॥

भा॰ यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानाम्, न सर्व्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिः। अथ सर्व्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिर्न बुद्ध्या विवेचनं भावानां याथात्म्यानुपलब्धिश्चेति व्याहन्यते, तदुक्तमवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयादिति ॥

सू॰ तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥

भा॰ कार्य्यद्रव्यं कारणद्रव्याश्रितं तत् कारणेभ्यः पृथङ् नोपलभ्यते विपर्य्यये पृथग्ग्रहणात्, यत्राश्रयाश्रितभावो नास्ति तत्र पृथग्ग्रहणमिति बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां पृथग्ग्रहणमतीन्द्रियेष्वणुषु यदिन्द्रियेण गृह्यते तदेतया बुद्ध्या विविच्यमानमन्यदिति ॥

सू॰ प्रमाणतश्चाऽर्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

भा॰ बुद्ध्या विवेचनाद्भावानां याथात्म्योपलब्धिः। यदस्ति यथा च तत् सर्व्वम्प्रमाणत उपलब्ध्या सिद्ध्यति। या च प्रमाणत उपलब्धिस्तद्बुद्ध्या विवेचनं भावानाम्, तेन सर्व्वशास्त्राणि सर्व्वकर्म्माणि सर्व्वे च शरीरिणां व्यवहाराः व्याप्ताः। परीक्षमाणो हि बुद्ध्याध्यवस्यति इदमस्तीदं नास्तीति तत्र न सर्व्वभावानुपपत्तिः ॥

सू॰ प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

भा॰ एवञ्च सति सर्व्वं नास्तीति नोपपद्यते, कस्मात् प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम्, यदि सर्व्वं नास्तीति प्रमाणमुपपद्यते सर्व्वं नास्तीत्येतद्व्याहन्यते। अथ प्रमाणं नोपपद्यते सर्व्वं नास्तीत्यस्य कथं सिद्धिः, अथ प्रमाणमन्तरेण सिद्धिः, सर्व्वमस्तीत्यस्य कथं न सिद्धिः ॥

सू॰ स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥ ३१ ॥

भा॰ यथा स्वप्ने न विषयाः सन्त्यथ चाभिमानो भवति, एवं न प्रमाणानि प्रमेयाणि च सन्ति, अथ च प्रमाण-प्रमेयाभिमानो भवति ॥

सू॰ मायागन्धर्व्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ॥ ३२ ॥

सू॰ हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

भा॰ स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत् प्रमाणप्रमेयाभिमानो न पुनर्जागरितान्ते विषयोपलब्धिवदित्यत्र हेतुर्नास्ति हेत्व-भावादसिद्धिः। स्वप्नान्ते चासन्तो विषया उपलभ्यन्त इत्य-

भा॰ चापिहेत्वभावः। प्रतिबोधेऽनुपलम्भादिति चेत् प्रतिबोध-
विषयोपलम्भादप्रतिषेधः, यदि प्रतिबोधेऽनुपलम्भात् स्वप्ने
विषया न सन्तीति तर्हि य इमे प्रतिबुद्धेन विषया उपलभ्यन्ते
उपलम्भात्सन्तीति विपर्य्यये हि हेतुसामर्थ्यम्, उपलम्भाभा-
वे सत्यनुपलम्भादभावः सिद्ध्यति, उभयथा त्वभावे नानुप-
लम्भस्य सामर्थ्यमस्ति, यथा प्रदीपस्याभावाद्रूपस्यादर्शनमि-
ति, तत्र भावेनाभावः समर्थ्यत इति, स्वप्नान्तविकल्पे च हे-
तुवचनम् स्वप्नविषयाभिमानवदिति ब्रुवता स्वप्नान्तवि-
कल्पे हेतुर्वाच्यः, कश्चित् स्वप्नोभयोपसंहितः, कश्चित् प्र-
मोदोपसंहितः, कश्चिदुभयविपरीतः, कदाचित् स्वप्नमेव
न पश्यतीति, निमित्तवतस्तु स्वप्नविषयाभिमानस्य निमि-
त्तविकल्पाद्विकल्पोपपत्तिः॥

सू॰ स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः॥ ३४॥

भा॰ पूर्व्वोपलब्धोविषयो यथा स्मृतिश्च सङ्कल्पश्च पूर्वोपल-
ब्धविषयौ न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पेते। तथा स्वप्ने विषय-
ग्रहणं पूर्वोपलब्धविषयं न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पते।
एवं दृष्टविषयश्च स्वप्नान्तोजागरितान्तेन यः सुप्तः स्वप्नं
पश्यति स एव जाग्रत् स्वप्नदर्शनानि प्रतिसन्धत्ते इदम-
द्राक्षमिति। तत्र जाग्रद्बुद्धिवृत्तिवशात् स्वप्नविषयाभि-
मानोमिथ्येतिव्यवसायः, सति च प्रतिसन्धाने या जाग्रतो

भा॰ बुद्धिवृत्तिसदृशादयं व्यवसायः स्वप्नविषयाभिमानोमि-थ्येति। उभयाविशेषेतु साधनानर्थक्यम्, यस्य स्वप्नान्तजागरितान्तयोरविशेषस्तस्य स्वप्नविषयाभिमानवदिति साधनमनर्थकम्, तदाश्रयप्रत्याख्यानात्। अतस्मिंस्तदिति च व्यवसायः प्रधानाश्रयः, अपुरुषे स्थाणौ पुरुषइति व्यवसायः स प्रधानाश्रयो न खलु पुरुषेऽनुपलब्धे पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसायो भवति, एवं स्वप्नविषयस्य व्यवसायो हस्तिनमद्राक्षं पर्व्वतमद्राक्षमिति प्रधानाश्रयो भवितुमर्हति। एवञ्च सति॥

सू॰ मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे॥ ३५॥

भा॰ स्थाणौ पुरुषोऽयमिति व्यवसायो मिथ्योपलब्धिरतस्मिंस्तदिति ज्ञानम्, स्थाणौ स्थाणुरिति व्यवसायस्तत्त्वज्ञानम्, तत्त्वज्ञानेनच मिथ्योपलब्धिर्निवर्त्यते नार्थः स्थाणुपुरुषसामान्यलक्षणः, यथा प्रतिबोधे या ज्ञानवृत्तिस्तया स्वप्नविषयाभिमानो निवर्त्यते नार्थो विषयसामान्यलक्षणः, तथा मायागन्धर्व्वनगरमृगतृष्णिकानामपि या बुद्धयोऽतस्मिंस्तदिति व्यवसायास्तत्राप्यनेनैव कल्पेन मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानान्नार्थप्रतिषेध इति। उपादान-

भा॰ वञ्च मायादिषु मिथ्याज्ञानम्। प्रज्ञापनीयसरूपञ्च द्रव्यमुपादाय साधनवान् परस्य मिथ्याध्यवसायं करोति सा माया। नीहारप्रभृतीनां नगरस्वरूपसन्निवेशे दूरान्नगरबुद्धिरुत्पद्यते, विपर्य्यये तदभावात्, सूर्य्यमरीचिषु भौमेनोष्मणा संसृष्टेषु स्पन्दमानेषूदकबुद्धिर्भवति, सामान्यग्रहणात् अन्तिकस्थस्य, विपर्य्यये तदभावात्, क्वचित् कदाचित्कस्यचिच्च भावान्नानिमित्तं मिथ्याज्ञानम्। दृष्टञ्च बुद्धिद्वैतं मायाप्रयोक्तुः परस्य च दूरान्तिकस्थयोर्गन्धर्व्वनगरमृगतृष्णिकासु, सुप्तप्रतिबुद्धयोश्च स्वप्नविषये, तदेतत्सर्व्वस्याभावे निरुपाख्यतायां निरात्मकत्वेनोपपद्यत इति॥

सू॰ बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात्॥ ३६॥

भा॰ मिथ्याबुद्धेश्चार्थवदप्रतिषेधः कस्मात् निमित्तोपलम्भात् सद्भावोपलम्भाच्च, उपलभ्यते मिथ्याबुद्धिनिमित्तम्, मिथ्याबुद्धिश्च प्रत्यात्ममुत्पन्ना गृह्यते संवेद्यत्वात्, तस्मात् मिथ्याबुद्धिरप्यस्तीति॥

सू॰ तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः॥ ॥ ३७॥

भा॰ तत्त्वं स्थाणुरिति प्रधानं पुरुष इति। तत्त्वप्रधानयो-

भा० रलोपाद्भेदात् स्थाणौ पुरुष इति मिथ्याबुद्धिरुत्पद्यते सामान्यग्रहणात्, एवं पताकायां बलाकेति, लोष्टे कपोत-इति, न तु समाने विषये मिथ्याबुद्धीनां समावेशः, सामान्यग्रहणाव्यवस्थानात्। यस्य तु निरात्मकं निरुपाख्यं सर्व्वं तस्य समावेशः प्रसज्यते, गन्धादौ च प्रमेये गन्धादिबुद्धयो मिथ्याभिमतास्तत्त्वप्रधानयोः सामान्यग्रहणस्य चाभावात् तत्त्वबुद्धय एव भवन्ति। तस्मादयुक्तमेतत् प्रमाणप्रमेयबुद्धयो मिथ्येति, दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम् अथ कथं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति॥

सू० समाधिविशेषाभ्यासात्॥ ३८॥

भा० स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो मनसो धारकेण प्रयत्नेन धार्य्यमाणस्यात्मना संयोगस्तत्त्वबुभुत्साविशिष्टः, सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते, तदभ्यासवशात् तत्त्वबुद्धिरुत्पद्यते, यदुक्तं सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्त इत्येतत्॥

सू० नार्थविशेषप्राबल्यात्॥ ३९॥

भा० अनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तेर्नैतद्युक्तम्, कस्मात् अर्थविशे-

भा॰ यथावस्थात् अबुभुत्समानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तिर्दृष्टा। यथा स्तनयित्नुशब्दप्रभृतिषु। तत्र समाधिविशेषो नोपपद्यते॥

सू॰ *क्षुदादिभिः प्रवर्त्तनाच्च॥४०॥

भा॰ क्षुत्पिपासाभ्यां शीतोष्णाभ्यां व्याधिभिश्चानिच्छतोऽपि बुद्धयः प्रवर्त्तन्ते। तस्मादैकाग्र्यानुपपत्तिरिति। अस्त्वेतत् समाधिव्युत्थाननिमित्तं समाधिप्रत्यनीकञ्च सति त्वेतस्मिन्॥

सू॰ पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः॥४१॥

भा॰ पूर्वकृतो जन्मान्तरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुर्धर्मप्रविवेकः फलानुबन्धो योगाभ्याससामर्थ्यम्, निष्फले हि अभ्यासेनाभ्यास आद्रियेरन्। दृष्टं हि लौकिकेषु कर्मस्वभ्याससामर्थ्यम् प्रत्यनीकपरिहारार्थञ्च॥

सू॰ अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः॥ ॥४२॥

भा॰ योगाभ्यासजनितो धर्मो जन्मान्तरेऽप्यनुवर्त्तते प्रचयकाष्ठागते तत्त्वज्ञानहेतौ धर्मे प्रकृष्टायां समाधिभावनायां

---

* क्षुधादिभिरिति क्वचित् पाठः।

भा॰ तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति, दृष्टश्च समाधिर्नार्थविशेषप्राबल्याभिभवः। नाहमेतदश्रौषं नाहमेतदज्ञासिषमन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह लौकिक इति। यद्यर्थविशेषप्राबल्यादनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तिरनुज्ञायते॥

सू॰ अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः॥ ४३॥

भा॰ मुक्तस्यापि बाह्यार्थसामर्थ्याद्बुद्धय उत्पद्येरन्निति॥

सू॰ न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात्॥ ४४॥

भा॰ कर्मवशान्निष्पन्ने शरीरे चेष्टेन्द्रियार्थाश्रये निमित्तभावादवश्यम्भावी बुद्धीनामुत्पादः न च प्रबलोऽपि सन् बाह्योऽर्थ आत्मनो बुद्ध्युत्पादे समर्थो भवति। तस्येन्द्रियेण संयोगाद्बुद्ध्युत्पादे सामर्थ्यं दृष्टमिति॥

सू॰ तदभावश्चापवर्गे॥ ४५॥

भा॰ तस्य बुद्धिनिमित्ताश्रयस्य शरीरेन्द्रियस्य धर्माधर्माभावादभावोऽपवर्गे तत्र यदुक्तमपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्ग इति तदयुक्तम्। तस्मात् सर्व्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गः यस्मात् सर्व्वदुःखबीजं सर्वदुःखायतनं चापवर्गे विच्छिद्यते, तस्मात् सर्व-

भा० ण दुःखेन विमुक्तिरपवर्गो न निर्वीजं निरायतनञ्च दुःख-मुत्पद्यत इति॥

सू० तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चा-ध्यात्मविध्युपायैः॥ ४६॥

भा० तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः। यमः समानमाश्रमिणां धर्म्मसाधनम्, नियमस्तु विशिष्टम्, आत्मसंस्कारः पुनरधर्म्महानं धर्म्मोपचयश्च, योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्यः। स पुनस्तपः प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणेति इन्द्रियविषयेषु प्रसङ्ख्यानाभ्यासो रागद्वेषप्रहाणार्थः। उपायस्तु योगाचार-विधानमिति॥

सू० ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः॥ ४७॥

भा० तदर्थमिति प्रकृतम्, ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमात्मविद्या-शास्त्रन्तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे अभ्यासः सततक्रियाध्ययन-श्रवणचिन्तनानि तद्विद्यैश्च सह सम्वाद इति प्रज्ञापरि-पाकार्थम्, परिपाकस्तु संशयच्छेदनमविज्ञातार्थावबोधोऽ-ध्यवसिताभ्यनुज्ञानमिति। समाय वादः सम्वादः। तद्विद्यैश्च सह सम्वाद इत्यविभक्तार्थं वचनं विभज्यते॥

सू० तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोर्थिभिरनसूयिभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥

भा० एतन्निगदेनैव नीतार्थमिति यदिदं मन्येत पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः प्रतिकूलः परस्येति ॥

सू० प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

भा० तमुपेयादिति वर्त्तते परतः प्रज्ञामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्साप्रकाशनेन स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनम् परिशोधयेदिति । अन्योऽन्यप्रत्यनीकानि च प्रावादुकानां दर्शनानि स्वपक्षरागेण चैके न्यायमतिवर्त्तन्ते तत्र ॥

सू० तत्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे वीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ॥ ५० ॥

भा० अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमानानामेतदिति । विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणाविज्ञायमानस्य, ताभ्यां विगृह्य कथनम् । विगृह्येति विजिगीष-

[illegible] ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ ० ॥

समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भा० साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वमिति संक्षेपेणोक्तं तद्विस्तरेण विभज्यते, ताः खल्विमाः जातयः स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्विंशतिः प्रतिषेधहेतवः ॥

सू० साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ १ ॥

भा० साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः अविशेषं तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एवं वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः । लक्षणन्तु ॥

सू० साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

[illegible]
र्म्येणैव प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः प्रतिषेधः। निदर्शनम्, क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात्, द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रियावान् तथा चात्मा तस्मात् क्रियावानिति, एवमुपसंहृते परः साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् विभु चाकाशं निष्क्रियञ्च तथा चात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति, न चास्ति विशेषहेतुः। क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यम् न पुनरक्रियसाधर्म्यान्निष्क्रियेणेति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः प्रतिषेधो भवति, अथ वैधर्म्यसमः। क्रियाहेतुगुणयुक्तो लोष्टः परिच्छिन्नो दृष्टो न च तथात्मा तस्मान्न लोष्टवत् क्रियावानिति। न चास्ति विशेषहेतुः। क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यम् न पुनः क्रियावद्वैधर्म्यादक्रियेणेति। विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः। वैधर्म्येण चोपसंहारे निष्क्रियः आत्मा विभुत्वात् क्रियावद्द्रव्यमविभु दृष्टम्, यथा लोष्टः न च तथात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् निष्क्रियं द्रव्यमाकाशं क्रियाहेतुगुणरहितं दृष्टम् न तथात्मा तस्मान्न निष्क्रिय इति न चास्ति विशेषहेतुः, क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियेण भवितव्यं न पुनरक्रियवैधर्म्यात् क्रियावतेति। विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः, क्रियावान् लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तो दृष्टस्तथा चात्मा तस्मात् क्रि-

[illegible]

सू॰ गोत्वाद्गोसिद्धिवत्तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

भा॰ साधर्म्यमात्रेण वैधर्म्यमात्रेण च साध्यसाधने प्रतिज्ञायमाने स्यादव्यवस्था, सा तु धर्मविशेषे नोपपद्यते गोसाधर्म्यात् गोत्वाज्जातिविशेषाद्गौः सिध्यति न तु सास्नादिसम्बन्धात्, अश्वादिवैधर्म्याद्गोत्वादेव न गौः सिध्यति न गुणादिभेदात् तच्चैतत्कृतव्याख्यानमवयवप्रकरणे प्रमाणानामभिसम्बन्धाच्चैकार्थकारित्वं समानं वाक्य इति हेत्वाभासाश्रया खल्वियमव्यवस्थेति ॥

सू॰ साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

भा॰ दृष्टान्तधर्मं साध्ये समासञ्जयत उत्कर्षसमः । यदि क्रियाहेतुगुणयोगाल्लोष्टवत् क्रियावानात्मा लोष्टवदेव स्पर्शवानपि प्राप्नोति, अथ न स्पर्शवान् लोष्टवत् क्रिया-

भा॰ वानपि न प्राप्नोति विपर्य्यये वा विशेषो वक्तव्य इति साध्ये धर्माभावं दृष्टान्तात् प्रसजतोऽपकर्षसमः, लोष्टः खलु क्रियावानविभुर्दृष्टः कामम् आत्मापि क्रियावानविभुरस्तु विपर्य्यये वा विशेषो वक्तव्य इति । ख्यापनीयो वर्ण्यो विपर्य्ययादवर्ण्यः । तावेतौ साध्यदृष्टान्तधर्म्मौ विपर्य्ययस्य तौ वर्ण्यावर्ण्यसमौ भवतः, साधनधर्म्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्म्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्म्मविकल्पं प्रसजतो विकल्पसमः । क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद्गुरु यथा लोष्टः किञ्चिल्लघु यथा वायुः, एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित् क्रियावत् स्यात् यथा लोष्टः किञ्चिदक्रियम् यथात्मा विशेषो वा वाच्य इति हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्म्मः साध्यः । तं दृष्टान्ते प्रसजतः साध्यसमः । यदि यथा लोष्टस्तथात्मा प्राप्तस्तर्हि यथात्मा तथा लोष्ट इति साध्यश्चायमात्मा क्रियावानिति कामं लोष्टोऽपि साध्यः । अथ नैवं न तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मा एतेषामुत्तरम् ॥

सू॰ किंचित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

भा॰ अलभ्यः सिद्धस्य निह्नवः सिद्धञ्च किंचित्साधर्म्म्यादुपमानं यथा गौस्तथा गवय इति । तत्र न लभ्यो गोगवययोर्धर्म्मविकल्पश्चोदयितुम् । एवं साधके धर्म्मे दृष्टा-

भा० न्तादिसामर्थ्ययुक्ते न लभ्यः साध्यदृष्टान्तयोर्धर्म्मविकल्पा-
द्वैधर्म्यात् प्रतिषेधो वक्तुमिति ॥

सू० साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

भा० यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं तेनाविपरीतो-ऽर्थोऽतिदिश्यते प्रज्ञापनार्थमेवं साध्यातिदेशाद्दृष्टान्त उपपद्यमाने साध्यत्वमनुपपन्नमिति ॥

सू० प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या अविशिष्टत्वादप्राप्त्या असाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ ॥ ७ ॥

भा० हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा, न तावत्प्राप्य, प्राप्त्यामविशिष्टत्वादसाधकः। द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा। अप्राप्य साधकं न भवति नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमः। अप्राप्त्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसमः। अनयो-रुत्तरम् ॥

सू० घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

भा॰ उभयथा खल्वयुक्तः प्रतिषेधः, कर्तृकरणाधिकरणानि प्राप्य मृदं घटादिकार्यं निष्पादयन्ति अभिचाराच्चपीडने सति दृष्टमप्राप्य साधकत्वमिति ॥

सू॰ दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥

भा॰ साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः, क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् लोष्ट इति हेतुर्नापदिश्यते न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमः । क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगात् लोष्टवदित्युक्ते प्रतिदृष्टान्त उपादीयते क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियमिति कः पुनराकाशस्य क्रियाहेतुर्गुणो वायुना संयोगः संस्कारापेक्षः वायुवनस्पतिसंयोगवदिति, अनयोरुत्तरम् ॥

सू॰ प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥ १० ॥

भा॰ इदं तावदयं पृष्टो वक्तुमर्हति अथ के प्रदीपमुपा-

भा॰ ददते किमर्थं वेति दिदृक्षमाणदृश्यदर्शनार्थमिति। अथ प्रदीपं दिदृक्षमाणाः प्रदीपान्तरं कस्मान्नोपाददते, अन्तरेणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः, तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपादानं निरर्थकम् अथ दृष्टान्तः किमर्थमुच्यत इति। अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति, अथ दृष्टान्ते कारणापदेशः, किमर्थं दृश्यते यदि प्रज्ञापनार्थम् प्रज्ञातो दृष्टान्तः, स खलु लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति तत्प्रज्ञानार्थः कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम्। अथ प्रतिदृष्टान्तसमस्योत्तरम्॥

सू॰ प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः॥ ११॥

भा॰ प्रतिदृष्टान्तं ब्रुवता न विशेषहेतुरपदिश्यते अनेन प्रकारेण प्रतिदृष्टान्तः साधकः न दृष्टान्त इति एवं प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वेनाहेतुर्दृष्टान्त इत्युपपद्यते स च कथमहेतुर्न स्याद्यद्यप्रतिषिद्धः साधकः स्यादिति॥

सू॰ प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः॥ १२॥

भा॰ अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदि-

भा॰ त्युक्ते अपर आह प्रागुत्पत्तेरनुत्पन्ने शब्दे प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वकारणं नास्ति तदभावान्नित्यत्वं प्राप्तं नित्यस्य चोत्पत्तिर्नास्ति अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः अस्योत्तरम् ॥

सू॰ तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

भा॰ तथा भावादुत्पन्नस्येति उत्पन्नः खल्वयं शब्द इति भवति प्रागुत्पत्तेः शब्द एव नास्ति उत्पन्नस्य शब्दभावात् शब्दस्य सतः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यकारणमुपपद्यते कारणोपपत्तेरयुक्तोऽयं दोषः प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादिति ॥

सू॰ सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥

भा॰ अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्ते हेतौ संशयेन प्रत्यवतिष्ठते सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे

भा॰ अस्त्येवास्य नित्येन सामान्येन साधर्म्यमैन्द्रियकत्वमस्ति च घटेनानित्येन। अतो नित्यानित्यसाधर्म्यादनिवृत्तः संशय-इति। अस्योत्तरम्॥

सू॰ साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयोऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो *नित्यत्वान्नाभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः॥१५॥

भा॰ विशेषाद्वैधर्म्यादवधार्य्यमाणेऽर्थे पुरुष इति न स्थाणुपुरुषसाधर्म्यात् संशयोऽवकाशं लभते। एवं वैधर्म्याद्विशेषात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वादवधार्य्यमाणे शब्दस्यानित्यत्वे नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयोऽवकाशं न लभते, यदि वै लभेत ततः स्थाणुपुरुषसाधर्म्यानुच्छेदादत्यन्तं संशयः स्यात् गृह्यमाणे च विशेषे नित्यसाधर्म्यं संशयहेतुरिति नाभ्युपगम्यते न हि गृह्यमाणे पुरुषस्य विशेषे स्थाणुपुरुषसाधर्म्यं संशयहेतुर्भवति॥

सू॰ उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः॥ ॥१६॥

भा॰ उभयेन नित्येन चानित्येन साधर्म्यात् पक्षप्रतिपक्षयोः प्रवृत्तिः प्रक्रिया, अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घटवदित्येकः पक्षं प्रवर्त्तयति। द्वितीयश्च नित्यसाधर्म्यात्

* नित्यत्वानभ्युपगमादिति क्वचित् पाठः।

भा॰ एवञ्च सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति हेतुरनित्यसाधर्म्ये-णोच्यमानेन हेतौ तदिदं प्रकरणानतिवृत्त्या प्रत्यव-स्थानं प्रकरणसमः, समानञ्चैतद्वैधर्म्येऽपि उभयवैधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम इति। अस्योत्तरम्॥

सू॰ प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः॥ १७॥

भा॰ उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धिं ब्रुवता प्रतिपक्षात् प्रक्रियासिद्धिरुक्ता भवति यद्युभयसाधर्म्यं तत्रैकतरः प्रति-पक्ष इत्येवं सत्युपपन्नः प्रतिपक्षो भवति प्रतिपक्षोपपत्तेरनु-पपन्नः प्रतिषेधो यतः प्रतिपक्षोपपत्तिः प्रतिषेधोपपत्ति-श्चेति विप्रतिषिद्धमिति तत्त्वानवधारणाच्च प्रक्रियासिद्धि-र्विपर्य्यये प्रकरणावसानात् तत्त्वावधारणे ह्यवसितं प्रक-रणं भवतीति॥

सू॰ त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः॥ १८॥

भा॰ हेतुः साधनं तत्साध्यात् पूर्व्वम् पश्चात् सह वा भवेत् यदि पूर्व्वं साधनमसति साध्ये कस्य साधनम्। अथ पश्चात् असति साधने कस्येदं साध्यम्। अथ युगपत्साध्यसाधने द्वयो-र्विद्यमानयोः किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति हे-

भा० तुना न विशिष्यते अहेतुना साधर्म्यात् प्रत्यवस्थानम-
हेतुसमः। अस्योत्तरम्॥

सू० न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः॥ १९॥

भा० न त्रैकाल्यासिद्धिः कस्मात् हेतुतः साध्यसिद्धेः। निर्वर्त्तनीयस्य निर्वृत्तिः विज्ञेयस्य विज्ञानम् उभयं कारणतो दृश्यते सोऽयं महान् प्रत्यक्षविषय उदाहरणमिति। यत्तु खलूक्तमसति साध्ये कस्य साधनमिति यत्तु निर्वर्त्यते यच्च विज्ञाप्यते तस्येति॥

सू० प्रतिषेधानुपपत्तेः* प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः॥ २०॥

भा० पूर्वं पश्चाद्युगपद्वा प्रतिषेध इति नोपपद्यते प्रतिषेधानुपपत्तेः स्थापनाहेतुः सिद्ध इति॥

सू० अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः॥ २१॥

भा० अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घटवदिति स्थापिते पक्षे अर्थापत्त्या प्रतिपक्षं साधयतोऽर्थापत्तिसमः, यदि प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यसाधर्म्यादनित्यः शब्दः

---

* यत्नेत्वेति क्वचित् पाठः।

भा॰ इत्यर्थादापद्यते नित्यसाधर्म्यान्नित्य इति अस्ति तस्य नित्येन साधर्म्यमस्पर्शत्वमिति। अस्योत्तरम्॥

सू॰ अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः॥ २२॥

भा॰ अनुपपाद्य सामर्थ्यमनुक्तमर्थादापद्यत इति ब्रुवतः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वात् अनित्यपक्षसिद्धावर्थादापन्नमनित्यपक्षस्य हानिरिति, अनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः उभयपक्षसमा चेयमर्थापत्तिः, यदि नित्यसाधर्म्यादस्पर्शत्वादाकाशवच्च नित्यः शब्दः अर्थादापन्नमनित्यसाधर्म्यात् प्रयत्नानन्तरीयत्वादनित्य इति, न चेयं विपर्य्ययमात्रादेकान्तेनार्थापत्तिः, न खलु वै घनस्य ग्राव्णः पतनमित्यर्थादापद्यते द्रवाणामपां पतनाभाव इति॥

सू॰ एकधर्म्मोपपत्तेरविशेषे सर्व्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः॥ २३॥

भा॰ एको धर्म्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दघटयोरुपपद्यत इत्यविशेषे उभयोरनित्यत्वे सर्वस्याविशेषः प्रसज्यते कथम् सद्भावोपपत्तेः एको धर्म्मः सद्भावः सर्व्वस्योपपद्यते

भा॰ सद्भावोपपत्तेः सर्व्वाविशेषप्रसङ्गात् प्रत्यवस्थानमविशेषसमः। अस्योत्तरम्॥

सू॰ क्वचिद्धर्म्मानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः॥ २४॥

भा॰ यथा साध्यदृष्टान्तयोरेकधर्म्मस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्योपपत्तेरनित्यत्वधर्म्मान्तरमविशेषेण, एवं सर्व्वभावानां सद्भावोपपत्तिनिमित्तं धर्म्मान्तरमस्ति येनाविशेषः स्यात् अथ मतमनित्यत्वमेव धर्म्मान्तरं सद्भावोपपत्तिनिमित्तं भावानां सर्वत्र स्यादित्येवं खलु वै कल्प्यमाने अनित्याः सर्व्वे भावाः सद्भावोपपत्तेरितिपक्षः प्राप्नोति तत्र प्रतिज्ञार्थव्यतिरिक्तमन्यदुदाहरणं नास्ति अनुदाहरणश्च हेतुर्नास्तीति प्रतिज्ञैकदेशस्य च उदाहरणत्वमनुपपन्नं न हि साध्यमुदाहरणं भवति ततश्च नित्यानित्यभावादनित्यत्वानुपपत्तिः तस्मात् सद्भावोपपत्तेः सर्व्वाविशेषप्रसङ्ग इति निरभिधेयमेतद्वाक्यमिति सर्वभावानां सद्भावोपपत्तेरनित्यत्वमिति ब्रुवताऽनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वं तत्रानुपपन्नः प्रतिषेध इति॥

सू॰ उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः॥ २५॥

भा॰ यद्यनित्यत्वकारणमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्यः शब्दो-

भा॰ नित्यत्वकारणमप्युपपद्यते ऽस्यास्पर्शत्वमिति नित्यत्वमप्युपपद्यते उभयस्यानित्यत्वस्य नित्यत्वस्य च कारणोपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमः। अस्योत्तरम्॥

सू॰ उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः॥ २६॥

भा॰ उभयकारणोपपत्तेरिति ब्रुवता नानित्यत्वकारणोपपत्तेरनित्यत्वं प्रतिषिध्यते यदि प्रतिषिध्यते नोभयकारणोपपत्तिः स्यात् उभयकारणोपपत्तिवचनादनित्यत्वकारणोपपत्तिरभ्यनुज्ञायते अभ्यनुज्ञानादनुपपन्नः प्रतिषेधः, व्याघातात् प्रतिषेध इति चेत् समानो व्याघातः एकस्य नित्यत्वानित्यत्वप्रसङ्गं व्याहतम् ब्रुवतोक्तः प्रतिषेध इति चेत् स्वपक्षपरपक्षयोः समानो व्याघातः स च नैकतरस्य साधक इति॥

सू॰ निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः॥ ॥ २७॥

भा॰ निर्दिष्टप्रयत्नानन्तरीयकत्वस्यानित्यत्वकारणस्याभावेऽपि वायुनोदनाद्वृक्षशाखाभङ्गजस्य शब्दस्यानित्यत्वमुपलभ्यते निर्दिष्टस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यधर्मोपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमः। अस्योत्तरम्॥

सू० कारणान्तरादपि तद्धर्म्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

भा० प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ब्रुवता कारणत उत्पत्तिरभिधीयते न कार्य्यस्य कारणनियमः यदि च कारणान्तरादप्युपपद्यमानस्य शब्दस्य तदनित्यत्वमुपपद्यते किमत्र प्रतिषिध्यत इति न प्रागुच्चारणादविद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिः कस्मात् आवरणाद्यनुपलब्धेः, यथा विद्यमानस्योदकादेरर्थस्यावरणादेरनुपलब्धिः नैवं शब्दस्याग्रहणकारणेनावरणादिनानुपलब्धिः गृह्येत चैतदस्याग्रहणकारणमुदकादिवन्न गृह्यते, तस्मादुदकादिविपरीतः शब्दोऽनुपलभ्यमान इति ॥

सू० तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

भा० तेषामावरणादीनामनुपलब्धिर्नोपलभ्यते अनुपलम्भान्नास्तीत्यभावोऽस्याः सिद्ध्यति, अभावसिद्धौ हेत्वभावात्तद्विपरीतमस्तित्वमावरणादीनामवधार्य्यते तद्विपरीतोपपत्तेर्यत् प्रतिज्ञातं न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिरित्येतन्न सिद्ध्यति सोऽयं हेतुरावरणाद्यनुपलब्धेरित्यावरणादिषु चावरणाद्यनुपलब्धौ च समया-

भा॰ नुपलब्ध्या प्रत्यवस्थितो ऽनुपलब्धिसमो भवति। अस्योत्तरम्॥

सू॰ अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः॥ ३०॥

भा॰ आवरणाद्यनुपलब्धिर्नास्त्यनुपलम्भादित्यहेतुः कस्मात् अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेः, उपलम्भाभावमात्रत्वादनुपलब्धेः, यदस्ति तदुपलब्धेर्विषयः उपलब्ध्या तदस्तीति प्रतिज्ञायते, यन्नास्ति तदनुपलब्धेर्विषयः अनुपलभ्यमानं नास्तीति प्रतिज्ञायते। सोऽयमावरणाद्यनुपलब्धेरनुपलम्भाभावो ऽनुपलब्धौ स्वविषये प्रवर्त्तमानो न स्वविषयं प्रतिषेधति। अप्रतिषिद्धा चावरणाद्यनुपलब्धिर्हेतुत्वाय कल्पते, आवरणादीनि तु विद्यमानत्वादुपलब्धेर्विषयास्तेषामुपलब्ध्या भवितव्यम्, यत्तानि नोपलभ्यन्ते तदुपलब्धेः स्वविषयप्रतिपादिकाया अभावादनुपलम्भादनुपलब्धेर्विषयो गम्यते न सन्त्यावरणादीनि शब्दस्याग्रहणकारणानीति अनुपलम्भादनुपलब्धिः सिद्ध्यति, विषयः स तस्येति॥

सू॰ ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम्॥ ३१॥

भा॰ अहेतुरिति वर्त्तते। शारीरे शरीरिणां ज्ञानविकल्पानां भावाभावौ संवेदनीयौ, अस्ति मे संशयज्ञानं नास्ति मे संशयज्ञानमिति, एवंप्रत्यक्षानुमानागमस्मृतिज्ञानेषु सेयमावरणाद्यनुपलब्धिरुपलब्ध्यभावः स्वसंवेद्यो नास्ति मे शब्दस्यावरणाद्यनुपलब्धिरिति नोपलभ्यन्ते शब्दस्याग्रहणकारणान्यावरणादीनीति, तत्र यदुक्तं तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धिरिति एतन्नोपपद्यते॥

सू॰ साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्व्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः॥ ३२॥

भा॰ अनित्येन घटेन साधर्म्यादनित्यः शब्द इति ब्रुवतोऽस्ति घटेनानित्येन सर्व्वभावानां साधर्म्यमिति सर्व्वस्यानित्यत्वमनिष्टं सम्पद्यते, सोऽयमनित्यत्वेन प्रत्यवस्थानादनित्यसम इति। अस्योत्तरम्॥

सू॰ साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च॥ ३३॥

भा॰ प्रतिज्ञाद्यवयवयुक्तं वाक्यं पक्षनिर्वर्त्तकं प्रतिपक्षलक्षणं प्रतिषेधस्तस्य पक्षेण प्रतिषेध्येन साधर्म्यं प्रतिज्ञादियोगः तद्यद्यनित्यसाधर्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धिः साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन साधर्म्यादिति॥

सू॰ दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥

भा॰ दृष्टान्ते यः खलु धर्मः साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते स हेतुत्वेनाभिधीयते स चोभयथा भवति, केनचित् समानः कुतश्चिद्विशिष्टः, सामान्यात् साधर्म्यम् विशेषाच्च वैधर्म्यम् एवं साधर्म्यविशेषो हेतुः नाविशेषेण साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं वा, साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं चाश्रित्य भवानाह । साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्व्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसम इति एतदयुक्तमिति अविशेषसमप्रतिषेधे च यदुक्तं तदपि वेदितव्यम् ॥

सू॰ नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः ॥ ३५ ॥

भा॰ अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायते तदनित्यत्वं किं शब्दे नित्यमथानित्यम्, यदि तावत् सदा भवति धर्मस्य सदाभावाद्धर्मिणोऽपि सदाभाव इति नित्यः शब्द इति । अथ न सर्वदा भवति अनित्यत्वस्याभावान्नित्यः शब्दः । एवं नित्यत्वेन प्रत्यवस्थानान्नित्यसमः । अस्योत्तरम् ॥

सू॰ प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

भा॰　प्रतिषेध्ये शब्दे नित्यमनित्यत्वस्य भावादित्युच्यमाने-ऽनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वम्, अनित्यत्वोपपत्तेश्च नानित्यः शब्द इति प्रतिषेधो नोपपद्यते, अथ नाभ्युपगम्यते नित्य-मनित्यत्वस्य भावादिति हेतुर्न भवतीति हेत्वभावात्प्रति-षेधानुपपत्तिरिति, उत्पन्नस्य निरोधादभावः शब्दस्यानि-त्यत्वं तत्र परिप्रश्नानुपपत्तिः, सोऽयं प्रश्नः तदा नित्यत्वं किं शब्दे सर्व्वदा भवति अथ नेत्यनुपपन्नः, कस्मात् उत्पन्नस्य योनिरोधादभावः शब्दस्य तदनित्यत्वम्, एवञ्च सत्यधिकरणाधेयविभागो व्याघातान्नास्तीति नित्यानित्य-विरोधाच्च नित्यत्वमनित्यत्वं चैकस्य धर्म्मिणो धर्म्मौ विरुध्येते न सम्भवतः, तत्र यदुक्तम् नित्यमनित्यत्वस्य भावान्नित्य एव तदवर्त्तमानार्थमुक्तमिति ॥

सू॰　प्रयत्नकार्य्यानेकत्वात्कार्य्यसमः॥ ३७॥

भा॰　प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति, यस्य प्रय-त्नानन्तरमात्मलाभस्तत् खल्वभूत्वा भवति यथा घटा-दिकार्य्यमनित्यमिति च भूत्वा न भवतीत्येतद्विज्ञायते। एवमवस्थिते प्रयत्नकार्य्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यते। प्रयत्नानन्तरमात्मलाभश्च दृष्टो घटादीनाम् व्यवधाना-पोहाच्चाभिव्यक्तिर्व्यवहितानाम्, तत् किं प्रयत्नानन्तर-मात्मलाभः शब्दस्य आहोऽभिव्यक्तिरिति विशेषोनास्ति, कार्य्याविशेषेण प्रत्यवस्थानं कार्य्यसमः। अस्योत्तरम्॥

सू॰ कार्य्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

भा॰ सति कार्य्यान्यत्वे अनुपलब्धिकारणोपपत्तेः प्रयत्नस्याहेतुत्वं शब्दस्याभिव्यक्तौ, यत्र प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिस्तत्रानुपलब्धिः कारणं व्यवधानमुपपद्यते। व्यवधानापोहाच्च प्रयत्नानन्तरभाविनोऽर्थस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति नतु शब्दस्यानुपलब्धिकारणं किञ्चिदुपपद्यते, यस्य प्रयत्नानन्तरमपोहाच्छब्दस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यत इति हेतोश्चेदनैकान्तिकत्वमुपपाद्यते अनैकान्तिकत्वादसाधकः स्यात् इति, यदि चानैकान्तिकत्वादसाधकम् ॥

सू॰ प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः ॥ ३९ ॥

भा॰ प्रतिषेधोऽप्यनैकान्तिकः किञ्चित् प्रतिषेधति किञ्चिन्नेति अनैकान्तिकत्वादसाधक इति, अथ वा शब्दस्यानित्यत्वपक्षे प्रयत्नानन्तरमुत्पादो नाभिव्यक्तिरिति विशेषहेत्वभावः, नित्यत्वपक्षेऽपि प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिर्नोत्पाद इति विशेषहेत्वभावः, सोऽयमुभयपक्षसमो विशेषहेत्वभाव इत्युभयमप्यनैकान्तिकमिति ॥

सू॰ सर्व्वत्रैवम् ॥ ४० ॥

भा॰　सर्व्वेषु साधर्म्म्यप्रभृतिषु प्रतिषेधहेतुषु यत्र विशेषो दृश्यते तत्रोभयोः पक्षयोः समः प्रसज्यत इति ॥

सू॰　प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥

भा॰　योऽयं प्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वमापाद्यते सोऽयं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेऽपि समानः, तत्रानित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति साधनवादिनः स्थापना प्रथमः पक्षः, प्रयत्नकार्य्यानेकत्वात् कार्य्यसम इति दूषणवादिनः प्रतिषेधहेतुना द्वितीयः पक्षः, स च प्रतिषेध इत्युच्यते, तस्मिन् प्रतिषेधविप्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वम् चतुर्थः पक्षः ॥

सू॰　प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे *समानो दोषप्रसङ्गोमतानुज्ञा ॥ ४२ ॥

भा॰　प्रतिषेधं द्वितीयं पक्षं सदोषमभ्युपेत्य तदुद्धारमनुक्त्वा अनुज्ञाय प्रतिषेधविप्रतिषेधे तृतीये पक्षे समानमनेकान्तिकत्वमिति समानं दूषणं प्रसजतोदूषणवादिनो मतानुज्ञा प्रसज्यत इति पञ्चमः पक्षः ॥

सू॰　स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्द्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात्समानोदोष इति ॥ ४३ ॥

---

*समानदोषप्रसङ्ग इति क्वचित् पाठः।

भा॰ स्थापनापक्षे प्रयत्नकार्य्यानेकत्वादिति दोषः स्थापनाहेतुवादिनः स्वपक्षलक्षणो भवति, कस्मात् स्वपक्षसमुत्थत्वात्, सोऽयं स्वपक्षलक्षणं दोषमपेक्षमाणोऽनुद्धृत्यानुज्ञाय प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमानं दोषं परपक्षउपसंहरति इत्थं चानैकान्तिकः प्रतिषेध इति हेतुं निर्द्दिशति तत्र स्वपक्षलक्षणापेक्षयोपपद्यमानदोषोपसंहारे हेतुनिर्द्देशे च सत्यनेन परपक्षोऽभ्युपगतो भवति, कथं कृत्वा यः परेण प्रयत्नकार्य्यानेकत्वादित्यादिनाऽनैकान्तिकदोष उक्तस्तमनुद्धृत्य प्रतिषेधेऽपि समानो दोषो भवति यथा परस्य प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि समानं दोषं प्रसजतः परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोषो भवति, यथा परस्य प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि समानं दोषं प्रसजतो मतानुज्ञा प्रसज्यत इति, स खल्वयं षष्ठः पक्षः, तत्र खलु स्थापनाहेतुवादिनः प्रथमतृतीयपञ्चमपक्षाः, प्रतिषेधहेतुवादिनो द्वितीयचतुर्थषष्ठपक्षाः, तेषां साध्वसाधुतायां मीमांस्यमानायां चतुर्थषष्ठयोरविशेषात् पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः। चतुर्थपक्षे समानदोषत्वं परस्योच्यते प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोष इति, षष्ठेऽपि परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोष इति समानदोषत्वमेवोच्यते, नार्थविशेषः कश्चिदस्ति समानस्तृतीयपञ्चमयोः पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः, तृतीयपक्षेऽपि प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इति समानत्वमभ्युपगम्यते, पञ्चमपक्षेऽपि प्रतिषेधप्रतिषेधे

भा॰ समानो दोषप्रसङ्गोऽभ्युपगम्यते नार्थविशेषः कश्चिदुच्यत-इति, तत्र पञ्चमषष्ठपक्षयोरर्थाविशेषात् पुनरुक्तदोषः, तृतीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञा, प्रथमद्वितीययोर्विशेषहेत्वभाव-इति, षट्पक्ष्यामुभयोरसिद्धिः, कदा षट्पक्षी यदा प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इत्येवं प्रवर्त्तते तदोभयोः पक्ष-योरसिद्धिः, यदा तु कार्य्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धि-कारणोपपत्तेरित्यनेन तृतीयपक्षो युज्यते तदा विशेष-हेतुवचनात् प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्य नाभिव्यक्ति-रिति सिद्धिः प्रथमपक्षो न षट्पक्षी प्रवर्त्तत इति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्याद्यमाह्नि-कम् ॥ ० ॥

भा॰ विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वमिति सङ्क्षेपेणोक्तं तदिदानीं विभजनीयम् निग्रहस्थानानि खलु पराजयवस्तून्यपराधाधिकरणानि प्रायेण प्रतिज्ञाद्यव-यवाश्रयाणि तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनञ्चाभिसंप्लवन्ते तेषां विभागः ॥

सू॰ प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रति-ज्ञासन्न्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञा-

सू॰ तार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ १ ॥

भा॰ तानीमानि द्वाविंशतिधा विभज्य लक्ष्यन्ते ॥

सू॰ प्रतिदृष्टान्तधर्म्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ २ ॥

भा॰ साध्यधर्म्मप्रत्यनीकेन धर्म्मेण प्रत्यवस्थिते प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुजानन् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः, निदर्शनम् ऐन्द्रियकत्वादनित्यः शब्दो घटवदिति कृते अपर आह दृष्टमैन्द्रियकत्वं सामान्ये नित्ये कस्मान्न तथा शब्द इति प्रत्यवस्थिते इदमाह यद्यैन्द्रियकं सामान्यं नित्यं कामं घटो नित्योऽस्त्विति स खल्वयं साधकस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं प्रसञ्जयन्निगमनान्तमेव पक्षं जहाति पक्षं जहत् प्रतिज्ञां जहातीत्युच्यते प्रतिज्ञाश्रयत्वात् पक्षस्येति ॥

सू॰ प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्म्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

भा० प्रतिज्ञातार्थोऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् घटवदि-
त्युक्ते योऽस्य प्रतिषेधः प्रतिदृष्टान्तेन हेतुर्व्यभिचारः
सामान्यमैन्द्रियकं नित्यमिति तस्मिंश्च प्रतिज्ञातार्थप्र-
तिषेधे धर्म्मविकल्पादिति दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयोः साध-
र्म्ययोगे धर्म्मभेदात् सामान्यमैन्द्रियकं सर्व्वगतम् ऐन्द्रि-
यकस्त्वसर्व्वगतो घट इति धर्म्मविकल्पात् तदर्थं नि-
र्द्देश इति साध्यसिद्ध्यर्थम्, कथम् यथा घटोऽसर्व्वगत एवं
शब्दोऽप्यसर्व्वगतो घटवदेवानित्य इति, तत्रानित्यः शब्द
इति पूर्व्वा प्रतिज्ञा, असर्व्वगत इति द्वितीया प्रतिज्ञा
प्रतिज्ञान्तरम्, तत्कथं निग्रहस्थानमिति, न प्रतिज्ञायाः
साधनं प्रतिज्ञान्तरं, किन्तु हेतुदृष्टान्तौ साधनं प्रतिज्ञा-
याः, तदेतदसाधनोपादानमनर्थकमिति आनर्थक्यान्नि-
ग्रहस्थानमिति ॥

सू० प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

भा० गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञा, रूपादितोऽर्थान्त-
रस्यानुपलब्धेरिति हेतुः, सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः,
कथम् यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्या-
नुपलब्धिर्नोपपद्यते, अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपल-
ब्धिः, गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति नोपपद्यते, गुणव्यतिरिक्तञ्च
द्रव्यं रूपादिभ्यश्चार्थान्तरस्यानुपलब्धिरिति विरुध्यते व्या-
हन्यते न सम्भवतीति ॥

सू० पक्षप्रतिषेधे *प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासन्न्यासः ॥ ५ ॥

भा० अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते परो ब्रूयात् सामान्यमैन्द्रियकं न च अनित्यमेवं शब्दोऽप्यैन्द्रियको न चानित्य इति, एवम्प्रतिषिद्धे पक्षे यदि ब्रूयात् कः पुनराह अनित्यः शब्द इति, सोऽयं प्रतिज्ञातार्थनिह्नवः प्रतिज्ञासन्न्यास इति ॥

सू० अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥

भा० निदर्शनम् एकप्रकृतीदं व्यक्तमिति प्रतिज्ञा, कस्माद्धेतोः, एकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात्, मृत्पूर्व्वकाणां शरावादीनां दृष्टं परिमाणम्, यावान् प्रकृतेर्व्यूहो भवति तावान् विकार इति, दृष्टञ्च प्रतिविकारं परिमाणम्, अस्ति चेदम्परिमाणं प्रतिव्यक्तम्, तदेकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात्पश्यामो व्यक्तमिदमेकप्रकृतीति। अस्य व्यभिचारेण प्रत्यवस्थानम्, नानाप्रकृतीनामेकप्रकृतीनाञ्च विकाराणां दृष्टं परिमाणमिति, एवं प्रत्यवस्थिते आह एकप्रकृतिसमन्वये सति शरावादिविकाराणां परिमाणदर्शनात् सुखदुःखमोहसमन्वितं हीदं व्यक्तं परिमितं गृह्यते तत्र प्रकृत्यन्तररूपसमन्व-

* प्रतिज्ञातार्थस्यापनयनमिति क्वचित् पाठः।

भा॰ याभावे सत्येकप्रकृतित्वमिति, तदिदमविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषं ब्रुवतो हेत्वन्तरम्भवति, सति च हेत्वन्तरभावे पूर्व्वस्य हेतोरसाधकत्वान्निग्रहस्थानम्, हेत्वन्तरवचने सति यदि हेत्वर्थनिदर्शनो दृष्टान्त उपादीयते नेदं व्यक्तमेकप्रकृति भवति प्रकृत्यन्तरोपादानात्, अथ नोपादीयते दृष्टान्ते हेत्वर्थस्यानिदर्शितस्य साधकभावानुपपत्तेरानर्थक्याद्धेतोरनिवृत्तं निग्रहस्थानमिति॥

सू॰ प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम्॥ ७॥

भा॰ यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां ब्रूयात् नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वादिति हेतुः, हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोस्तुनिप्रत्यये कृदन्तपदम्, पदञ्च नामाख्यातोपसर्गनिपाताः, अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विशिष्यमाणरूपः शब्दो नाम, क्रियाकारकसमुदायः, कारकसङ्ख्याविशिष्टक्रियाकालयोगाभिधाय्याख्यातम्, धात्वर्थमात्रञ्च कालाभिधानविशिष्टम्, योगेष्वर्थादभिद्यमानरूपा निपाताः, उपसृज्यमानाः क्रियावद्योतका उपसर्गा इत्येवमादि, तदर्थान्तरं वेदितव्यमिति॥

सू॰ वर्णक्रमनिर्द्देशवन्निरर्थकम्॥ ८॥

भा॰ यथा नित्यः शब्दः कचटतपाः जबगडदशत्वात

भा० झभञ्घढधष्वदिति एवम्प्रकारं निरर्थकम्, अभिधानाभिधेयभावानुपपत्तौ अर्थगतेरभावाद्वर्णा एव क्रमेण निर्दिश्यन्त इति ॥

सू० परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

भा० यद्वाक्यं परिषदा प्रतिवादिना च त्रिरभिहितमपि न विज्ञायते श्लिष्टशब्दमप्रतीतप्रयोगमतिद्रुतोच्चारितमित्येवमादिना कारणेन तदविज्ञातमविज्ञातार्थमसामर्थ्यसंवरणाय प्रयुक्तमिति निग्रहस्थानमिति ॥

सू० पौर्व्वापर्य्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकम् ॥१०॥

भा० यत्रानेकस्य पदस्य वाक्यस्य वा पौर्व्वापर्य्येणान्वययोगो नास्तीत्यसम्बन्धार्थत्वम् गृह्यते तत्समुदायोऽर्थस्यापायादपार्थकम् । यथा दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनम्पललपिण्डः । अथ रौरुकमेतत्कुमार्य्याः पाय्यम् तस्याः पिता अप्रतिशीन इति ॥

सू० अवयवविपर्य्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

भा० प्रतिज्ञादीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः,

भा० तत्रावयवविपर्य्यासेन वचनमप्राप्तकालमसम्बन्धार्थकत्वं निग्रहस्थानमिति ॥

सू० . हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

भा० प्रतिज्ञादीनामवयवानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं न्यूनं निग्रहस्थानम्, साधनाभावे साध्यासिद्धिरिति ॥

सू० हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥ १३ ॥

भा० एकेन कृतत्वादन्यतरस्यानर्थक्यमिति तदेतन्नियमाभ्युपगमे वेदितव्यमिति ॥

सू० शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादा-त् ॥ १४ ॥

भा० अन्यत्रानुवादात् शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं वा, नित्यः शब्दो नित्यः शब्द इति शब्दपुनरुक्तम्, अर्थपुनरुक्तमनित्यः शब्दो निरोधधर्मकोध्वान इति ॥

सू० अनुवादे त्वपुनरुक्तं शब्दाभ्यासादर्थविशेषोपप-त्तेः ॥ १५ ॥

भा० यथा हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्व्वचनं निगमनमिति॥

सू० अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन *पुनर्व्वचनम् ॥ १६ ॥

भा० पुनरुक्तमिति प्रकृतम्, निदर्शनम् उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यमित्युक्त्वा अर्थादापन्नस्य योऽभिधायकः शब्दस्तेन स्वशब्देन ब्रूयादनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमिति। तच्च पुनरुक्तम्वेदितव्यम्, अर्थसम्प्रत्ययार्थे शब्दप्रयोगे प्रतीतः सोऽर्थोऽर्थापत्त्येति ॥

सू० विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यनुच्चारणमननुभाषणम् ॥ १७ ॥

भा० विज्ञातस्य वाक्यार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदप्रत्युच्चारणन्तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानमिति, अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं परपक्षप्रतिषेधं ब्रूयात् ॥

सू० अविज्ञातञ्चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

भा० विज्ञातार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदविज्ञानन्तदज्ञानं निग्रहस्थानमिति। अयं खल्वविज्ञाय कस्य प्रतिषेधं ब्रूयादिति ॥

सू० उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

* पुनरभिधानमिति क्वचित् पाठः।

भा० परपक्षप्रतिषेधः उक्तश्च तद्यदा न प्रतिपद्यते तदा निगृहीतो भवति ॥

सू० कार्य्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ २० ॥

भा० यत्र कर्त्तव्यं व्यासज्य कथां व्यवच्छिनत्ति इदं मे करणीयं विद्यते तस्मिन्नवसिते कथयिष्यामीति विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम्। एकनिग्रहावसानायां कथायां स्वयमेव कथान्तरं प्रतिपद्यत इति ॥

सू० *स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ २१ ॥

भा० यः परेण चोदितं दोषं स्वपक्षेऽभ्युपगम्यानुद्धृत्य वदति भवत्पक्षे समानो दोष इति स स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात्परपक्षे दोषं प्रसञ्जयन् परमतमनुजानातीति मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानमापद्यत इति ॥

सू० निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ २२ ॥

भा० पर्य्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयस्तस्योपेक्षणम् निग्रहस्थानं प्राप्तोऽसीत्यननुयोगः, एतच्च कस्य पराजय-

---

* स्वपक्षे दोषाभ्युपगमादिति क्वचित् पाठः।

भा॰ इत्यनुयुक्तया परिषदा वचनीयम्, न खलु निग्रहं प्राप्तः स्वकौपीनं विवृणुयादिति ॥

सू॰ अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः ॥ २३ ॥

भा॰ निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्याध्यवसायादनिग्रहस्थाने निगृहीतोऽसीति परं ब्रुवन् निरनुयोज्यानुयोगान्निगृहीतो वेदितव्य इति ॥

सू॰ सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः ॥ २४ ॥

भा॰ कस्यचिदर्थस्य तथाभावं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थविपर्य्ययादनियमात् कथां प्रसञ्जयतोऽपसिद्धान्तो वेदितव्यः यथा न सदात्मानं जहाति न सतो विनाशो नासदात्मानं लभते नासदुत्पद्यत इति, सिद्धान्तमभ्युपेत्य स्वपक्षं व्यवस्थापयति एकप्रकृतीदं व्यक्तं विकाराणामन्वयदर्शनात् मृदन्वितानां शरावादीनां दृष्टमेकप्रकृतित्वम् तथा चायं व्यक्तभेदः सुखदुःखमोहान्वितो दृश्यते तस्मात्समन्वयदर्शनात् सुखादिभिरेकप्रकृतीदं शरीरमिति एवमुक्तवाननुयुज्यते। अथ प्रकृतिर्विकार इति कथं लक्षितव्यमिति। यस्यावस्थितस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मा

भा॰ न्तरं प्रवर्त्तते सा प्रकृतिः । यच्च धर्म्मान्तरं प्रवर्त्तते स विकार इति, सोऽयं प्रतिज्ञातार्थविपर्य्यासादनियमात् कथां प्रसञ्जयति प्रतिज्ञातं खल्वनेन नासदाविर्भवति न सत् तिरोभवतीति । सदसतोस्तु तिरोभावाविर्भावमन्तरेण न कस्यचित्प्रवृत्तिः प्रवृत्त्युपरमस्तु भवति, मृदि खल्ववस्थितायाम्भविष्यति शरावादिलक्षणं धर्म्मान्तरमिति प्रवृत्तिर्भवति, अभूदिति च प्रवृत्त्युपरमः, तदेतन्मृद्धर्म्माणामपि न स्यात् एवं प्रत्यवस्थितो यदि सतस्यात्महानमसतश्चात्मलाभमभ्युपैति, तदस्यापसिद्धान्तो निग्रहस्थानम्भवति । अथ नाभ्युपैति पक्षोऽस्य न सिद्ध्यति ॥

सू॰ हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

भा॰ हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि किं पुनर्लक्षणान्तरयोगात् हेत्वाभासाः निग्रहस्थानत्वमापन्नाः यथा प्रमाणानि प्रमेयत्वमित्यत आह । यथोक्ता इति । हेत्वाभासलक्षणेनैव निग्रहस्थानभाव इति । त इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्चेति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं समाप्तञ्चायं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥*॥ समाप्तञ्चेदं शास्त्रम् ॥*॥

शुभमस्तु । सम्वत् १९२१ । शकाब्दाः १७८६ । २५ फाल्गुनः ॥